

**ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН БА
НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

ТДУ 9(575.3)

ТКБ 63.3 (2точик)

С-52

Бо ҳуқуқи дастнавис

САДИРОВ ШАРАФҶОН АҲТАМОВИЧ

«ТАЪРИХИ СИСТОН» ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ

Диссертатсия

**барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои таърих аз рӯйи
ихтисоси 07.00.09. – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти
таърихӣ**

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои таърих

Муллоҷонов С.К.

Душанбе – 2022

МУНДАРИҶА

Муқаддима.....3-18

БОБИ I. МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ «ТАЪРИХИ СИСТОН»

- 1.1. Анъанаҳои таърихнигории халқи тоҷик ва аҳамияти он дар илми таърих дар мисоли «Таърихи Систон»19 - 47**
- 1.2. Ҷуғрофияи сиёсӣ, иқтисодӣ ва таърихии Систон дар инъикоси «Таърихи Систон».....47-62**

БОБИ II. ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ БОСТОН ВА АСРИМИЁНАГӢ ДАР «ТАЪРИХИ СИСТОН»

- 2.1. Инъикоси таърихи бостонии тоҷикон дар «Таърихи Систон» 63-74**
- 2.2. «Таърихи Систон» ҳамчун манбаъ дар бораи замони истилои араб.....74 - 89**
- 2.3. Систон дар замони Тоҳириён, Сафғориён ва Сомониён ва инъикоси он дар «Таърихи Систон».89-105**
- 2.4. «Таърихи Систон» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ доир ба асрҳои XI-XIV.....105-117**

БОБИ III. «ТАЪРИХИ СИСТОН» ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТАЪРИХИ ИҶТИМОӢИ МИНТАҚА

- 3.1. Ҷунбишҳои мардумии минтақа дар «Таърихи Систон».....118-130**
- 3.2. Фарҳангу мардумшиносӣ ва суннатҳои давлатдорӣ миёни минтақа дар тасвири «Таърихи Систон».....131-152**
- Хулоса.....153-157**

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот 158

Рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёт.....159-170

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия.....171-172

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Илми таърихнигории тоҷик дар ҳазор соли охир ба дастовардҳои азим ноил гашта, дар аксари бахшҳои маъмул ривож доштааст. Дар қатори таълифи китобҳои дар заминаи таърихҳои умумӣ ва дудмонӣ таърихномаҳои, ки ба шаҳру музофоти хос бахшида шуда, ҳамчун *таърихи маҳаллӣ* аз онҳо ёдоварӣ мешавад, ҷойгоҳи муносиб дошта, ахбори ингуна осор дар муайян кардани таърихи халқи тоҷик ва халқҳои дигари минтақа мақоми махсус доранд. «Таърихи Бухоро»-и Наршахӣ, «Таърихи Нишопур»-и Ҳокими Нишопурӣ, «Таърихи Байҳақӣ»-и Ибни Фундуқ, «Таърихи Ҳирот» намунае аз ин осор ҳастанд, ки таърихи тоҷикон бе истифодаи онҳо нокомил мебошад. «Таърихи Систон» низ аз ҷумлаи таърихномаҳост, ки ба маҳалли ҷудогона бахшида шуда, дар бораи таърихи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии тоҷикон ахбори муҳим дорад. Бояд зикр кунем, ки Систон вобаста ба ҷойгоҳи муносиби ҷуғрофӣ ва стратегие, ки дошт, ин минтақаро дар тӯли таърих мумтоз сохта, сарнавишти чандин халқи ориёитабор, аз ҷумла порсҳо, тахориҳо, суғдиҳо ва ҳиндухоро ба ҳам васл мекард. Ин сарзамини муҳимми таърихӣ акнун дар миёни ду кишвари ориёитабори Эрон ва Афғонистон тақсим шудааст.

«Таърихи Систон» дар бораи яке аз минтақаҳои муҳимми таърихиву фарҳангии тоҷикон – Систон, ки дар манобеи таърихӣ куҳан Сакистон ё Сагистон номида мешавад, маълумот медиҳад. Дар Систон аз қадим қавмҳои ориёӣ зиндагӣ карда, он дар ҳамаи марҳилаҳои таърихӣ тоҷикон – замони бостон, давраи то паҳншавии ислом ва асрҳои миёна нақши ҳалқунанда бозидааст. Ин асар дар бораи таърихи бостон ва асрҳои миёнаи тоҷикон ахбори нодир дода, яке аз сарчашмаҳои асосӣ барои омӯзиши таърих, ҷуғрофия, мардумшиносӣ ва адабиёти тоҷик ба шумор меравад. Аксари муаррихони маъруф, ки роҷеъ ба таъриху

фарҳанги тоҷикон таҳқиқ кардаанд, аз ҷумла А.Ю. Якубовский, Б.Ғ. Ғафуров, Саид Нафисӣ, Э. Браун, К.Э. Босворт ва дигарон аз «Таърихи Систон» ба унвони як сарчашмаи муътамад истифода кардаанд.

Чанд омил сабаб шуд, ки «Таърихи Систон» ҳамчун мавзуи таҳқиқотии рисолаи мазкур қарор дода шавад.

Омили нахустин он аст, ки «Таърихи Систон» дар бораи яке аз бахшҳои муҳимми сарзамини таърихӣ тоҷикон – Систон маълумот дода, дар ин асар гузаштаи Систон ҳамчун бахше аз таърихи умумии мардумони эронинаҷод фаро гирифта мешавад.

Омили дувум он аст, ки давраҳои муҳимме чун суқути Сосониён, замони истилои араб, ҳукумати Сомониён бар Хуросону Систон, Систон дар замони ҳукумати сулолаҳои туркнаҷод ва истилои муғул дар ин асар дар вобастагӣ бо таърихи минтақаҳои дигар тасвир шудааст. Ин ахбор саҳифаҳои норавшани таърихи тоҷиконро комил карда, истифодаи он боиси камол ёфтани таърихи миллии мо мегардад;

Омили савум иттилооти муҳимми фарҳангии мавҷуд дар «Таърихи Систон» мебошад, ки барои таърихи забону адабиёти тоҷик аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Аз ҷумла, маҳз дар «Таърихи Систон» оварда шудааст, ки аз замони Саффорӣён бо забони форсии тоҷикӣ офарида шудани шеър ва забони маъмули даргоҳ гаштани он роиҷ гардид. Инчунин, асари мазкур танҳо сарчашмае мебошад, ки қасидаи «Модари май»-и устод Рӯдакӣ, комилан, дар он зикр гардида, асотиру фолклори фаровони тоҷикон дар он гирд оварда шудааст;

Омили чорум интиҳоби мавзуи мазкур вучуди ахбори нодир дар «Таърихи Систон» ва дар айни ҳол зикри ҳодисаҳои мебошад, ки дар ягон сарчашмаи дигар ба мушоҳида намерасанд. Ҳамчунон, ахбори мавҷуди «Таърихи Систон» имкон медиҳад, ки онро бо ахбори сарчашмаҳои дигар қиёс карда, хулосаи мантиқӣ ва наздик ба воқеият бароварда шавад;

Омили панҷуми интихоби мавзуи мазкур дар он аст, «Таърихи Систон» сарчашмаи беназир дар бораи вазъи иҷтимоӣ, хусусан, ҷунбишҳои мардумӣ мебошад. Аз ҷумла дар бораи нуфузи ҳаракати хориҷия дар асрҳои VIII-IX ва раҳбари мардумии Систон – Ҳамзаи Озарак «Таърихи Систон» ахборе додааст, ки дар ягон манбаи дигар дида намешавад. «Таърихи Систон» дар бораи ҷамъоварии молиёту хироч ва дигар аъмоли намояндагони ҳукумат хабар медиҳад, ки дар осори дигар мавҷуд намебошад;

Омили шашум ин аст, ки бо вучуди мақоми воло доштани асари «Таърихи Систон» дар сарои бошукӯҳи таъриху адабиёти тоҷик ва борҳо мавриди истифода қарор гирифтани он аз ҷониби доираи васеи донишмандони таъриху адабиёт, он то кунун дар қолиби як диссертатсия омӯхта нашудааст. Ҳамчунон, дар таърихнигории Тоҷикистон роҷеъ ба он мақолаҳои таҳқиқотӣ низ кам навишта шудаанд.

Ҳамин тавр, бо назардошти аҳамияти муҳими «Таърихи Систон» дар таърихи халқи тоҷик, зарурати омӯзиши осори ниёгон ва истифодаи он дар баланд ғаштани худшиносии миллӣ ва таҳқиқ нашудани ин асар дар қолиби як рисолаи илмиро ба эътибор гирифта, мавзуи зайлро ба ҳайси таҳқиқоти илмӣ интихоб намудем.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Дар хусуси «Таърихи Систон» ва ҷойгоҳи он дар таъриху адаби халқҳои форсидабон олимону донишмандони кишварҳои гуногун таҳқиқоте анҷом додаанд. Ин таҳқиқотро мо шартан ба чор гурӯҳ ҷудо намудем.

Дар гурӯҳи аввал донишмандони кишварҳои Аврупо ро шомил намудем. Аз миёни муҳаққиқони аврупоӣ Э. Денисон Россро нахустин паҷӯшишгари «Таърихи Систон» номидан мумкин аст. Ӯ дар хусуси қасидаи «Модари Май»-и Рӯдакӣ, ки аз баракати «Таърихи Систон» то замони мо расидааст, як таҳқиқоте анҷом дод ва тарҷумаи англисии ин

касидаро ба нашр расонд¹. Эдмонд Босворт дар китоби худ тахти унвони «Таърихи Систон» (аз омадани тозиён то баромадани Саффорӣён) таъкид мекунад, ки ҳеҷ асари дигаре ба андозаи «Таърихи Систон» дар барқарор кардани таърихи чанд марҳилаи муҳим муфид намебошад². Дар осори дигари ин муаллиф низ бар аҳамияти «Таърихи Систон» пайваста таъкид карда мешавад³.

Бертранд Шпулер дар асари машҳури худ «Таърихи Эрон дар ду қарни нахустини исломӣ» воқеаҳои ду асри аввали хилофати Араб, ҷангҳои дохилии арабҳо ва паҳншавии ислом дар Эронро тасвир карда, роҷеъ ба ҷунбиши хориҷия низ маълумот додааст. Яке аз манбаҳои асосии ӯ дар ин замина «Таърихи Систон» мебошад⁴.

Олими барҷастаи Британия А. Лэмбтон дар заминаи таърихи асримиёнагии Эрон ҷандин асар эҷод карда, ки дар эроншиносӣ эътироф гардида, бештари муаррихони муосир ба ин осор истинод кардаанд. Ӯ бештар давраи исломии Эронро таҳқиқ карда, аз ҷумла перомуни заминдорӣ дар Систон ва нақши ин минтақа дар асрҳои миёна сухан гуфта, борҳо ба маълумоти «Таърихи Систон» рӯҷуъ кардааст⁵. Дар ду пажӯҳиши олимони Донишгоҳи Кембриҷ «Таърихи ислом» ва «Таърихи Эрон»⁶ масъалаҳои назариявӣ ва амалии паҳншавии ислом ва воқуниши мардуми Эрон ва Осиёи Марказӣ ба он таваҷҷуҳ карда шудааст. Ҳар ду асар аз ҷониби мутахассисони соҳа навишта шудаанд. Ҳамчунин, дар осори донишмандоне чун Э. Браун, Ле Стренҷ, Р. Фрай, Ф. Дафтарӣ, Я.

¹ Маликушшуаро Баҳор. Сабкшиносӣ. –Техрон, 1382. -С 44-50.

² Босворт К.Э. Таърихи Систон» (аз омадани тозиён то баромадани Саффорӣён). Тарҷумаи Ҳасани Ануша. Техрон, Амири Кабир, 1377. -302 с.

³ Bosworth C. E. The Chaznavids their empire in Afganistan and Esatern Iran 994-1040. - Edinbirgh, 1963. – С. 14 ва диг.

⁴ Шпулер Б. Таърихи Эрон дар ду қарни нахустини исломӣ. Тарҷумаи Ҷаводи Фалотурӣ. -Техрон, 1386.

⁵ Лэмбтон А. К. Молик ва зореъ дар Эрон. Тарҷумаи М. Амири. – Техрон, 1339; Лэмбтон А. Сайре дар таърихи Эрон баъд аз ислом. Тарҷумаи Я. Ожанд. -Техрон, 1363; Лэмбтон А. Тадавул ва таҳаввул дар таърихи миёнаи Эрон. -Техрон, 1370.

⁶ Таърихи ислом. Пажӯҳиши Донишгоҳи Кембриҷ. Тарҷумаи А. Ором. Техрон, 1386; Таърихи Эрон. Аз сукути Сосониён до баромадани Салҷуқӣён. Пажӯҳиши Донишгоҳи Кембриҷ. Ҷ. IV. Зери назари Р.Фрай. Тарҷумаи Ҳ. Ануша. -Техрон, 1381

Рипка¹ бисёре аз масъалаҳои дар робита бо сиёсат, иқтисод ва фарҳанги хилофати араб, аз ҷумла ташаккули фарҳанги исломии тоҷикон, мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Махсусан, таҳқиқоти Ле Стренч, ки ҷуғрофияи таърихии Систонро муфассал шарҳ додааст, хеле боаҳамият аст. Осори донишмандони Аврупо бо вучуди амиқ ва бунёдӣ будан, дар баъзе ҳолатҳо нисбат ба дини ислом ва мусулмон назари бадбинона доранд, ки ин омилро дар чараёни таълифи рисола дар мадди назар доштаем.

Ба гурӯҳи дувум таҳқиқоти олимони рус ва Шуравии собиқ шомил мешаванд. Академик В.В. Бартолд дар таҳқиқоти худ ба масъалаҳои гуногун, аз ҷумла таърихи асрҳои миёна ва ҷуғрофияи таърихӣ таваҷҷуҳи хос дошта, дар қатори тавсифи тамоми марзи Эрони таърихӣ, ҷуғрофияи таърихии Систонро муфассал баррасӣ кардааст². Ӯ борҳо ба ҷойгоҳи муҳимми Систон дар воқеаҳои асрҳои IX-XII ишора кардааст. Бартолд муътақид буд, ки қаламрави Систон дар гузашта густурда ва муҳим буда, соли 1872 миёни Эрону Афғонистон тақсим гардидааст. Мардуми бумии Систон ба хулосаи ин донишманди рус ва дигар муҳаққиқони аврупоӣ «асилтарини ориёитаборҳо» шумурда мешаванд, ки забону шакли замони Ҳахоманишиҳо роғи доштаанд.

Забоншиноси машҳури рус Л.П. Смирнова соли 1965 рисолаи номзадии худро роғе ба забони асари «Таърихи Систон» таълиф карда³, соли 1974 ин китобро бо забони русӣ тарҷума ва нашр кард⁴. Тарҷумаи русии «Таърихи Систон» бо замираву табсира ва хошияҳои арзишманд ҳамроҳ мебошад. Нашри русии асари «Таърихи Систон» бар асоси нусхаи таҳиякардаи Маликушшуаро Баҳор ба роғ монда шудааст. Дар

¹ Броун Э. Таърих-и адаби Эрон. Тарҷумаи Солех.-Техрон, 1358; Ле Стренч. Ҷуғрофиёи таърихии сарзаминҳои хилофати шарқӣ. Тарҷумаи Махмуд Ирфон. –Техрон, 1367; Фрай Р.Н. Наслиде Ирани.Перевод с англ. В.А. Лившица и Е.В.Зеймалю. -М., Наука, 1972; Дафтари Ф. Традиции исмаилизма: Сб. статей. Пер. с англ. З.Оджиевой. М., «Ладомир», 2006; Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И.С.Брагинский. –М., Прогресс, 1970.

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. //Соч.: В.9. т. - М. ИВЛ, 1963. Т.1.; Ҳамон муаллиф: В.В. Арабское завоевание и Туркестан при Саманидах. //Сочинения. Т.II. Часть 1. –М., 1963. С. 118-126; Ҳамон муаллиф. Историко-географический обзор Ирана.//Соч. Т. VII. М., 1971.-С.83-101.

³ Смирнова Л.П. Язык «Таърих-и Систан» (грамматика, лексика). Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук. –Л., 1965.

⁴ «Таърих-и Систан» (История Систана). Перев., введ. и коммент. Л.П.Смирновой. –М., 1974.

дигар осор низ гоҳе ба таъриху фарҳанги Систон ишора шудааст, ки аз он низ истифода карда шуд¹.

Донишмандони гуногун дар қатори минтақаҳои дигар роҷеъ ба Систон ва ҷойгоҳи он мақолаҳое таълиф кардаанд, ки дар ин таҳқиқот аз он истифода кардем. Аз ҷумла дар таҳқиқоти муаррихи замони Салҷуқиён С. Агаджанов, ба Систон тавачҷуҳи хосс дода шудааст². Монографияи Т. Қодирова доир ба шӯришҳои мардумӣ, аз ҷумла ҷунбишҳое, ки Систон ва минтақаҳои дигарро таҳти таъсир қарор доданд, маълумот додааст. Ин муаллиф аз «Таърихи Систон» низ истифода кардааст³.

Донишмандони Эрон ва Афғонистонро ба гурӯҳи сеюм шомил намудем. Омӯзиши ин асар дар Эрон пас аз он шуруъ шуд, ки солҳои 1881-1885 он порча-порча дар рӯзномаи «Эрон» ба нашр расид. Аммо вобаста ба ашъоре, ки дар ин китоб мавҷуд аст, мазмунӣ бештари мақолаҳо адабӣ буда, тавачҷуҳи донишмандонро ҷалб карда буданд. Соли 1896 Мирзо Абдулазими Гургонӣ мақолае таҳти унвони «Кухантарин назми порсӣ» таълиф карда, ба омӯзиши ғайримустақими ин асар ҳусни оғоз бахшидааст⁴.

Муҳимтарин таҳқиқот дар робита бо «Таърихи Систон» ин наشري интиқодии асар ва шарҳу тавзеҳи таҳиягарони он мебошад. Ин наشر бо кӯшиши донишманд ва шоири машҳури эронӣ Маликушшуаро Баҳор имконпазир гардид⁵. Таҳиягари «Таърихи Систон» муқаддимаи муфассал ва шарҳу тавзеҳе бар ин асар нигошт, ки аҳамияти худро то кунун гум накардааст. Маликушшуаро Баҳор, инчунин, дар асари

¹Петрушевский И.П. Ислам в Иране в VII-XV веках. -Л. 1966; Пигулевский Н.В., Якубовский А.Ю. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., изд. Ленингр. ун-та, 1958.

²Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX- XIII вв, Ашхабат: Илим, 1969. Саидбаев Т.С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования. М., 1978; Муминов А.К. Роль и место ханафитских 'улама в жизни городов Центрального Мавераннахра (II-VII | VIII-XIII вв.). Авт. дисс. на соискание ученой степени доктора исторических наук. -Ташкент, 2003.

³Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IXв. - Ташкент, «Наука», 1965.

⁴История Систана. -М., 1974. – С. 14-15.

⁵Таърихи Систон. Ба тасхеҳи Маликушшуаро Баҳор. -Техрон, 1366.

машҳури худ «Сабкшиносӣ»¹ ба мазмун, муҳтаво, забон ва услуби баёни «Таърихи Систон» дахл карда, дар хусуси замон ва эҳтимоли чанд муаллиф доштани ин асар ишора мекунад.

Эраҷ Афшори Систонӣ асари муҳимму гаронарзише таълиф кардааст, ки он миёни донишмандон хеле машҳур буда, бо номи «Систоннома» машҳур аст². Муаллиф дар оғози ин китоб навиштааст, ки китобро «ба мардуми озодаву покхӯйи Систон» тақдим мекунам. Ин китоб бешак ҷомеатарин асар роҷеъ ба таърих, ҷуғрофия ва мардумшиносии Систон ба шумор меравад.

Мақолаҳое низ дар бораи инъикоси таърих ва ҳувияти эронӣ навишта шудааст. Инчунин, дар бораи масъалаҳои забоншиносӣ ва сарфу наҳви «Таърихи Систон» низ чанд таҳқиқоте сурат гирифтааст³.

Ба гурӯҳи чорум мақолаҳои дар Тоҷикистон нашршударо шомил кардем. Дар замони Шуравӣ ва пас аз истиқлоли Тоҷикистон новобаста аз мақому манзалати «Таърихи Систон» асари муҳим ва ё таҳқиқоти ҷудогонае дар робита бо ин асар ва нақши он дар инъикоси таърихи халқи тоҷик сурат нагирифтааст. Асари академик Б. Ғафуров, ки муҳимтарин асари таърихнигории ватанӣ шумурда мешавад, дар чандин маврид ба сарнавишти Систон ва нақши ин мулк дар ташаккули таърихи халқи тоҷик ва забони форсии нав ишора кардааст⁴.

Дар энциклопедияи советии тоҷик мақолаи У. Тоиров роҷеъ ба «Таърихи Систон» нашр шудааст, ки хеле фишурда мебошад⁵.

Дар ҷилдҳои дувум ва савуми асари «Таърихи халқи тоҷик» ба сарзамини Систон ва нақши он дар ташаккули халқи тоҷик сухан рафта, инчунин, «Таърихи Систон» ба ҳайси яке аз манобеи муҳим дар омӯзиши

¹ Баҳор Маликушшуаро. Сабкшиносӣ. Техрон, 1337. -Ҷ. 2. -468 с.

² Эраҷ Афшори Систонӣ. Систоннома. Техрон, 1369. Ҷилди 1. 750 с.

³ Умулбанин Ш., Сафарӣ Ф.Н. Раҳёфтҳои ҳувияти сарзаминӣ ва динӣ дар китоби «Таърихи Систон». -С. 131-158.

⁴ Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва нав. Душанбе, 2008. -С. 312-330.

⁵ Тоиров У. Таърихи Систон // Энциклопедияи советии тоҷик. Ҷилди 7. Душанбе, 1987. – С.296.

таърихи замони Саффорӣён муаррифӣ ва мавриди истифода қарор гирифтааст¹.

Муаррихи тоҷик С. Муллоҷонов дар чанд мақолаи худ доир ба аҳамияти сарчашмавии «Таърихи Систон» ва ҷойгоҳи он дар таъриху адабиёти тоҷик маълумот додааст. Дар монография худ низ ин муҳаққиқ дар бисёри мавридҳо ба «Таърихи Систон» тақия қарда, ахбори онро дақиқ ва боаҳамият меномад². Муаллифи ин рисола низ чанд мақолаи илмӣ дар маҷалла ва маҷмуаҳо дар иртибот бо ҷойгоҳи «Таърихи Систон» ва ахбори арзишманди он ба нашр расонидааст³. Ахиран донишманди тоҷик Шаҳбози Рустамшо асаре бо номи Фарҳанги «Таърихи Систон» ба нашр расондааст, ки барои мутахассисони забоншиносӣ хеле муфид аст⁴.

Баррасӣ ва нақди осори зикршуда, ошноии мо бо таърихи халқи тоҷик ва мушовара бо олимони варзидаи ватанӣ ҳамин нуктаро муайян қардааст, ки бо вучуди таълиф шудани баъзе мақолаҳо, то кунун дар қолиби як рисола ё асари ҷудогона «Таърихи Систон» мавриди омӯзишу таҳқиқи илмӣ қарор нагирифтааст. Ин ҳолат моро бар он дошт, ки ин сарчашмаи муҳими таърихи ниёгонро дар ҷаҳорҷӯбаи диссертатсияи номзадӣ таҳқиқ намоем.

Робитаи рисола бо барномаҳо (лоиҳаҳо), мавзӯи илмӣ. Диссертатсия дар доираи татбиқи нақшаи дурнамои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърихи халқи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ барои солҳои 2019-2022 навишта шудааст.

¹ История таджикского народа. Эпоха формирования таджикского народа. Том II.- Душанбе, 1999. – С.18, 325-332; История таджикского народа (XI-XIV вв) . Том III.- Душанбе, 2013. – С. 61-65.

² Муллоҷонов С. «Таърихи Систон» и духовная наследие иранских народов // Культурное наследие – источник изучения истории, культурного и духовного возрождения мира. Ашхабат, 2008. – С. 145-146; Муллоҷонов С. Таърихи Систон» ва авзои сиёсӣ мазҳабии асрҳои IX-XI милодӣ // Паёми донишгоҳи миллий. 2010. (нашри махсус). – С. 197-201; Ҳамон муаллиф; «Таърихи Систон» // «Донишномаи Рӯдакӣ». Душанбе, 2018. Ҷилди III. – С. 55-57; Ҳамон муаллиф; Ҷуғрофияи таърихи Систон дар асрҳои миёна // Паёми Донишгоҳи миллий №10, 2019. Қисми I. – С. 117-122 (ҳаммуаллиф Садилов Ш.); Ҳамон муаллиф; «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. Муруре перомунӣ сохтори идорӣ ва русуми давлатдорӣ Ғазнавиён. –Душанбе, 2013.

³ Садилов Ш. «Таърихи Систон» ва ҷойгоҳи он дар таърих, фарҳанг ва адаби тоҷик // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. 2019. №5 (82). С. 280-283.

⁴ Шаҳбози Рустамшо. Фарҳанги «Таърихи Систон». –Душанбе, «Матбаа», 2021.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Муҳимтарин ҳадафи ин таҳқиқот омӯхтани яке аз сарчашмаҳои муҳимми таърихи халқи тоҷик ва баъзе халқҳои минтақаи Эрон ва Осиёи Марказӣ – «Таърихи Систон» ба шумор меравад. Барои расидан ба ин ҳадаф муаллиф дар пеши худ ҳалли вазифаҳои зеринро гузошт:

- муайян кардани сабабҳо ва заминаҳои пайдоиши таърихнигории маҳаллӣ дар асрҳои миёна;
- таҳқиқи «Таърихи Систон» ба ҳайси сарчашмаи таърихӣ ва муайян кардани ҷойгоҳи он ҳамчун манбаи муҳимми таърихӣ;
- муайян кардани муҳтаво, мазмун ва сохтори «Таърихи Систон»;
- мушаххас кардани сарчашмаҳои аслии «Таърихи Систон» ва ҷойгоҳи «Таърихи Систон»;
- бар асоси ахбори «Таърихи Систон» таҳқиқи ҷуғрофияи таърихии сарзамини Систон;
- муайян кардани сиёсати давлатҳои тоҷикии Тоҳириён, Саффорӣён ва Сомониён нисбат ба Систон ва мардуми он;
- таҳқиқи сарнавишти Систон дар ҳаёти давлатҳои Аббосӣён, Ғазнавӣён ва Салҷуқӣён;
- бар асоси ахбори «Таърихи Систон» ва қиёси он бо сарчашмаҳои дигари муайян кардани ҷунбишҳои халқӣ ва натиҷаҳои он;
- дар қиёс бо ахбори сарчашмаҳои дигар муайян кардани санаҳои муҳимми таърихӣ;
- омӯзиши «Таърихи Систон» ҳамчун сарчашмаи нодир роҷеъ ба забону адабиёт, дину ойин ва фарҳанги тоҷикон.

Объекти таҳқиқоти диссертатсионӣ омӯзиши манбаи нодирӣ таърихӣ – «Таърихи Систон» ҳамчун сарчашмаи гаронарзиши таърихӣ ба шумор меравад.

Мавзуи таҳқиқоти диссертатсионӣ омӯзиши «Таърихи Систон» ба ҳайси сарчашмаи нодири таърихӣ ва аҳамияти он дар инъикоси саргузашти тоҷикон ва дигар халқҳои минтақа ба шумор меравад.

Ҳудуди хронологии диссертатсия аз замони қадимтарин то асри XIV-ро фаро мегирад. Зеро сарчашмаи мавриди омӯзиши мо - «Таърихи Систон» таърихи Систонро аз давраи бунёди он дар замони хеле қадим сар карда, дар худ намунаҳое аз таърихи шифохӣ, фолклор ва таърихи дақиқи воқеаҳои асрҳои VII-XIV -ро низ гунҷодааст, ки ҳамаи ахбор бо сарчашмаҳои дигар қиёс гаштааст.

Ҳудуди ҷуғрофӣи диссертатсия, асосан, вилояти Систони таърихӣ, ки яке аз музофоти муҳимми таърихӣ дар сарнавишти тоҷикон будааст, ба шумор меравад. Аммо вобаста ба иртиботи наздики он бо минтақаҳои дигари таърихӣ ва вобастагии он ба сиёсатҳои ҳамоноҳуза, дар диссертатсия ҳодисаҳое низ баён ёфтаанд, ки берун аз ҳудуди Систон иттифоқ уфтодааст. Аз ҷумла воқеаҳое, ки дар қаламрави Эрони бостон, хилофати Араб, Хуросону Мовароуннаҳр ва дар иртибот бо Систон рух додааст, низ баён гардидааст.

Пойгоҳи сарчашмашиносии таҳқиқот. Ҳарчанд диссертатсияи мазкур бар пояи ахбори «Таърихи Систон» навишта шудааст, вале барои қиёси ахбори ин сарчашма дахҳо сарчашмаи таърихӣи дигарро низ истифода кардаем, ки муҳимтарини онҳо «Футуху-л-булдон»-и Балозурӣ, «Таъриху-р-русули вал мулук»-и Абучаъфар Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ, «Таҷориду-л-умам»-и Абуалӣ Аҳмад Мисковайх, «Таърихи Бухоро»-и Абубакр Наршахӣ, «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ, «Шоҳнома»-и Абумансури Саолибӣ, «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ, «Ал-фехрист»-и Ибни Надим, «Осору-л-боқия»-и Абурайҳони Берунӣ, «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Тарҷумаи таърихи Яминӣ»-и Ҷурғодиконӣ, «Қобуснома»-и Унсуралмаолии Кайковус, «Таърихи Байҳақ»-и Ибни Фундуқ, «Ал-комил»-и Ибни Асир мебошанд. Ҳамчунин, барои муайян кардани номи баъзе шахру деҳот ва

чойгиршавии минтақаҳои Систон осори муътабари ҷуғрофӣ, аз ҷумла «Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифат-ул-ақолим»-и Муҳаммад Макдисӣ, «Масолик вал мамолик»-и Ибни Хурдодбех, «Худуд-ул-олам», «Сурат-ул-арз»-и Ибни Ҳавқал, «Осор-ул-билод ва ахбор-ул-ибод»-и Закариёи Қазвинӣ ва ғайраро истифода кардем.

Барои таърихи асримиёнагии халқи тоҷик адабиёти оламшумул ва густарда низ ба ҳайси сарчашма хидмат мекунад. Зеро дар мавридҳои зиёд бозтоби шароити иқлимию табиӣ ва авзои сиёсӣ иҷтимоӣ дар осори шоирону нависандагон ба таври мукамал омада, ин ахбор ҳатто дар сарчашмаҳои таърихӣ ба ҷашм намерӯанд. Осори Васифи Сағзӣ, Рӯдакӣ, Унсурӣ, Фарруҳии Систонӣ, Носири Хусрав ва дигарон низ ҷангоми таълифи диссертатсия истифода гардиданд.

Барои давраи асримиёнагии таърихи мо як хусусияте, ки онро бояд дар назар дошт, ин аст, ки аксари осори таърихӣ адабӣ бо фармони шоҳону фармонравоён ва риҷоли сиёсӣ арбоби давлатӣ таълиф карда мешуданд. Вижагии дигари сарчашмаҳои асримиёнагӣ он аст, ки муаллифон бештар талош доштаанд, ки ҳукумати расмиро таъйид кунанд ва ё лашкаркашиҳои онро дуруст шуморанд. Аз ҷумла, Балозурӣ вақте китоби худро менависад, мардуми Эронро Осӣи Миёна, аз ҷумла муборизони систониро «қофир» меномад ва арабҳои истилогару ғоратгарро мусулмон ва қорҳои онҳоро бо завоқ баён мекунад. Муаллифи «Таърихи Систон» бештар кӯшидааст, ки аз хубиҳову ғазилатҳои Систон ва мардуми он сухан гӯяд. Ин асар нисбат ба Саффорӣ, ки зодгоҳашон Систон буд, муҳаббати зиёд дошта, сулоҳҳои дигарро ҳамчун истилогар ва ғоратгар муаррифӣ мекунад. Аз ҳамин сабаб, мо ба ҷунунгуна осор ҳамеша нигоҳи интиқодӣ дошта, онро аз манзари илмӣ нақду баррасӣ карда, хулосаҳои зарурӣ баровардаем.

Навгониҳои илмӣ диссертатсия. Муаллиф талош кардааст, ки бори нахуст дар илми таърихнигорӣ тоҷик дар қолиби як диссертатсияи илмӣ сарчашмаи муҳими таърихӣ - «Таърихи Систон»-ро баррасӣ ва бар

асоси он бахше аз ҳодисаҳои таърихи халқи тоҷикро мавриди омӯзиш қарор диҳад. Муҳимтарин нағзониҳои диссертатсия инҳо мебошанд:

- заминаҳои пайдоиши таърихнигории маҳаллии тоҷикон ва хусусиятҳои асосии таърихнигории маҳаллӣ омӯхта шудааст;

- «Таърихи Систон» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ таҳқиқу баррасӣ гардида, ҷойгоҳи он ҳамчун манбаи муҳими таърихӣ ва фарҳангӣ арзёбӣ гаштааст;

- мухтавои асосӣ, мазмун ва сохтори «Таърихи Систон» мавриди пажӯҳиш қарор гирифт;

- сарчашмаҳои аслии «Таърихи Систон» муайян карда шуданд;

- ҷуғрофияи таърихии сарзамини Систон бар пояи ахбори сарчашмаҳои асримиёнагӣ ва дар қиёс бо ахбори «Таърихи Систон» муайян карда шуд.

- сиёсати давлатҳои тоҷикии Тоҳириён, Сафғориён ва Сомониён нисбат ба Систон ва мардуми он омӯхта шуд;

- дар хусуси сарнавишти Систон ва аҳолии он дар ҳаёти давлатҳои Аббосиён, Ғазнавиён ва Салҷуқиён таҳқиқот анҷом дода шуд;

- бар пояи ахбори «Таърихи Систон» ва муқоисаи он бо сарчашмаҳои дигар ҷунбишҳои халқи Систон ва натиҷаҳои он омӯхта шуд;

- нақши «Таърихи Систон» ҳамчун сарчашмаи нодир роҷеъ ба забону адабиёт, дину ойин ва фарҳанги тоҷикон омӯхта, муайян карда шуд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда.

1. Рушди баъзе шаҳру музофоти муҳими сиёсӣ ва даст ёфтани онҳо ҳамчун марказҳои фарҳангӣ ва тамаддунӣ, шиддат гирифтани тамоюлҳои марказгурезӣ дар баъзе минтақаҳо, тарғиб гаштани муаллифон аз ҷониби баъзе ҳокимони шаҳру вилоятҳо ва, инчунин, ба вучуд омадани эҳсоси шаҳр-ватанӣ ва ифтихорҳои бумӣ дар миёни мардуми шаҳрҳо аз муҳимтарин омилҳои падид омадани таърихнигории маҳаллӣ дар миёни тоҷикон гардид. Асрҳои X-XII замони авҷи

навиштани таърихҳои маҳаллӣ буда, баъзе шахру музофоти муҳимми Хуросону Мовароуннаҳр соҳиби чунин таърихномаҳо гаштанд.

2. Дар миёни осори ба таърихи маҳаллӣ бахшидашуда «Таърихи Систон» мақоми хос дорад. Муаллиф ва замони дақиқи нигоштани асар дақиқ маълум нест, вале сабку равиши нигориши он донишмандонро ба натиҷае расонидааст, ки ин асар байни асрҳои XI-XIV навишта шудааст. Ин асар сарнавишти яке аз вилоятҳои қуҳану муҳимми сарзамини Эрони қадим ва асримиёнагӣ – Систон ва мардуми онро баён карда, умумияти таърихи он бо минтақаҳои дигар ва вижагиҳои ин мулкро шарҳ додааст. Ахбори ин асар ба муаррихон имкон медиҳад, ки дар қиёс бо сарчашмаҳои дигар баъзе санаҳои таърихро дақиқ намоянд ва дар баъзе мавридҳо тиккаҳое аз таърихи умумии халқи тоҷик комил карда шаванд. «Таърихи Систон» аз ҷониби бузургтарин муаррихони ватанӣ хориҷӣ истифода гардида, дар қатори муҳимтарин сарчашмаҳои таърихӣ эътироф карда шудааст.

3. «Таърихи Систон» манбаи муҳим роҷеъ ба ҷуғрофияи таърихии Систон ва баъзе минтақаҳои ҳамҷавори он ба шумор меравад. Ин асар вижагиҳои ҷуғрофӣ, таърихӣ ва мардумшиносии як музофотро баён кунад ҳам, он дар айни ҳол ҳамсарнавишт будани аҳолии Систон бо дигар минтақаҳо дар давраҳои қадим ва асрҳои миёна собит мекунад.

4. «Таърихи Систон» сарчашмаи хеле арзишманд роҷеъ ба забти сарзамини Систон аз тарафи истилогарони араб мебошад. Ахбори он имкон медиҳад, ки бо баъзе ҷузъиёти тасарруфи Систон ва муборизаи озодиҳононаи систониён алайҳи истилогарон, инчунин, раванди мусулмоншавии аҳолии минтақа ошно гардем.

5. «Таърихи Систон» перомунӣ сиёсати Тоҳириён дар Систон ва вазъи ин минтақа дар марҳилаи бедорӣ тамоми сарзаминҳои Хуросону Мовароуннаҳр маълумоти нодир медиҳад. Дар ҷараёни муборизаи систониён барои раҳӣ аз хилофати Аббосиён Систон ба маркази асосии

муковимат табдил меёбад, ки саранҷом ба истиклоли комили Хуросону Мовароуннаҳр оварда мерасонад.

6. Муборизаи озодихонаи аҳолии Систон бо роҳбарии Яъқуби Лайс дар «Таърихи Систон» муфасссал баён ёфта, ин сарчашмаи таърихӣ бо ифтихор аз Саффорӣён ва корномаи онҳо ҳикоят мекунад. «Таърихи Систон» Саффорӣёнро ҳамчун наҷотдиҳандагони Систон аз ситами волиёни араб ба ҳисоб оварда, аз Яъқуб ва Амри саффорӣ бо эҳтироми хосса ва ҳамчун қаҳрамонӣ фидокор ёдовар мешавад. Давраи ҳукмронии ин силсиларо сарчашмаи мавриди назар «давраи тиллоӣ»-и Систон меҳисобад.

7. Систон дар меҳвари сиёсатгузориҳои Сомониён қарор дошта, аҳбори «Таърихи Систон» дар ин замина аҳамияти махсус дорад. Муносибати дарбори Сомониён дар қиблаи Систон ҳамеша яксон набуда, дар «Таърихи Систон» фарозу нишебӣ он аз назари як муаррихи дар музофот қарордошта инъикос ёфтааст. Маълумоти «Таърихи Систон» бисёре аз саҳифаҳои норавшани замони Сомониёнро возеҳ ва комил мегардонад. Муаллифи «Таърихи Систон» ҳукумати туркони ғазнавӣ ва салҷуқиро барои мардуми Систон мусибат ва давраи ранҷу азоб мешуморад.

8. «Таърихи Систон» ба ҷунбишҳои мардумӣ ва шӯришҳои мусаллаҳонаи дар ҳудуди Систон рухдода таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда, онро яке аз нуктаҳои осебпазири ин минтақа медонад. Бар хилофи бештари муаррихони ин давра, ки аз шӯришгарон ба унвони ҷинойтқору барҳамзанандагони амниятӣ оромиши мардум муҳокимаронӣ кардаанд, муаллифи «Таърихи Систон» аз Ҳамзаи Озарак – пешвои ҷунбиши мардумии Систон (солҳои 798-828) ба унвони намояндаи мардуми Систон дар баробари ситами волиёни аббосӣ ва сиёсатҳои нодурусти молиётӣ онҳо ёдовар мешавад. Ин тарзи нигариш ба ҷунбишҳои мардумӣ ҷойгоҳи «Таърихи Систон»-ро дар таърихнигорӣ суннатӣ форсу тоҷик мумтоз мегардонад.

9. «Таърихи Систон» сарчашмаи нодир роҷеъ ба вазъи иҷтимоии мардуми эронинажод буда, дар он ахбори фаровон доир ба асотири қадим, дину ойинҳои тоисломӣ, раванди мусулмоншавии аҳоли ва ташаккули забону адабиёти навини форсии тоҷикӣ дар асрҳои IX-X ба шумор меравад. Ба ғайр аз ахбори фаровон дар бораи фарҳанги тоҷикон, забони «Таърихи Систон» низ намунаи зинда аз таърих ва рушду нумуи забони форсии тоҷикӣ мебошад.

Аҳамияти назариявӣ ва илмӣ амалии таҳқиқот. Диссертатсияи мазкур аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дошта, натиҷаи омӯзишу баррасии муаллиф дар давоми 5 соли охир мебошад. Натиҷаҳои таҳқиқотро метавон дар чараёни таълифи китобҳои илмӣ роҷеъ ба таърихи халқи тоҷик, манбаъшиносӣ ва китобҳои дарсӣ ба таври васеъ истифода бурд. Инчунин, маводи диссертатсияро метавон барои таҳияи барномаҳои таълимӣ, курсҳои махсус ва маводи иловагӣ барои донишҷӯёни ихтисосҳои гуманитарии донишгоҳҳо истифодакард. Хулосаҳо ва тавсияҳои муаллиф барои таҳқиқи минбаъдаи мавзӯ заминаи илмӣ-назариявӣ фароҳам меоварад.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳо. Диссертатсия бар асоси яке аз сарчашмаҳои муҳимми хаттӣ – «Таърихи Систон», ки дар миёни ховаршиносон машҳур буда, дар Тоҷикистон камтар таҳқиқ шудааст, навишта шудааст. Инчунин муаллиф сарчашмаҳои дигари хаттиро низ истифода карда, бештари адабиёти дар дохил ва хориҷ нашргштаро аз назар гузарондааст.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Таърихи Систон» ҳамчун сарчашмаи таърихӣ» барои дарёфти дарачаи номзади илмҳои таърих бо шиносномаи ихтисосҳои Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ихтисоси 07.00.09 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ мутобиқат менамояд.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Нуқтаҳои асосии паҷуҳиш дар конференсияҳо ва семинарҳои гуногуни илмӣ амалии донишгоҳӣ ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла конференсияи ҷумҳуриявӣ «Суннатҳои Сомониён ва таъсиргузори он дар фарҳангу тамаддуни мардумони Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик» (15 апрели соли 2020, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, Душанбе), конференсияи илмӣ-амалии байналмилалии «Рушди илмҳои башардӯстӣ (гуманитарӣ) дар 30-соли истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Рашт, 07 сентябри соли 2021) ва конференсияи байналмилалии «Ҷомеа, илм ва истеъдод» (22 апрели соли 2022, Федератсияи Россия, Қазон), дар шакли маъруза ва гузориш пешниҳод гардидаанд.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Мавзӯи диссертатсия дар Шӯрои олимони Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (суратчаласаи №12/4,7 аз 29 уми июни соли 2019) тасвиб шуда, натиҷаҳои диссертатсия дар ҷаласаҳои кафедраи таърихи халқи тоҷик (суратчаласаи №,14 аз 27 апрели соли 2022) ва Шӯрои олимони факултети таърихи ҳамин донишгоҳ (суратчаласаи №,10 аз 04.05. 2022) муҳокима ва баррасӣ гардида, ҳамчун кори илмӣ анҷомёфтаи асил арзёбӣ ва барои дарёфти дараҷаи номзади илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси 07.00.09 - Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ ба Шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-024 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон барои Ҳимоя пешбарӣ карда шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Довталаби дарёфти дараҷаи илмӣ аз рӯйи мавзӯи диссертатсия 9 мақолаи илмӣ, аз ҷумла, 4 мақола дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъъ расонидааст.

Сохтори рисола. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, ҳашт зербоб, хулоса, тавсияҳо ва рӯйхати сарчашмаву адабиёт дар ҳаҷми 172 саҳифа иборат мебошад.

БОБИ I. МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ «ТАЪРИХИ СИСТОН»

1.1. АНЪАНАҲОИ ТАЪРИХНИГОРИИ ХАЛҚИ ТОҶИК ВА АҲАМИЯТИ ОН ДАР ИЛМИ ТАЪРИХ ДАР МИСОЛИ «ТАЪРИХИ СИСТОН»

Тоҷикон ҳамчун яке аз миллатҳои тамаддунсозу фарҳангӣ дар тамоми арсаҳои илму фарҳанг ба дастовардҳои азим ноил шудаанд. Ҳазорон донишманду шоиру аҳли ҳунар дар гузашта ва ҳол аз миёни тоҷикон бархостааст. Сайид Ҷамолуддини Асадободӣ зимни баррасии таърихи сарзамини Афғонистон дар асри XIX эътироф карда буд, ки «тоҷикон дар зехну заковат, афҳом ва диroyа» аз ҳамсоyгони худ тафовут доранду беҳтаранд¹. Дар воқеъ, имрӯз мо тоҷикон ба номи ҳар яке аз ин бузургонамон меболем ва корномаи дурахшони онҳоро ҳамчун сармашқ барои фарзандонамон муаррифӣ мекунем.

Яке аз ифтихороти мо тоҷикон он аст, ки донишмандони мо дар заминаи таърих осори гаронбаҳо офарида, ин осор на танҳо равшангари таърихи халқи тоҷик ҳастанд, балки баъзе аз навиштаҳо гузаштаи халқҳои гуногуни оламро равшан месозанд. Аз ҷумла, осори бузургоне чун Фирдавсӣ, Табарӣ, Балъамӣ, Берунӣ, Утбӣ, Гардезӣ, Байҳақӣ, Ҷузҷонӣ, Ҷувайнӣ, Рашидуддини Фазлуллоҳ, Алиӣ Яздӣ, Мирхонд ва дигарон дар муаяйн кардани саҳифаҳои таъриху фарҳанги халқҳои дигар низ нақши муносиб мебозанд. Осори зикршуда ҳамон тавре ки барои мо мояи фахр мебошанд, дар кишварҳое чун Русия, Хитой, Британия, Фаронса, Узбекистон, Қазоқистон ва ғайра тарҷума ва бознашр мешаванд.

Яке аз навҳои таърихнависиҳои миллии мо ин рушди таърихи маҳаллӣ мебошад. Дар шароити маҳдуд будани василаҳои ҳамлу нақл ва роҳҳои иртиботӣ байни марказ ва музофоти як кишвар,

¹ Афғонӣ Сайид Ҷамолуддин. Татимату-л-баён фӣ таърихи-л афғон. Таҳия, пешгуфтор, тавзеҳот ва луғатномаи Б. Азимова. –Душанбе, 1999. -С. 135.

инчунин, тараккии нобаробари гӯшаву канори як давлат, рақобатҳои сиёсӣ ва минтақавӣ миёни музофот, ба он овард, ки марказҳои сиёсӣ ва фарҳангӣ фақат ба пойтахт маҳдуд нагашта, дар қатори он шаҳрҳои дигар низ ба сатҳи муайяни таракқиёт расиданд. Ҳамин тавр, ин амр боиси пайдо гаштани шӯбаи нава дар таърихнигории миллии мо тоҷикон гардид, ки онро таърихи маҳаллӣ номидан дуруст мебошад. Таърихҳои маҳаллӣ яке аз манобеи арзишманд дар шинохти таърих, ҷуғрофия, ҳунар, мардумшиносӣ ва, муҳимтар аз ҳама, шахсиятҳои бузурги таърихӣ мо тоҷикон ба шумор меравад.

Бояд ба як нуқта ишора кунем, ки таърихи маҳаллӣ дар тамаддуни тоҷикон собиқа надоштааст. Зеро то кунун на асаре ва ҳатто на нома дар таърихи гузаштаи мо дар бораи вучуд доштани таърихҳои маҳаллӣ дида намешавад. Ислом барои арабҳо ва дигар халқҳои ба тасарруфи арабҳо даромада хидмате кард, ки он барои умумӣ ва сартосарӣ гаштани донишу ҳатту савод баҳри мардум буд¹. Ҳамин тавр, ҳодисаи дигар, ки ба раванги қоғазсозӣ ва ривоч ёфтани ҳатту китобат тақони азим дод, соли 751 (134 ҳиҷрӣ) рух дод. Дар ин сол ҷанг миёни сипоҳи хилофат бо роҳбарии Зиёд ибни Солеҳ ва лашкари давлати Хитой иттифок афтод, ки бо ғалабаи лашкари Зиёд тамоми гашт. Миқдори зиёди асирони хитой ба Самарқанд оварда шуда, онҳо ҳунари қоғазсозиро дар Самарқанд ривоч доданд. Ҳарчанд дар гӯшаву канори хилофат коргоҳҳои қоғазсозӣ ривочи тамоми ёфт, вале қоғазии Самарқанд хеле машҳур гашта, Самарқанд бо ин ном шуҳравар гардид. Қоғазии самарқандӣ дар гуфтори мардумон чун масал гашта буд, Абубакри Хоразмӣ узри дӯсташро, ки ба ӯ нома наменавишт мепазирад, чун ӯ дур аз Самарқанд аст ва қоғаз дар дастрас надорад². Муҳаммад ибни Тоҳири Мақдисӣ дар асари хеш менависад, ки дар Самарқанд барои Абулфазл ибни Ҷаъфарӣ Фаззоти вазир қоғаз месохтанд ва аз Миср низ барояш

¹ Ҳиравӣ Н.М. Таърихи нусхапардозӣ ва тасҳеҳи интиқодии нусхаҳои ҳаттӣ. – Техрон, 1379. – С. 28.

² Мец А. Мусульманский ренессанс. Пер. и предисл. Д.Е. Бертельс. М., 1979. – С. 372.

микдоре коғаз меоварданд, то котибони вай ба нусхапардозӣ машғул мегаштанд¹.

Густариши коғаз зуд дар тамоми қаламрави хилофат паҳн гардид. Даре нагузашта коғаз сабабгори равнаки китобат дар саросари хилофат шуд. Чунончи, китобнависӣ ва хатту саводноро яке аз хусусиятҳои тамаддуни исломӣ шумурдаанд. Агар ҳаёти фарҳангии ҷомеаи мусулмонии Шарқ, аз ҷумла тоҷикон дар асрҳои X-XII-ро бо ҳамзамонии онҳо дар Россия ва ҳатто Аврупо муқоиса кунем, бартариҳои фарҳангии минтақаи аз Бағдод то Бухороро нисбат ба мардуми дигар ошкоро мушоҳида мекунем. Кофист, ки ба таърихи асримиёнагии тоҷикон назар андохта, ҷеҳраҳои бузурги онро бо шахсиятҳои маъруфи Аврупо дар як ҷадвал бигузorem.

Ҳамин тавр, аз асри IX хаттотиву наشري китоб боиси пайдо шудани улуми гуногун дар ҷаҳони ислом гардид. Яке аз ин улум таърих буд. Тавре маълум аст, тамоми фотехони ҷаҳон, аз Искандар сар карда, то муғулҳову Темур барои ҷовидон сохтани номи хеш таърихнависиро дар қаламрави худ роиҷ сохтанд. Истилоҳи «таърихнигории мусулмонӣ» дар илм ҳамчун як мафҳум эътироф шуда, дар ин бора осори зиёде ҳам таълиф шудааст². Муаррихони машҳури олам Балозурӣ, Табарӣ, Балъамӣ, Масъудӣ, Байҳақӣ, Мисковайҳи Розӣ, Ибни Асир, Ибни Касир, Минҳочӣ Сироч, Мирхонд, Хондамир, Шарафуддин Алиӣ Яздӣ намояндагони ҳамин мактаб буда, осорашон бо забонҳои гуногуни олам тарҷума ва нашр шуда, садсолаҳост, ки муаррихони ҷаҳон ба навиштаҳои онҳо така мекунанд.

Яке аз бахшҳои муҳими ин таърихнигорӣ бо номи таърихи маҳаллӣ маъруф аст. Таърихи маҳаллӣ навъе таърих дар бораи як шаҳр ё як маҳал мебошад. Тавре муаррих Яъқуби Ожанд навиштааст, ки «дар ин навъ таърих нуктаи аслии ҳисси шаҳр-ватанӣ ва тафохури бумӣ

¹ Макдиси Мутаххар ибни Тохир. Офариниш ва таърих. -Техрон, 1374. -С. 654.

² Фильштинский И.М. История арабской литературы: V -начало X века. М., 1985. – С. 32.

хувайдо аст. Мушаввиқи аслии таърихҳои маҳаллӣ ҳокимони силсилаҳои маҳаллӣ будаанд». Ба қавли ин муаррих таърихи маҳаллӣ навъе шахршиносӣ дар дили таърих аст, ки иттилооти ҷомеа дар бораи шахрҳо, сокинони он, номоварони илму адабу ҳунар ва ҷуғрофияро дар бар дорад¹. Мафҳуми таърихи маҳаллӣ дар миёни мардуми Аврупо низ маъмул буда, он бо вожаи *Local history* баён мешавад.

Донишмандон чанд замина ва ангезаи таъсиргузоро барои ниғориши таърихи маҳаллӣ зикр кардаанд², ки муҳимтарини онҳо чунинанд:

1. Рушди баъзе шахрҳо ва даст ёфтани онҳо ҳамчун марказҳои сиёсӣ, фарҳангӣ ва тамаддунӣ. Намунаи ин шахрҳо дар тамоми қаламрави хилофати густардаи исломӣ метавон пайдо кард. Аз ҷумла, ҳарчанд Бағдод пойтахт буд, вале Қоҳира ва Димишқ дар миёни кишварҳои арабзабон бо он рақобат доштанд. Дар Мовароуннаҳр ҳар вақт Бухоро пойтахт мегашт, Самарқанд аз назар намеуфтод ва дар баъзе масъалаҳо ҳатто бартар аз Бухоро гашта, маркази ҷамъ омадани неруҳои оппозисионӣ ва зиддиҳукуматӣ мешуд³. Нишопур ҳам дар масъалаҳои илмӣ ва адабӣ бо Бухоро рақобат дошт.

2. Ба вуҷуд омадани эҳсоси шахр-ватанӣ ва ифтихорҳои бумӣ дар миёни мардуми шахрҳо ва ноҳияҳо. Ин ҳолат бештар ба сабаби тангназариҳои ҳукуматҳо падида меомад. Замони дар қудрат будани намояндагони як шахр, нисбат ба шахрҳои дигар камтар таваҷҷуҳ мегашт ва ин, дар айни ҳол, сабаби пайдо шудани ҳамбастагӣ дар миёни сокинони як шахр гашта, боиси ободии он низ мешуд. Мисол, мардуми Пайканд, ки дар наздикии Бухоро қарор дошт, барои он ки дар шаҳри онҳо иҷозати барпо доштани намози ҷумъа дода шавад, солҳо мубориза

¹ Яъкуби Ожанд. Таърихниғории Эрон. – Техрон, Густара, 1388.

² Қанабот А., Чалунгар М., Нурай М. Оғози таърихниғории маҳаллии Эрон // Мутолеоти исломӣ. Таърих ва фарҳанг. 1389. №84. – С. 10.

³ Макдиси Абуабдуллоҳ. Аҳсан-ут-тақосим фи маърифат-ил ақолим. -С. 402

мекарданд ¹. Ё ҳамин мардумони Пайкандро дар Бағдод бухорӣ мегуфтанд, нороҳат шуда, таъкид мекарданд, ки мо пайкандием ва ғ.;

3. Тарғиб гаштани муаллифон аз ҷониби баъзе ҳокимони шаҳру вилоятҳо. Ҳокимони шаҳрҳои асримиёнагӣ ба хотири тарғиби худ эҳсоси мансубият ба шаҳри хосро алам мекарданд ва барои он роҳҳои гуногунро истифода мебарданд. Яке аз ин корҳо даъват кардани адибону донишмандон барои нигориши таърихи шаҳри мавриди назар аст. Аз ҷумла, Сомониён, Бувайҳиён, Маъмуниён ва Фарифуниён ба ин кор даст зада, дарбори худро бо донишмандон, аз ҷумла муаррихон зеб меоданд.

4. Шиддат гирифтани тамоюлҳои марказгурезӣ ва ҷудоиталабӣ дар баъзе минтақаҳо ва қўшиш барои эҷоди давлати ҷудогона. Чанд минтақа ҳамеша талош доштаанд, ки ба сари худ бошанд. Яке аз чунин минтақаҳо Хоразм мебошад, ки Абулфазли Байҳақӣ дар ибтидои фасли марбут ба Хоразм чунин мегӯяд: «Хоразм вилоятест шабеҳи иқлиме, ҳаштод дар ҳаштод ва онҳо манобир бисёр ва ҳамеша ҳазрат будааст алоҳида мулуки номдорро»². Дар замони Сомониён ба ҷуз Хоразм, Хатлон, Рай ва дигар минтақаҳо низ чунин ҳолат дошта, дар баробари майлони марказгурезӣ ва таҷзияталабӣ ба навиштани таърихи вилоят ё шаҳр низ иқдом мекарданд;

5. Душвории нигориши таърихи умумӣ ба далели густурдагии қаламрави кишварҳои исломӣ. Муаллифони таърихҳои маҳаллӣ бо зикри ҳодисаҳои шаҳру вилояти хос онро аз фаромӯш шудан маҳфуз доштаанд. Ин бузургтарин хидмат буд, ки муаррихони таъриҳои маҳаллӣ ба таърих карда, нагузоштаанд воқеаҳои дар як шаҳр ё вилоят аз байн равад. Ҳамин тавр, ин даста аз муаррихон боиси рангин шудани таърихи гузашта сарзамин ва мардуми тоҷик шудаанд.

Ончи гуфта шуд, як арзёбии умумӣ буда, барои ҳамаи минтақҳо ва шаҳру вилоятҳое, ки таърихи онҳо навишта шудааст, мувофиқат

¹Макдиси Мухаммад. Аҳсану-т-тақосим фи маърифат-ил ақолим.-С. 453.

² Байҳақӣ, Хоҷа Абулфазл ибни Ҳусайн. Таърихи Байҳақӣ. –Душанбе, 2014. – С. 701-702.

намекунад. Зеро мухтаво, мазмун ва сохтори тамоми таърихҳои маҳаллӣ яксон набуда, аз ҳам тафовут доранд. Чанд нуктаи дигаре низ бояд дар ҳамин замина баён гардад. Ангезаи баъзе аз таърихҳои маҳаллӣ ба замони забти шаҳр ё вилоят аз тарафи арабҳо марбут мегардад. Зеро тавре маълум аст, шеваи забти ҳамаи шаҳрҳои Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр яксон набуда, баъзе музофот бар асоси шартнома ҳукумати арабро пазируфтанд ва баъзе дар натиҷаи ҷангҳои тӯлонӣ ё кӯтоҳмуддат ба ихтиёри арабҳо гузашт. Аз ин рӯ, нахустин муаллифон кӯшидаанд, ки бештар ҷараёни забти минтақаи хосро баён карда, дар зимн ба гузаштаи ин шаҳрҳо низ ишора кунанд. Аз ҷумла, пас аз мутолиаи «Таърихи Бухоро» кас ба чунин натиҷа мерасад, ки муаллиф ба ин масъала таваҷҷуҳи бештар доштааст.

Нахустин китоби марбут ба таърихи маҳаллӣ дар таърихнигорӣ китоби Аслам ибни Раззоз, маъруф ба Баҳшали Воситӣ эътироф шудааст, ки бо номи «Таърихи Восит» машҳур мебошад¹. Ҳамин тавр, яке пас аз дигар дар бораи шаҳрҳои муҳимтарини сарзамини тоҷикону эрониҷодон – Балх, Бухоро, Самарқанд, Чоч, Марв, Ҳирот, Рай, Нишопур, Байҳақ, Табаристон ва ғайра китобҳои таърихӣ падида омад.

Муҳимтарин китобҳои таърихи маҳаллӣ, ки баъзеи онҳо дар гузари замон аз байн рафта, танҳо номи аз онҳо боқӣ мондааст, ин осор мебошанд: «Футуҳи Хуросон»-и Мадоинӣ (асри IX), «Таърихи Балх»-и Абуабдуллоҳ Ҷӯйборӣ Варроқ, «Таърихи Бухоро»-и Абубакри Наршахӣ (асри X), «Таърихи Ҳирот»-и Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Ёсини Ҳаддод ва «Таърихи Ҳирот»-и Сайфии Ҳиравӣ (асри XIII), «Таърихи Нишопур»-и Ҳокими Нишопурӣ (асри XI), «Форснома»-и Ибни Балхӣ, «Таърихи Исфаҳон»-и Ҳамзаи Исфаҳонӣ, «Таърихи Бағдод»-и Хатиби Бағдодӣ, «Таърихи Рай»-и Абусаъд Обӣ Мансур ибни Ҳусайн (асри XI), «Таърихи Байҳақ»-и Ибни Фундук (асри XII), «Таърихи Табаристон»-и Ибни Исфандиёр (асри XIII) ва ғайра

¹ Яъкуби Ожанд. Таърихнигории Эрон. – С. 187.

мебошанд. Дар асрҳои XI-XIV шаҳрҳои арабнишини нимчазираи Арабистон ва Мисру Шом низ соҳиби таърихҳое шуданд, ки баъзе аз ин осор имрӯз ҳамчун сарчашмаи нодир барои омӯзиши таърихи ягон минтақа хидмат мекунанд.

Бояд як нуктаи дигарро тазаккур диҳем, ки сарнавишти нахустин таърихҳои маҳаллӣ чандон неқ набуда, қисмати зиёди онҳо дар раванди ҳаводиси замон нобуд гардидааст. Порое аз маълумоти мавҷуд дар таърихҳои маҳаллиро муаррихони баъдӣ нақл кардаанд ва мо аз ҳамин роҳ аз номи ин китобҳо огоҳ мешавем. Масалан, қабл аз Наршаҳӣ шахсе бо номи Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Сулаймон ибни Комили Бухорӣ, ки дар таърих бо номи Ғунҷор машҳур аст, китобе бо номи «Таърихи Бухоро» навишта будааст, ки муаррихони баъдӣ аз қабиле Самъонӣ, Ёкути Ҳамавӣ ва Заҳабӣ аз ӯ ва китобаш ёдоварӣ кардаанд¹. Тавре аз навиштаҳои муаррихон бармеояд, Ғунҷор саъй доштааст, бештар дар бораи донишмандони ҳадис маълумот диҳад. Яке аз маълумоти ҷолиб дар бораи Муҳаммад ибни Исмоили Бухорӣ – соҳиби китоби маъруфи ҳадисҳо будааст, ки бо номи «Саҳеҳи Бухорӣ» машҳур шудааст. Академик Бартолд бар ин бовар буд, ки Ғунҷор дар бораи сулолаи Сомониён ҳам дар китоби хеш маълумот дода буд ва Самъониву дигар донишмандон аз асари ӯ ин ахборро гирифта буданд². Ҳамин тавр, мо танҳо номи асари дучилдаи «Таърихи Хоразм»-и Сарӣ ибни Далвия ва «Таърихи Балх»-и Муҳаммад ибни Ақиди Фақеҳ, «Таърихи Марв»-и Аббос ибни Мусъабро аз баракати дигар осор дар даст дорем.

Навиштани таърихҳои маҳаллӣ дар аҳду Сомониён хеле ривоч ёфт. Сабабҳои гуногунро барои равнақи таърихнигории маҳаллӣ дар он давра метавон зикр кард. Аммо муҳимтарин омил он аст, ки Сомониён бо равише, ки дар сиёсати дохилии худ пеша карда буданд, сабабгори ба

¹Чаъфарӣён Расул. «Таърихи Бухоро»-и Ғунҷор ва нақлҳои барҷомонда аз он // Таърихи ислом. 1393. № 2 (54). – С.31-74.

²Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – С. 59-60.

миён омадани марказҳои фарҳангӣ дар ғушаву канори империяи паҳновари худ шуданд. Яъне ҳамаро дар марказ – Бухоро чамъ накарданд, имкон доданд, ки марказҳои сиёсӣ ва фарҳангӣ дар Самарқанд, Балх, Ҳулбук, Хоразм, Гузгонон (Ҷузҷон), Нишопур, Марв, Рай ва ғайра падида шуда, рушду нумуъ кунанд. Барои мисол теъдоди мадрасаҳо шаҳри Нишопур дар замони Сомониён бештар аз Бухоро будааст¹. Мо, дақиқан, акси ин сиёсатро дар замони ҳукумати Ғазнавиён мебинем, ки онҳо силсилаҳои маҳаллии Хоразм, Рай, Систон, Хатлон, Гузгонон ва ғайраро аз байн бурда, ба баҳонаи марказият бахшидан ба давлати таҳти итоати худ хонадонҳои фарҳангпарварро аз байн бурданд². Беҳуда нест, ки мо дар замони Ғазнавиён шоҳиди камранг шудани ҳаёти фарҳангӣ дар вилоятҳову шаҳрҳо ғайр аз пойтахт мегардем.

Аммо аз рӯйи сохтор, муҳтаво ва ҳадафи эҷоду иншо китобҳои таърихи маҳаллӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Агар ба муҳтавои бештари китобҳои, ки зикре аз онҳо дар таъриху тазкираҳо боқӣ монда, ё аҳён то ба замони мо расидаанд, назар андозем, мебинем, ки дар асрҳои X-XII бештари таърихҳои маҳаллиро барои он навиштаанд, ки дар бораи саҳобаҳо, тобеин ва ё муҳаддисони ин минтақа ёдовар шаванд. Ба таври дигар, ин осор на таърихи маҳаллӣ, балки тасвири чехранигории шахсиятҳои номдори минтақа ба шумор мерафтааст. Зеро дар аҳди ҳукумати арзишҳои динӣ мавҷуд будани чехраҳои динӣ ҳамчун ифтихори шаҳру вилоят доништа мешуд ва мардумон низ бо ин ба якдигар мубоҳоту фахр мефурӯхтанд. Аз ҷумла, асари «Таърихи Балх»-и Абуабдуллоҳ Ҷӯйборӣ Варроқ бештар зикри олимону донишмандони ин шаҳр будааст. Донишманди эронӣ М. Ночӣ дар асари машҳури худ менависад, ки «он чи дар сайри тадвини таърихӣ дар рӯзгори Сомониён ҷалби таваҷҷуҳ мекунад, ҳаҷми фаровони таърихҳои маҳаллӣ аст, ки он

¹ Ночӣ М. Фарҳангу тамаддуни ислом дар қаламрави Сомониён. Душанбе, 2011.

² Муллоҷонов С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. Муруре перомони сохтори идорӣ ва русуми давлатдорӣ Ғазнавиён. – С.138.

хам бештар тавассути муҳаддисон фароҳам омадааст»¹. Тавре дида мешавад, афроде, ки таърихи маҳаллӣ навиштаанд, донишмандони соҳаи дин буда, хоҳ-нохоҳ ба масъалае бештар тавачҷух мекарданд, ки барои худи онҳо зарур аст.

Яке аз масъалаҳои муҳимми дигарро дар робита бо таърихҳои нахустини маҳаллӣ бояд тазаккур диҳем. Ин марбут ба забони таълифи ин гуна осор мебошад. Тавре ошноии мо нишон медиҳад, дар оғоз бештари китобҳои марбут ба таърихҳои маҳаллӣ бо забони арабӣ таълиф шудаанд. Агар ба сабабҳои арабӣ нигоштани таърихҳои маҳаллӣ мулоҳиза ронем, хоҳем дид, ки мисли дигар улум, дар таърихнависӣ низ забони арабӣ муқаддам буда, муаллифони аксар таърихҳо ё арабзабон будаанд, ё меҳостаанд, ки асари онҳо берун аз қаламрави Осиёи Марказӣ ва Эрон низ маҳбубият пайдо кунад. Сабаби дувуми ба арабӣ таълиф шудани таърихҳои маҳаллиро метавонем дар ин ҷо ҷустуҷӯ кунем, ки то миёнаи асри X забони дастгоҳу девони аксари ҳукуматҳо арабӣ будааст. Тавре маълум аст, хонадони Бувайҳиён, бо вучуди ин ҳама ифтихороте, ки ба таърихи тоисломии Эрон дошта, ҳатто худро на амир ё малик, балки шоҳаншоҳ меномидаанд, забони дарбору мукотибот ва ҳатто таълифоти худро арабӣ интиҳоб карда буданд. Сабаби сеюми ба арабӣ таълиф шудани таърихҳои маҳаллиро бояд дар он бинем, ки ба забони форсӣ навиштан аз нимаи дувуми асри X маъмул гаштааст². Чунонки дарбори Сомониён «Таърихи Табарӣ», «Тафсири Табарӣ», «Саводи аъзам» ва ғайраро дар ҳамин давра тарҷума карда, асари маъруфи «Ҳудуд-ул-олам» низ дар нимаи дувуми асри X навишта мешавад³. Ниҳоят сабаби чоруми ба забони арабӣ иншо гаштани таърихҳои маҳаллӣ дар он аст, ки тавре зикр шуд, мавзуи ин асарҳо бештар зикри фатҳи ин мулкҳо аз ҷониби лашкари араб ё рӯзгори шахсиятҳои динӣ буда, забони арабӣ мувофиқтар аз форсӣ будааст.

¹ Ночӣ М. Фарҳангу тамаддуни ислом дар қаламрави Сомониён. Душанбе, 2011. – С. 1093.

² Эмомалӣ Раҳмон. Забони миллат – ҳастии миллат. – Душанбе, 2016. – С. 243-244.

³ Ҳудуд-ул-олам мина-л-машриқи ила-л-мағриб. – С. 15.

Бояд зикр намоем, ки доираи мавзӯҳое, ки таърихи маҳаллӣ онро фаро гирифтааст, фарох буда, он на дар ҳамаи китобҳои таърихи маҳаллӣ риоят шудааст. Яъне, қоида ё тартиби мушаххасе мавҷуд набудааст, ки муаллифони таърихҳои маҳаллӣ аз он пайравӣ намоянд. Аммо, агар ба таври умум чамбандӣ кунем, хоҳем дид, ки муҳимтарин мавзӯҳои таърихҳои маҳаллӣ аз ин қабил мебошад:

1. Маълумот дар бораи муҳити табиӣ ва ҷуғрофии маҳал. Дар бештари китобҳои таърихи маҳаллӣ ба шарҳи ҷуғрофӣ ва шароити табиӣ, кӯҳу бора, гиёҳ ва растаниҳои минтақа, дарёву рӯд ва боду ҳавои минтақа тасвир шудааст. Баъзе аз таърихҳо маҳаллу гузарҳои муҳимми шаҳро низ ёдовар шудаанд.

2. Ахбор дар бораи таъсиси шаҳр ё маҳалли мавриди назар ва марҳилаҳои асосии он дар гузари таърих. Яъне, муаллифон кӯшидаанд, ки ба рӯзгори шаҳрҳо дар замони ҳукуматҳои гуногун дахл карда, аз манзари як шаҳр ба салтанати сулолаи хос баҳо гузоранд. Чунин ҳолатро дар «Таърихи Систон», ки мавриди таҳқиқи ин диссертатсия аст, низ дида метавонем.

3. Бештари муаррихони таърихҳои маҳаллӣ дар назар доштаанд, ки ашхоси баруманду маъруфи диёри худро зикр кунанд ва агар дар ин шаҳрҳо саҳоба ё яке аз бузургони дин орамида бошанд, онро бо зикри макони вафот ва ғӯристон тазаккур дода, ҳамчун ифтихори маҳал таъкид кунанд. Аз ҷумла, Ибни Фундуқ дар оғози «Таърихи Байҳақ» бахшero ихтисос дода, унвони онро «Зикри касоне, ки аз саҳоба разияллоҳу анҳум дар Байҳақ будаанд», гузоштааст¹.

4. Дар бештари таърихҳои маҳаллӣ аз ҳокимону қозиҳои маъруфи минтақа ёдовар шуда, аҳёнан, корномаи ингуна ашхосро низ тазаккур медиҳанд. Аз ҷумла, муаллифи «Таърихи Бухоро» дар оғози китоб фаслero бо номи «дар зикри ҷамоате, ки дар Бухоро қозӣ будаанд», ҷой

¹ Ибни Фундуқ Абулҳасан Алӣ ибни Зайди Байҳақӣ. Таърихи Байҳақ. – С. 23.

дода¹, номи 11 қозиро ёдовар шудааст, ки аз вучуди баъзе аз онҳо аз баракати ҳамин асар огоҳ мешавем.

Агар дар мачмуъ, таърихҳои маҳаллиро бихоҳем дастабандӣ кунем, метавонем онҳоро вобаста ба давраи таълиф, забони таълиф, сохтор ва муҳтаво ба чанд гурӯҳ тақсим намоем. Ин тақсимбандиро мо пас аз ошноӣ, хондан ва истифода аз сарчашмаҳо муайян кардаем ва метавонад бо назари дигар донишмандон мувофиқ наояд:

Гурӯҳи якум таърихҳои маҳаллие, ки дар бораи забти ин мулк аз тарафи лашкари араб баҳшида шудаанд. Бештари ин китобҳо аз миён рафта, мо бо номи онҳо аз матни китобҳои давраи баъд ошно мегардем. Намунаи ин навъ китобҳо «Футуҳи Сичистон»-и Мадоинӣ буда, метавонанд, ки муаррихони зиёде аз он истифода кардаанд. Албатта, дар ин китобҳо ахбори дигаре ҳам дар ҳошия баёни забткориҳои арабҳо гуфта шудааст, ки аҳамияти хеле муҳим доранд. Мақому манзалат ва аҳамияти ингуна таърихҳо бинобар пардохтани муаллифони он ба чузъиёти ҳодисаҳо дар мисоли шахру музофоти мушаххас дар илми таърих хеле арзишманд мебошад;

Гурӯҳи дувуми таърихҳои маҳаллӣ он даста аз осоре мебошанд, ки бештар дар бораи донишмандони соҳаҳои гуногуни як минтақа маълумот медиҳанд. Намунаи ин китобҳо асарҳои «Таърихи Самарқанд»-и Идрисӣ, «Таърихи Нишопур»-и Ҳокими Нишопурӣ «Таърихи Байҳақ»-и Ибни Фундуқ мебошанд.

Гурӯҳи савуми таърихҳои маҳаллиро китобҳои ташкил медиҳанд, ки таърихи тоисломии ин ё он шахрро низ то андозае равшан карда, ба зикри шахсиятҳои барҷаста низ пардохтаанд. Аз ҷумла, Наршахӣ вақте «Таърихи Бухоро»-ро таълиф карда, гоҳе ба ҳаводиси муҳимми гузаштаи шахр низ пардохтааст. Аз ҷумла, ӯ расми хурус қурбонӣ кардани аҳли Бухоро ба ёди Сиёвушро ёдовар мешавад. Дар ҷое дигар аз қиёми Абруӣ ном шахсе ном мебарад, ки ин хабар ҷуз дар китоби ӯ дар ягон

¹ Наршахӣ А. Таърихи Бухоро. – С. 24-26

сарчашмаи дигар наёмадааст ва аҳамияти ин сарчашмаро бештар месозад. Ҳамин муаллиф вақте чузъиёти ҳамлаи арабҳо ба Бухороро зикр мекунад, менависад, ки Саид ибн Усмон баҳокими Бухоро, ки ўро Хутакхотун меномад, ошиқ шуд: «Саид бар вай ошиқ шуд ва аҳли Бухороро дар ин маънӣ ба забони бухорӣ»¹. Ин хабари хеле чузъӣ муайянкунандаи хеле аз воқеиятҳои асри VII-VIII Бухоро ва ҳатто Осиёи Миёна аст.

Дар асри гузашта донишманди эронӣ Абдулҳусайни Зарринқуб дар асоси ҷустуҷӯ дар манобеи арабӣ ин байтро пайдо кардааст, ки поре аз ҳамон суруди аҳли Бухоро будааст:

Кӯри ҳамир омад,
Хотун дурӯғ канда².

Яке аз имтиёзҳои бузурги китобҳои таърихи маҳаллӣ ин аст, ки онҳо агар дар бораи давраи кӯтоҳ (масалан, давраи ғатҳи шаҳр) ҳам маълумот диҳанд, вале ахбори гаронарзиш дар бораи вазъи сиёсӣ иқтисодӣ ва аҳволи иҷтимоӣ рӯзгори фарҳангиро дар худ ҷой додаанд. Масалан, агар «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ набошад, мо дар бораи ҷиғунагии ҷорӣ шудани ислом дар миёни тоҷикон ҷизе наметавонем. Ин Наршаҳӣ аст, ки дар асари худ аз тақсим кардани хонаҳои мардуми Бухоро ба дастури Қутайба ибни Муслим меғӯяд ва аз бунёди нахустин масҷид дар Бухоро ва ду дирам додан ба касоне, ки ба масҷид меомаданд ва мавзӯҳои дигар³. Ахборе, ки дар ягон китоби дигар ба он дучор намегардем.

Аз матни таърихҳои маҳаллӣ, инчунин, ахбори ҷолиб ва нодир дар бораи забону адабиёт ва фарҳангу мардумшиносӣ ба даст меояд. Хусусан, дар таърихҳои ки пас аз асри XI навишта шудаанд, сайри таҳаввулу тақомули забон ва адабиётро низ метавон мушоҳида кард. Намунаи ҷунин осор «Таърихи Систон» ва «Таърихи Байҳақ»-и Ибни

¹ Наршҳӣ А. Таърихи Бухоро. – С. 84.

² Зарринқуб А. Суруди аҳли Бухоро // Маҷаллаи Яғмо. 1337. №7 (123). – С. 289-293.

³ Наршҳӣ А. Таърихи Бухоро. – С. 91, 97.

Фундук мебошанд. Дар бобҳои оянда дар хусуси мухтаво ва ҷойгоҳи «Таърихи Систон» муфасал сухан ба миён оварда мешавад ва ин ҷо як нукта дар хусуси «Таърихи Байҳақ»-и Ибни Фундук бояд гуфта шавад. Гап дар сари он аст, ки Ибни Фундук ҳатто номи хонадонҳои муҳимми Байҳақро зикр мекунад, ки барои фаҳмидани вазъияти иҷтимоӣ хеле муҳим аст.

Ҳамин тавр, таърихҳои маҳаллӣ дар ҷои ҳоли падид омада, яке аз бахшҳои муҳимми таърихи миллии мо мебошад. Ин осори арзишманд дар давоми 800 соли охир сарнавишти хеле печида дошта, қисме аз онҳо аз миён рафтаанд ва мо танҳо номи онҳоро медонем. Аз ҷумла, Табарӣ дар асари худ навиштааст, ки яке аз манбаҳои ӯ барои таълифи китоб асари «Футҳи Хуросон»-и Абулҳасан Алӣ ибни Муҳаммад ибни Абдуллоҳи Мадоинӣ (753-840)-и эронинажод будааст. Наршахӣ низ ишора кардааст, ки ахбори Мадоиниро истифода кардааст. Бояд зикр кард, ки дар гузашта нақли қавл ё иқтибосро зикр кардан дар миёни муаррихону дигар аҳли адаб камтар ба мушоҳида расидааст. Аз ин бармеояд, ки дар асл аз таърихҳои маҳаллӣ истифодаи зиёд шуда, вале ба сабаби нобуд шудани бештари ин осор мо маълумоти дақиқ камтар дорем. Муаллифи китоби «Хироч» Қозӣ Абуҷуф, ки аз шогирдони Имоми Аъзам Абуҳанифа ба шумор меояд, дар китоби хеш навиштааст, ки миқдори ситондани хироч аз шаҳрҳои гуногунро ӯ аз китобҳои ба ин бахш тааллуқдошта, яъне таърихҳои маҳаллӣ гирифтааст¹.

Ошноии мо бо таърихи ҳазорсолаи халқи тоҷик нишон медиҳад, ки нигориши таърихҳои маҳаллӣ на дар ҳама давраи замонҳо маъмул гардида, он дар навбати худ нишондиҳандаи сатҳи тараққиёти шаҳрҳо ва ҳаёти маънавӣ дар вилоятҳои як кишвар шумурда мешавад. Агар асрҳои X-XII замони авҷи навиштани таъризҳои маҳаллӣ бошад, асрҳои XVI-XVIII давраи ба фаромӯшӣ супурдани ин суннати дерини таърихнависӣ гардида, мо ба истисноӣ баъзе китобҳо, ки он ҳам аз нигоҳи мазмуну

¹ Аллома Қозӣ Абуҷуф. Китобу-л-хироч. –Душанбе, 2021. – С. 184.

мухтаво чандон барчааста нестанд, шоҳиди рукуд ва завол дар ин бахш мешавем. Донишманди машҳури Британия Эдвард Браун зимни тавсифи таърихнигории давраи асрҳои миёнаи Эрон Ҷосиф Марказӣ, сабаби камранг ва дилгир будани таърихи асрҳои охириро ба чанд омил вобаста медонад, ки яке аз онҳо аз байн рафтани таърихҳои маҳаллӣ мебошад¹. Албатта, набояд фаромӯш кунем, ки асрҳои зикршуда на танҳо дар илми таърихнигорӣ балки дар маҷмӯъ, барои дигар илмҳо низ замони пастравӣ буд.

«Таърихи Систон» дар миёни осори ба таърихи маҳаллӣ бахшидашуда мақоми хос дорад. Ин асар аз ҷумлаи он осорест, ки аз нобудшавӣ эмин мондааст. Тавре дар зербоби гузашта таъкид кардем, беш аз навад дар сади таърихномаҳои маҳаллӣ, ки роҷеъ ба шаҳри вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр таълиф шуда буданд, аз байн рафта, мо танҳо номи баъзе аз онро медонему бас. Таърихи воридшавии «Таърихи Систон» ба ҷаҳони илм ва таваҷҷуҳ кардани донишмандон ба китобе бо номи «Таърихи Систон» пас аз нашри пораҳои матни он дар рӯзномаи «Эрон» солҳои 1881-1885 шуруъ гардид. Ин наشر тавассути Муҳаммадҳасани Ётимодуссалтана омода гардид. Аммо дар оғоз, асосан, адабиётшиносон ба ин китоб рӯй оварда, ду матлаби ин китоб диққати онҳоро ҷалб кард. Яке ҳодисаи напсандидани шеърӣ арабӣ аз тарафи Яъқуби Лайс ва сурудани нахустин шеърӣ порсӣ ва дигаре мавҷуд будани матни комили қасидаи «Модари май»-и устод Рӯдакӣ дар ин китоб.

Ҳамин тавр, то соли 1935, ки бо саъю талоши Маликушшуаро Баҳор нахустин нашри «Таърихи Систон» дастрас гардид, асосан, матолиби пароканда дар бораи ин асар наشر шуд². Нашри нахустин ва асосии асар аз нигоҳи матншиносӣ босифат ва муфассал буда, то кунун дар ҷамаи кишварҳои олам бар асоси он таҳқиқоти илмӣ анҷом

¹ Браун Э. Таърих-и адаби Эрон. Таҷмуи М. Солеҳ. – С. 65.

² История Систан. – С. 14-16.

медиҳанд. Аз «Таърихи Систон» се нусха боқӣ мондааст, ки бар асоси онҳо ҳамон нашри асар сурат гирифтааст. Нусхаи аввал дар Техрон, нусхаи дувум дар Гурҷистон ва нусхаи савум дар Париж нигоҳдорӣ мешаванд. Ҳар се нусха бо ҳам шабоҳатҳои зиёд дошта, аз болои як нусха китобат карда шудаанд. Ин хулосаи муҳаққиқони варзида, аз ҷумла Маликушшуаро Баҳор аст. Аз рӯйи як нусха китобат шудани нусхаҳои барҷоймонда чизи нав набуда, дар матншиносӣ ҳодисаи хеле маъмул аст.

Нуктаи муҳимме, ки бояд гуфта шавад ин аст, ки номи ин асар дар китобҳои дигари асримиёнагӣ наёмадааст. Аз ин мешавад ба чунин натиҷа расид, ки дар асрҳои миёна низ китоби мазкур чандон маъруф набудааст. Аммо дар иртибот бо номи китоби «Таърихи Систон» ҳаминро бояд қайд кунем, ки дар матни китоб ягон маротиба ба номи китоб ишора нашудааст. Танҳо дар чанд маврид истилоҳи «дар ин китоб» ва ё «ин китоб» дучор мешавад. Пас аз ошноӣ бо муҳтавои ин китоб нахуст Муҳаммадҳасани Ётимодуссалтана ва сипас, Маликушшуаро Баҳор ба китоб номи «Таърихи Систон»-ро муносиб диданд. Ҳамин тавр, ин китоб дар ҳоваршиносӣ бо номи «Таърихи Систон» ворид ва машҳур гардид. Ҳамон тавре ки номи китоби Байҳақӣ бар пояи қисматҳои боқимондаи он «Таърихи Масъудӣ» номи гирифта¹, дар бештари ҳолат номи «Таърихи Байҳақӣ» низ ба он ниҳода мешавад.

Маликушшуаро Баҳор мусахҳ ва муҳаққиқи аслии «Таърихи Систон» бар асоси сабку услуби забони асар ба хулосае омадааст, ки ин китоб байни солҳои 445-725-и ҳиҷрӣ (1054-1325 милодӣ) навишта шудааст. «Таърихи Систон» аз ду бахш ташкил шудааст. Бахши якуми он, ки аз нигоҳи забону баён хеле зебост то замони Салҷуқиён идома меёбад. Бахши дувуми асар аз соли 455 ҳ. (1063 м.) сар мешавад, то соли 725 ҳ. (1325 м.) идома меёбад. Ба назари Баҳор сабки навиштани бахши

¹Муллоҷон С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. – С.24.

дувум омехтаи байни асрҳои XI-XIII мебошад¹. Дар баёни воқеаҳои давраи аввал забону баён зебо буда, баъзе ҳолатҳо ба «Таърихи Байҳақӣ» ва гоҳе ба «Зайн-ул-аҳбор» монанд мешавад. Маликушшуаро Баҳор вобаста ба ибораҳои «адамаллоҳу мулкаҳу» (Худованд қудрати ўро пойдор дорад) пас аз номи Туғрали салҷуқӣ ба ҳулосае мерасад, ки ин қисмат дар замони ҳукумати Туғрал (1040-1063) навишта шудааст.

Дар бораи муаллиф ё муаллифони «Таърихи Систон» сухани қотеона ва дақиқи илмӣ мавҷуд набуда, он дар илм ҳамчун асари муаллифаш номаълум машҳур гардидааст. Аммо вобаста ба баъзе ишораҳо, ки дар китоби «Эҳё-ал-мулук» (асри XVII) омадааст, Маликушшуаро Баҳор тахмин мекунад, ки эҳтимол дорад қисмати аввали китобро, ки то ҳодисаҳои соли 448-и ҳиҷрӣ (1056-и милодӣ)-ро Шамсуддин Муҳаммади Мавоӣ ва воқеаҳои то соли 725-и ҳиҷрӣ (1324-и милодӣ)-ро Маҳмуд ибни Юсуфи Исфаҳонӣ навишта бошад². Аммо ин танҳо як фарзия буда, дар эроншиносӣ «Таърихи Систон» ҳамчун асари бемуаллиф шуҳрат ёфтааст. Академик Бобочон Ғафуров низ муаллифи ин асарро номаълум гуфта, бар ин бовар буданд, ки қисми асосии «Таърихи Систон» дар нимаи дувуми асри XI навишта шудааст³.

Дар «Таърихи Систон» бар ҳилофи бештари китобҳои, ки дар панҷсад соли охир бинобар сабаби таассуби саҳти мазҳабии ҳоким бар ҳудудҳои Эрон, Афғонистон ва Осиёи Миёна сарчашмаҳоро таҳриф карда, нисбат ба баъзе саҳоба матлабҳои илова ё ихтисор кардаанд, чунин чиз ба назар намерасад. Аз ҷумла, пас аз зикри номи халифаҳо Абубакр ва Умар ибораҳои маъруфи «разияллоҳу анҳу⁴»-ро меоварад. Ҳамчунон, дар фаслҳои мухтасаре, ки ба ҳулафои рошидин бахшида шудааст, танҳо қорҳои хуб ва сифатҳои неки онҳо навишта мешавад. Вақте номи ҳулафои рошидинро меорад, менависад, ки «Худо онҳоро ба

¹ Таърихи Систон.- С. 12.

² Таърихи Систон. - С. 22.

³ Ғафуров Б. Тоҷикон. – С. 377.

⁴ Таърихи Систон.- С. 73,

чонишинии Муҳаммад баргузидааст». Дар боби мавлуди пайғамбар муаллифи «Таърихи Систон» ба Каъбулаҳбор ном шахсияти маъруфи яҳудиасл истинод мекунад ва тавре медонем, ривояти ўро шиа қабул надорад. Бо така бар чунин ҳолат мо чунин тахмин мекунем, ки муаллиф ё муаллифони «Таърихи Систон» суннимазҳаб мебошанд.

Нуктаи хеле муҳимме, ки бояд дар ин ҷо каме истода гузарем, марбут мешавад ба манбаҳои «Таърихи Систон». Тавре маълум аст, дар таърихнигорӣ ин масъала арзиши баланд дошта, аз манбаи истифодакарда мешавад муайян кард, ки ахбори асар то кадом дараҷа муътамад шумурда мешавад. Муаллифи «Таърихи Систон» аз асарҳо ва муаллифоне, ки истифода кардааст, дар ҷой-ҷойи асар ёдовар мешавад, ки аҳаммияти муҳими илмӣ дорад. Чанде аз манбаҳои асарро зикр мекунем:

1. «**Китоби Гаршосп**» яке аз сарчашмаҳои аст, ки муаллифи «Таърихи Систон» аз он ёдовар мешавад. Аммо ӯ муаллифи ин китобро зикр накардааст. Зимни баёни таърихи бостонии Систон муаллиф ба ахбори ин китоб истинод кардааст. Машхуртарин асар роҷеъ ба зиндагии Гаршосп ба шоиру донишманди тавонои форсу тоҷик Асадии Тӯсӣ (999—1072) тааллуқ дорад. Аммо оё сарчашмаи муаллифи «Таърихи Систон» асари Асадии Тӯсӣ аст, ё китобе дигар роҷеъ ба Гаршосп наметавон дақиқ кард. Зеро бахше аз китоби Абумуайяди Балхӣ низ ба Гаршосп бахшида шуда буд.

2. «**Фазоиلى Систон**» китоби дигаре аст, ки аз манбаҳои «Таърихи Систон» ба шумор меравад. Муаллиф нахуст аз китоби Ҳилол Юсуфи Уқӣ ёдовар мешавад. Уқ маҳаллае дар Систон буда, чанд бор номаш дар ҳамин китоб зикр мешавад. К.Э. Босворт низ аз Уқ, ки номи бахше аз Систон будааст, ёдовар мешавад¹. Бо така бар таъкидҳои зиёди муаллифи «Таърихи Систон» ба ин китоб онро метавон ҳатто таҳрикунандаи муаллиф дар иншои ин китоб донист. Гумон меравад, ки

¹ Босворт К. Таърихи Систон. – С.

бахши фазилатҳои Систон, ки дар оғози «Таърихи Систон» омадааст, аз ин китоб гирифта шудааст.

3. «**Бахтиёрнома**» ном китоберо муаллифи «Таърихи Систон» ёдовар мешавад, ки гӯё аз фарзандони Рустам буда, дар борааш китоб ҳам иншо шуда буд¹. Китобе бо ҳамин ном дар шакли пароканда расидааст, ки ба қалами Шамсуддин Муҳаммад Дақоики Марвазӣ таълиф гардидааст. Дигар навъҳои ин китоб низ то замони мо расидааст². Мухтасари мазмуни он дар бораи Озодбахш шоҳи Нимрӯз (Систон) ва сарнавишти ғамангези фарзандаш Бахтиёр ҳикоят мекунад. Китоб бо забони форсӣ нигориш ёфтааст. Метавон тахмин кард, ки дар қисматҳои гумшудаи ин китоб роҷеъ ба таъриху мардумшиносии Систон низ матлабҳои будааст, ки муаллифи «Таърихи Систон» онро истифода кардааст.

4. «**Китоби Анбиё**» низ аз ҷумлаи манбаъҳои «Таърихи Систон» аст ва муаллифи онро Алӣ ибни Муҳаммади Табарӣ номидааст. Аммо Маликушшуаро Баҳор бар ин бовар аст, ки ӯ Табарии маъруф намебошад, зеро ба боварии ӯ «дар Таърихи Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ чунин ривояте нест»³.

5. Дар ҷараёни забкориҳои Искандар «Таърихи Систон» аз Равшанак, ки гӯё духтари Дорой III бошад, ҳикоят мекунад. Сипас номи сарчашмаашро мебарад, ки яке аз онҳо «**Китоби Сияри мулуки Аҷам**»-и Ибни Муқоффаъ (724-759) низ ҷой дорад. Ин китоб тавре аз навиштаи донишмандон бармеояд, тарҷумаи арабии «Худойнома» будааст.

6. «**Ахбори Систон**» аз дигар китобҳои муаллифи «Таърихи Систон» ба он ишора карда, аз мухтавои он истифода кардани ҳешро низ таъкид мекунад. Ин китоб низ аз байн рафта, дар бораи воқеаҳои марбут ба замони истилои Систон аз ҷониби лашкари араб ва ҳукумати арабҳо ба Систон ҳикоят мекардааст.

¹ Таърихи Систон. С. 8.

² Сафо Забехулло. Таърихи адабиёт дар Эрон Т. 1. – С. 250.

³ Таърихи Систон. С. 9.

7. Дар «Таърихи Систон» аз шахсияти маъруфи дарбори Аббосиён Абулфараҷ Қудома ибни Ҷаъфари Бағдодӣ ва китоби ӯ бо номи «**Китоби хироч**» ёдовар мешавад, ки ҷузъи манбаъҳои ӯ будааст. Нуктаи дигар ин аст, ки Қудома осори Ибни Хурдодбеҳро низ истифода карда, бахше аз китоби маъруф ӯ «Масолик вал мамолик»-ро низ дар китоби хеш замима кардааст.

8.«Таърихи Систон» аз Абумуаййиди Балхӣ ёдовар шуда, навиштааст, ки осори ӯро истифода кардааст¹. Муҳимтарин китоби ин донишманди асри X «Шохномаи бузурги Муаййидӣ» мебошад. Ин асар насрӣ буда, он низ, мутаассифона, аз миён рафтааст. Инчунин, китоби дигаре ба Абумуаййиди Балхӣ нисбат додаанд, ки «**Аҷоибу-л-булдон**» ном доштааст. Эҳтимол меравад, ки манзури «Таърихи Систон» ҳамин асари Балхӣ бошад.

9. Бушри Муқсим китобе доштааст бо номи «**Аҷоиб барру баҳр**», ки «Таърихи Систон» ба он ҳам ишора мекунад. Аммо ин китоб низ аз байн рафта, танҳо номе аз он боқӣ мондааст. Дар чанд мавқеъ муаллифи «Таърихи Систон» ба ҳодисаҳои табиӣ ва ҷуғрофии Систон ишора карда, чизҳои дур аз бовар нақл мекунад, ки шояд аз ҳамин гуна китоб онро гирифта бошад.

10. Яке аз осори маъруфи тоисломии мардуми эрониноҷод китоби «**Бундаҳишн**» мебошад. Ду маротиба муаллифи «Таърихи Систон» аз ин китоб, зикр мекунад ва онро китоби «габракон» меномад². Маънои бундаҳишн «офариниши нахустин ё оғозин» будааст. Се меҳвари ин китоб офариниши оғозин, шарҳи офаридагон ва насабномаи Каёнӣён будааст. Эҳтимол меравад, ки дар боби Каёнӣён муаллифи «Таърихи Систон» ба «Бундаҳишн» муроҷиат карда бошад.

11. Яке аз манбаъҳои дигари «Таърихи Систон» китоби «**Мағозии Ҷамза**»-и будааст. Дар як маврид пас аз лашкаркашиҳои Ҷамза ба самти

¹Таърихи Систон. – С. 15, 23.

²Таърихи Систон. – С. 16, 17.

Ҳиндустон ҳикоят мекунад, ба хотири мухтасар баён гаштани матлаб мегӯяд, ки қиссаи мазкур «тамомӣ ба «Мағозӣ»-и Ҳамза гуфта ояд»¹. Муҳимтарин китоби «Мағозӣ» ба Воқидӣ (асри IX) мансуб буда, дар бораи ҷангҳои пайғамбари ислом, аз ҷумла амаки ӯ Ҳамза ибни Абдулмуталлиб ҳикоят мекунад. Китоби «Мағозии Ҳамза» насри қадимии форсӣ буда, аз раҳбари шӯриши Систон Ҳамза ибни Абдуллоҳи Озараки Шорӣ ва корнамоиву ҷангҳои ӯ алайҳи Аббосиён ривоят мекунад.

12. Сарчашмаи дигари «Таърихи Систон» асарест, ки аз он бо номи «**Китоби хулафо**» ёд мешавад². Бо чунин ном ҷандин асар дар таърихнигории исломӣ машҳур буда, манзури муаллиф номаълум аст. Аммо азбаски дар аҳди Аббосиён таълифи чунин китобҳо роиҷ шуд, шояд яке аз китобҳои расмӣ дарбори Аббосиён дар хусуси халифаҳо ва воқеаҳои марбут ба онҳо бошад.

Яке аз бартариҳои дигари «Таърихи Систон» он аст, ки ӯ ғайр аз осори таърихиву адабии то ӯ иншошуда, аз нақлу ривоятҳои шунидааш низ ҳикоят меоварад. Баъзе ҳодисаҳои нақл мекунад, ки худ шоҳиди он аст. Дар як маврид аз Акрамаи фақеҳ мавлои Аббос, ки бештари ривоёт аз вай оянд ва аз Муоз ибни Муслим амири Хуросон дар замони халифа Маҳдӣ нақли қавл мешавад. Вақте зеботарин достони асари худ – дар боби мавлуди пайғамбар аз донишманди ҳадис бо номи Абумуҳаммад Тарнақӣ (Тараннақӣ) ёдовар мешавад, ки аҳли ҳадис буда, соли 267 ё 268-и ҳиҷрӣ (880-801-и милодӣ) вафот кардааст.

Муаллифи «Таърихи Систон» расми дурустгуфторӣ дар таърихро бештар вақт риоят мекунад. Аз ҷумла дар бораи сулҳи Ҳасану Муовия дар Анбор, ки мувофиқи шартҳо будааст «ва он ҷо сулҳ карданд ба шартҳо». Дигар ин ки муаллифи китоб, вақте ба замони Муовия мерасад, ӯро на халифа, балки подшоҳ меномад. Бештари муаррихони суннимазҳаб, дар ин масъала Муовия ва дигар хешовандони ӯ аз

¹ Таърихи Систон. – С. 137 (т)

² Таърихи Систон. – С. 139 (т)

хонадони Бани Умайяро халифа меноманд. Аммо муаллифи «Таърихи Систон» менависад, ки «ва подшоҳӣ Муовияро софӣ шуд». Ё, инчунин, соли дурусти хилофати Муовияро меоварад. Ин соли 41-и ҳиҷрӣ аст, ки баробар аст бо 661-и милодӣ. Дар охир ҳам менависад, ки «ва ин солро санат-ул-чамоат ном карданд, зеро ки кори Муовияро чунонки хост андар ин сол буда шуд»¹.

Ҳамин тавр, муаллифи «Таърихи Систон» бар равиши таърихнигории суннатӣ ва маъмули замони худ пайравӣ карда, дар бештари мавридҳо сарчашмаҳои ахбори ҳешро зикр мекунад, ки он хусни китоби вайро бештар месозад.

Бештари донишмандоне, ки бо «Таърихи Систон» ошноӣ дошта, дар чараёни пажӯҳишҳои худ аз он истифода кардаанд, ин асарро як сарчашмаи беназир ва манбаи муҳим донистаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқи ин китоб Маликушшуаро Баҳор ва пажӯҳишгари забардасти англис К. Босворт ин асарро сарчашмаи муҳиму махсус меноманд. Чанд вижагии хосси «Таърихи Систон», ки онро ҳамчун сарчашма дар миёни асарҳои дигар мумтоз намудааст, ба назари мо инҳоянд:

1. «Таърихи Систон» аз нигоҳи маълумоти фароғирифта як асари бузурги таърихӣ шумурда мешавад. Баъзе ахборе, ки дар ин китоб гирд оварда шудааст, дар ягон асари дигар дида намешавад;

2. «Таърихи Систон» ба муҳаққиқон имкон медиҳад, ки аз зовияи дигар ба ҷунбишҳои мардумӣ, ки аз нигоҳи муаррихони расмӣ дарборӣ ва ҷонибдори Аббосиёну волиёни дастнишондодаи онҳо ҳамеша мавриди накуҳишу сарқӯб қарор доштанд, нигаранд;

3. Аз баракати «Таърихи Систон» мо бо ному корномаи тамоми волиёни ғумоштаи хилофати араб ва ҳукуматҳои маҳаллӣ дар Систон ошно гардида, бо натиҷаи корҳои онҳо дар Систон шинос мешавем;

¹ Таърихи Систон. – С. 90; Таърихи Систон (нашри тоҷикӣ). – С. 79-80.

4. Дар китоби «Таърихи Систон» маълумоти зиёд перомуни вазифа ва масъулиятҳои волиёни маҳалҳо мавҷуд аст, ки дар осори дигар камтар ба ҷашм меҳӯрад. Хонандаи ин асар бо мизони молиёт дар даврони гуногун ва роҳҳои ҷамъоварӣ ва сарф шудани он ошно мегардад;

5. Комилтарин маълумот перомуни таърихи баромад ва ба қудрати сиёсат роҳ ёфтани хонадони систониасли Саффорӣён дар ҳамин асар оварда шудааст. Ин ахбор баъзе нав буда, баъзе дигар барои комил шудани маълумоти мо дар бораи воқеаҳои асри IX ёрӣ мерасонад;

6. «Таърихи Систон» ба мо имкон медиҳад, ки воқеаҳои таърихи як музофотро омӯхта, онро бо ҳодисаҳои дигаре, ки дар таърихи халқи тоҷик рух додаанд, муқоиса карда, баъзе санаҳои дақиқтар намоем.

7. Дар китоби «Таърихи Систон» номи садҳо шахсияти таърихӣ ва сиёсӣ ва арбоби илму фарҳанг дарҷ шудааст, ки дар ин бора дар ягон асари дигар ин номҳо дучор намеоянд.

8. Яке аз дигар имтиёзҳои нодири «Таърихи Систон» он аст, ки дар он дар бораи вазъи мазҳабии вилоят ва тамоми қаламрави шарқии хилофат ахборе мавҷуд аст, ки танҳо хосси ин асар мебошад.

9. Дар ягон сарчашмаи асри миёнагӣ роҷеъ ба марҳилаи хеле муҳимму сарнавиштсози таърихи тоҷикон – замони Саффорӣён ба андозаи «Таърихи Систон» маълумот мавҷуд намебошад. Тамоми муаррихоне, ки ба паҷуҳиши ним қарни Хуросону Мовароуннаҳр пардохтаанд, чорае ҷуз истифода аз ин асарро надоштаанд.

10. Байтҳое, ки дар «Таърихи Систон» аз шоирони гуногун оварда шудаанд, баъзе дар ягон манбаи дигар дучор намешаванд ва аз ин лиҳоз, низ бар аҳамияти ин китоб афзуда мешавад. Намунаи он қасидаи маъруфи устод Рӯдакӣ «Модари май» мебошад, ки дар боло ба он ишора кардем.

Муаллифи «Таърихи Систон» дар равиши нигоштани таърих бетараф нест ва барои ӯ ободии Систон ва хушнудии мардуми он муҳимтарин нукта аст. Ҳар касе бо Систон ва мардуми ин минтақа

рафтори шоиста кардааст, аз неши забони муаллиф дар амон монда, бақияи ҳокимони Хилофат ва фиристодагони амирони Хуросонро танқид мекунад.

Муаллифи «Таърихи Систон» ба фанни таърих ва усулҳои он то чое пойбанд аст ва номи шоҳону пайғамбарону дигар номдоронро саъй кардааст, ки дуруст биёварад, ки барои таърихнигории асрҳои миёнаи мо ҳодисаи нодир аст. Аз ҷумла вақте аз пайғамбари ислом Муҳаммад мегӯяд, таъкид мекунад, ки ба рӯзгори Хусрави Парвиз ибни Хурмузд ибни Анушервон зиндагӣ дошт¹. Ин пойбандиро на ҳамаи муаррихони асримиёнагии мо риоят кардаанд.

Аҳамияти «Таърихи Систон» барои дақиқ кардани баъзе саҳифаҳои таърих низ муҳим аст. Муаллифи он ба манобеи бештаре дастрасӣ доштааст, ки баъзе муаррихони қабл аз вай надоштаанд. Муаллифи «Таърихи Систон» менависад, ки муддати хилофати Абубакр ду солу се моҳу бисту ду рӯз буд, вале дар «Таърихи Табарӣ»-и Балғамӣ омадааст, ки Абубакр «ду солу чаҳор моҳ халифат буд». Дигар тафовути ду сарчашма дар муддати умри халифа Абубакр аст. Муаллифи «Таърихи Табарӣ» умри Абубакро ҳангоми вафот шасту се сол ва муаллифи «Таърихи Систон» шасту ду сол гуфтааст.² Яъне, тақрибан, ахбори ҳар ду сарчашма монанд аст, вале дар ин ҳолат ахбори муаллифи «Таърихи Систон» нисбати «Таърихи Табарӣ» дақиқтар мебошад.

Муаллифи «Таърихи Систон» бар хилофи «Таърихи Табарӣ» ва «Ал-комил»-и Ибни Асир менависад, ки Абулуълуъ халифа Умарро се зарба бо корд зад. Дар ду асри ғавқуззикр омадааст, ки Умарро шаш зарба зад³. Аммо муаллифи «Таърихи Систон» мисли Табарӣ бар ин бовар аст, ки Сухайб бар ҷанозаи Умар намоз кард. Тавре дида мешавад аз нигоҳи муқоиса кардан низ ин китоб хеле зарурӣ мебошад.

¹ Таърихи Систон. – С. 8.

² Балғамӣ Абӯалӣ Муҳаммад. Таърихи Табарӣ. Бо муқаддима ва тавзеҳоти Муҳаммадҷон Умаров ва Файзулло Бобоев. – Техрон, 1380/2001. Ҷилди 2. С. 981, 983; Таърихи Систон. С. 72.

³ Балғамӣ Абӯалӣ Муҳаммад. Таърихи Табарӣ. С. 1075. Таърихи Систон. С. 76.

Аммо чун китобҳои дигари таърихӣ «Таърихи Систон» низ аз баъзе камбудихо холӣ нест. Барои давраи асрҳои миёнаи таъриху фарҳанги мо навиштани чизҳои аҷоиб ва дур аз бовар хеле расм будааст. Аз ҷумла дар асари Макдисӣ, ки муҳимтарин ва бузургтарин асари ҷуғрофии мусулмонӣ шумурда мешавад, чунин чиз мавҷуд аст. Дар ҷое ӯ менависад, ки дар ҳудуди Осиёи Миёна дарахте мавҷуд аст, ки ҳар гоҳ меваашро бишикофанд, ҳайвоне болдор аз он берун меояд¹. Ин гуна нуктаҳо дар «Таърихи Систон» низ мавҷуд мебошад.

Муаллифи «Таърихи Систон» ба ислом ва исломият саҳт пойбанд аст ва талош мекунад аз ин нигоҳ заррае «халал» дар китобаш роҳ наёбад, то хонанда вайро ба баддинӣ ё инҳирофе айбдор накунад. Мисол, вақте дар бораи замони пеш аз милод сухан меравад, менависад, ки «чун ислом ба Систон оварданду лашкари ислом қавӣ гашт ва ҷаҳониёнро маълум шуд, ки касеро бар фармони самовӣ тоб набошад». Дар идома ҳам сухане мегӯяд, ки дур аз бовар менамояд ва он ҳам ин ки «мардуми Систонро маълум буд андар охири замон берун омадани Мустафо алайҳиссалом, ки бар ҳаққ аст, Систон ба сулҳ доданд»². Дар ҳоле ки мо дар ҳамин асар мебинем, ки ҷӣ ҷангу хунрезихое дар замони лашкаркашии арабҳо рух дода буд. Аз ин ки пайравони зардуштияро, ки аҷдоди ӯ буданд, таҳқиромез габракон меномад, маълум мешавад, ки ӯ бештар як мусулмон асту таассуби саҳти динӣ ҳам дорад.

Мисли бештари муаррихони асри миёнагӣ шӯришгаронро мазаммат карда, онро як навъ халал дар кори вилоятдорӣ ба шумор меоварад. Ба ҷуз Ҳамзаи хориҷӣ, ки ба андешаи вай ҳимоятгари манфиатҳои Систон ва аҳолии он мебошад, дигар шӯришгаронро мазаммат мекунад.

Мувофиқи навиштаи «Таърихи Систон» шоҳи Систон дар замони ба ин мулк лашкар кашидани арабҳо ба мардум гуфта будаст, ки дар бораи ин дин (яъне, ислом) дар китобҳои пешини мо (яъне, зардуштиён)

¹ Макдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 487.

² Таърихи Систон. – С. 8-9.

хабар дода шудааст. Ин навишта ба воқеият камтар мувофиқат мекунад. Зеро тавре дар китобҳои худи арабҳо навишта шудааст, пешгӯӣҳо, асосан, аз яҳудиҳо ва масеҳиён, ки бо ислом решаи як дошта, онҳоро динҳои иброҳимӣ меноманд, дар бораи ислом шудааст. Муаллифи «Таърихи Систон» вақте дар бораи лашкаркашии арабҳо менависад, онро як амри савобу дуруст меҳисобад ва эътирозу саркашии мардум нисбат ба ҳукумати араб «муртад гаштан» мешуморад¹.

«Таърихи Систон» ҳамчун яке аз куҳантарин осори забони форсӣ дар асрҳои навишта шудааст, ки ки хирадгарой ва андеша мақоми воле дар давлатдорӣ ва миёни мардуми тоҷик доштааст. Фарҳангнависон забони систониро яке аз чаҳор забони азбайнарафтаи порсӣ мегӯянд. Берунӣ дар китоби «Сайдана» чанд луғат аз забони систонӣ овардааст.

Бештари муҳаққиқон бар ин боваранд, ки достони таваллуд ва беъсати пайғамбар дар «Таърихи Систон» ниҳоят зебо ва хонданӣ буда, муаллиф онро хеле оростааст². Дарвоқеъ, ошноӣ бо ин асар нишон дод, ки зеботарин достони ин асар марбут ба пайғамбар мебошад, ки муаллиф қаромату хориқи одетро навиштааст. Муҳаққиқони забон, умуман, бахши аввали «Таърихи Систон»-ро аз ҷиҳати забонӣ нодир меноманд. Маликушшуаро Баҳор вижагиҳои «Таърихи Систон»-ро чунин баён кардааст: эҷозу содагӣ, бебаҳра будан аз мутародифот, кӯтоҳии ҷумлаҳо, наздикӣ ба забони гуфтор ва истифода аз вожаҳои форсӣ медонад³. Ҷумлаҳои зебо ва ноби форсӣ дар ин асар зиёданд. Аз ҷумла, чанд ибораи зебо, ҳамчун намуна оварда мешаванд: «дасти ман суғш шуду зӯфон гунг» ва ё «бондод намоз хост кард», «Усмон бирафт ба расми дигар хулафо, ки пеш аз ӯ буданд андар дин ва қисмату адл андар

¹ Таърихи Систон. – С. 83

² Никобӣ Ифбат, Ҷалол Мухсини Васоқатии. Нақши забон дар боварпазирии ҳаркиодатҳои «Таърихи Систон». // Маҷаллаи илмӣ Мутолиоти забонӣ ва балоғӣ. 1399. №22. – С. 497-520.

³ Баҳор М. Сабқиносӣ. – С. 44-50.

казийят», «мо ба ҳамон аҳди қадим ҳастем, аммо Рабеъ моро ёва гузошту бирафт», «мо бар ин садри ту наёем, ки на покиза садрест»¹.

Тавре маълум аст, аз рӯзгори Ғазнавиён ба баъд таъсири забони арабӣ дар забони форсӣ зиёд мешавад, ки ин чанд омил дошт, ки муҳимтарини он ба охир расидани пазириши ислом ва наздиктар шудани робита бо дарбори Бағдод мебошад. Дар «Таърихи Систон» низ ин таъсиргузори мушоҳида мешавад. Рақамҳо дар «Таърихи Систон» ба арабӣ омадаанд. Аз ҷумла вақте дар боби хироч сухан меравад, рақамҳои арабӣ нигошта мешавад. Солу моҳ низ ба расми маъмул арабӣ нигошта мешавад. Дар ин давра ороостани асар бо оятҳову аҳодис ва зарбулмасалу ашъори арабӣ расм гардида, намунаи онро мо дар «Таърихи Байҳақӣ» ва «Тарҷумаи Таърихи Яминӣ» ва «Роҳат-ус-судур» мушоҳида мекунем².

«Таърихи Систон» мисли осори дигари таърихӣ бо ашъори арабӣ ва форсӣ оро дода шудааст. Дар ин китоб ашъори шоирони арабу форс, аз ҷумла суруда шудани нахустин шеърӣ форсӣ тавассути Муҳаммад ибни Васифи Сағзӣ дар замони Яъқуб ва қасидаи машҳури Рӯдакӣ «Модари май» оварда шудааст. Баъзе аз ин ашъор дар замони муайян ва барои ашхоси хос суруда шуда, дар таъйиди ҳодисаҳо нақши муассир мебозад. Баъзе ашъори дигар (аз ҷумла, «Модари май») на танҳо аз нигоҳи шеърӣ шоирӣ, балки аз манзари таърихӣ низ аҳамият дошта, робитаи дӯстонаи дарбори Сомониён бо Систон ва рафтори ҳасмонаи ҳокими Рай ба хонадони сомониёро равшан месозад. Дар ибтидои ин асар, инчунин, маълумоти хеле кӯтоҳ, вале нодир роҷеъ ба муносибати Фирдавсӣ бо Султон Маҳмуд оварда шудааст³, ки дар таърихи адабиёт машҳур гашта, танҳо дар ҳамин китоб ҳифз шудааст. Ин маълумоти нодир кӯшиши баъзе аз адабиётшиносонро, ки ранҷидани Фирдавсӣ аз Султон Маҳмудро афсона хонда, бо ҳар баҳонае меҳоханд онро бофта номанд, ботил месозад.

¹ Таърихи Систон. – С. 63, 75, 82, 83.

² Муллоҷон С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. – С.43- 45.

³ Таърихи Систон. – С. 7- 8.

Дар мавриди дигар муаллиф чор мисраи Муфарриғ ном шахсро овардааст, ки Аббод ибни Зиёдро ҳачв мекунад. Ин Муфарриғ ба андешаи таҳиягари китоб Маликушшуаро Баҳор Язид ибни Язид ибни Рабеа ибни Муфарриғи Баҳсӣ будааст, ки Абулфараҷ низ дар китобаш «Ағонӣ» онро овардааст, ки «Аббод ибни Зиёд дар Сичистон ба сабаби саргармӣ ба ғазв аз ибни Муфарриғ ғофил монд ва Ибни Муфарриғ вайро ҳачвҳо гуфт ва достони ӯ тӯлонӣ ва ширин аст». Ибни Асир ҳам дар асари хеш Комил мухтасаре аз онро зикр кардааст¹. Муаллифи «Таърихи Систон» ҳам ин достонро чунин чамъбаст кардааст, ки «Аббод шоирро моле доду гусел кард»². Ин маълумоти чамъбастии кӯчак низ барои дақиқ кардани вазъи иҷтимоии аср хеле зарур мебошад.

Ҳамин тавр, аз он чи дар бораи сабабҳои таълиф, мухтаво ва вижагиҳои таърихи маҳаллӣ ва ҷойгоҳу манзалати «Таърихи Систон» гуфта шуд, метавон ба хулосаҳои зерин расид:

1. Ривочи таърихи маҳаллиро як навъ эътироз бар муқобили сиёсатҳои марказгароии силсилаҳои ҳукуматгар номидан дуруст мебошад. Агар ба ҳукуматҳои марказӣ майлони ҳадди аксар аз байн бурдани истиқлоли сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии як шаҳр хос бошад, ҳукуматҳои маҳаллӣ бо нигориши таърихи маҳалли муайян хостаанд, барҷастагиҳову дастовардҳои онро матраҳ кунанд.

2. Равнақи таърихи маҳаллӣ ифтихор ба шаҳру диёри муайян буда, бо нигориши гузаштаи он муаллифон, ки бештар аз ҳамон макон бархостаанд, сарнавишти худ ва ҳамшаҳриёнашонро шоистаи нигориш медонистаанд. Бештари муаллифони таърихи маҳаллӣ аз хатову камбудҳои шаҳру вилояти тасвиркарда чашм пӯшида, аз дастоварду бузургиҳои он ёдовар мешаванд.

3. Муаллифони таърихҳои маҳаллӣ дар баробари нишон додани сарнавишту рӯзгори шаҳру вилояти худ, талош кардаанд, ки дар бораи

¹ Ибни Асир. ал-Комил. Ҷ.3. – С. 205.

² Таърихи Систон. – С. 96.

шахсиятҳои мумтозу баруманди сарзамини худ бештар нависанд ва фазилатҳои шаҳру вилояти худро низ тазаккур диҳанд.

4. Баъзе таърихҳои маҳаллиро чанд муаллиф низ иншо карда, маводи ингуна китобхоро шахсиятҳои гуногун фароҳам меоварданд. Яке аз чунин осоре, ки ба андешаи донишмандон онро чанд муаллиф ва дар замонҳои гуногун таълиф кардаанд, «Таърихи Систон» мебошад, ки дар идомаи ин диссертатсия дар хусуси он таҳқиқот сурат мегирад.

5. На ҳамаи таърихҳои маҳаллӣ натиҷаи ифтихору вобастагии шадид ба шаҳру маҳалли хос буда, баъзе аз китобхое ки ба рӯзгори шаҳру вилояти мушаххас бахшида шудаанд, зарурати сиёсӣ буда, муаллифон бо дастури ҳокимон онро нигоштаанд ва ё бо ин роҳ хостаанд, ҳодисаҳои як минтақаро аз фаромӯш шудан эмин доранд.

6. На дар ҳамаи давраҳои таърихи ҳазорсолаи мо навиштани таърихи маҳаллӣ маъмул буда, пас аз сарозер шудани қabilaҳои кӯчӣ (асрҳои XVI-XVIII) ва ҳукуматхое, ки ҷуз вайронӣ чизе ба армуғон наоварданд, ин расми хуб тадриҷан аз байн рафт. Яъне, аз рӯйи таълиф шудан ё нашудани таърихҳои маҳаллӣ метавон ба набзи рӯзгори он замон пай бурд ва дар кадом сатҳқарор доштани илму фарҳангро муайян кард.

7. Дар замони муосир низ таърихи маҳаллӣ хеле густариш ёфта, дар қаламраве, ки дирӯз ин расм маъмул буд, ҳамин анъана идома дорад. Дар Эрон таърихи шаҳрҳои Ҳамадон, Машҳад, Рай, Шероз, Техрон, Исфаҳон навишта шуда, дар Афғонистон низ роҷеъ ба музофоти гуногун, аз ҷумла, Кобул, Ҳирот, Ғур, Панҷшер, Мазори Шариф падида омад. Таърихи шаҳрҳои Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Тирмиз, Хива, Қуқанд ва Фарғона низ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон таълиф шуданд. Дар давраи истиқлоли Тоҷикистон чандин китоб роҷеъ ба шаҳру вилоёти гуногун таълиф гардид, ки намунаи он «Таърихи Хатлон»-и Ғ. Ғоибов,

«Муқаддимаи таърихи Хучанд»-и А.Мирбобоев, «Таърихи Дарвоз»-и Ҳ. Пирумшоев¹ ва дигарон навишта шуданд.

8. «Таърихи Систон» яке аз асарҳои муътабару муҳим дар таърихнигорӣ ва адабиёти форсу тоҷик ба шумор меояд. Он чи ин асарро аҳамият бахшидааст, малумоти зиёди мавҷуд дар он буда, инчунин, осори зиёде, ки ӯ истифода кардааст, дар тӯли таърих аз миён рафта, мо аз баракати ҳамин асар баъзе ахборро дар даст дорем. «Таърихи Систон» бар пояи таърихнигории маҳаллӣ иншо шуда, маълумоти мо дар бораи панҷ қарни як вилояти муҳимми тоҷикнишинро мукамал месозад.

9. Ҳарчанд донишмандони маъруфи ҷаҳон (Б.Ғафуров, Р. Фрай, Э. Босворт ва А.Зарринқӯб) аз «Таърихи Систон» ба унвони як сарчашмаи асилу беназир борҳо истифода кардаанд, вале боз ҳам дар ҳадде ки ин асар муҳим аст, он ҳанӯз шинохта нашудааст ва умед аст, ки ахбори нодиру зарурии он минбаъд дар таҳқиқоти донишмандон ба таври васеъ истифода мегардад.

1.2. ҶУҒРОФИЯИ СИЁСӢ, ИҚТИСОДИ ВА ТАЪРИХИИ ҲУДУДҲОИ ТОҶИКНИШИН ДАР ИНЪИКОСИ «ТАЪРИХИ СИСТОН»

«Таърихи Систон» дар баробари дигар мавзӯҳо ба ҷуғрофия низ аҳамият додааст. Ба таври дигар, ин китоб аз нигоҳи ҷуғрофӣ низ хеле пурарзиш буда, ҷойгиршавии шаҳру деҳоту минтақаҳо баён мекунад. Мафҳумҳои чун Хуросон, Мовароуннаҳр, Табаристон, Гургон, Бухоро, Рай, Нишопур, Кирмон, Бағдод, Макка, Мадина ва ғайра дар «Таърихи

¹ Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз. – Душанбе: Дониш, 2006; Мирбобоев А. Муқаддимаи таърихи Хучанд. – Хучанд, 2013; Пирумшоев Ҳ. Таърихи Дарвоз (аз қадим то замони муосир). – Душанбе, 2008.

Систон» борҳо зикр шуда, нишон аз тасаллут доштани муаллифи ин китоб бар донишҳои ҷуғрофии замони худӣ ўст. Аммо дақиқтарин маълумоти ҷуғрофӣ дар ин асар перомуни ҷуғрофияи таърихӣ худӣ Систон мебошад.

Яке аз номҳои маъруфи Систон Нимрӯз будааст, ки маънои сарзамини ҷанубӣ мебошад. Чун ин вилоят дар қисмати ҷанубии Хуросон воқеъ шудааст, Нимрӯз номида шудааст¹. Гуфтанист, ки номи Нимрӯз имрӯз дар Афғонистон ҳамчун номи яке аз 34 вилояти ин кишвар боқӣ буда, он дар ҷанубу ғарбии ин кишвар қарор дорад ва қисме аз сарзамини Систони таърихӣ мебошад.

Маълумоти осори ҷуғрофии асри X роҷеъ ба Систон бо якдигар тафовутӣ зиёд надорад, вале ҳар кадом бахше аз иттилооти моро комил мегардонад. Инҷо нахуст меҳоме аз ахбори нахустин китоби ҷуғрофии ниёгонамон, «Худуд-ул-олам», ки бо забони форсӣ навишта шудааст, ёдовар шавем. Ў сарзамини Систонро чунин тасвир кардааст: «Ноҳиятест ба худуди Хуросон, қасабаи ўро Заранг хонанд. Шаҳре боҳисор аст ва перомуни ў хандақ аст, ки обаш ҳам аз вай барояд ва андар вай рӯдҳост ва андар хонаҳои вай об равон аст. Ва шаҳри ўро панҷдар аст аз оҳан. Ва рабази ў бора дорад ва ўро 13 дар аст ва гармсир аст. Ва онҷо барф набувад. Ва эшонро осӣҳост бар бод сохта. Ва аз он ҷо ҷомаҳои фарш уфтад бар кирдори табарӣ ва зилуҳо бар кирдори ҷаҳраӣ ва хурмои хушк»².

Тавсифи ҷуғрофии Систон дар китоби Истаҳрӣ низ ҷолиб буда, онро инҷо меоварем. Ў марзҳои Систонро тавсиф карда, ки дарки қаламрави ин мулкро осон мегардонад. Ба навиштаи Истаҳрӣ самти шарқии Систонро бо Кирмон пайваста буда, ғарбии Систон бо Хуросон ҳаммарз буд. Шимоли Систонро бо Ҳинд ҳамсарҳад донистааст. Ҷануби Систон бо биёбоне, ки байни Систон ва Кирмон қарор доштааст,

¹ Ле Стренҷ. Ҷуғрофияи таърихӣ сарзаминҳои хилофати шарқӣ. – С. 358.

² Худуду-л-олам. – С. 102.

хаммарз будааст¹. Шаҳри Зарангро Истахрӣ хеле муфассал шарҳ додааст. Ин маълумот дар китоби Ҷузҷонӣ низ дида мешавад ва касро ба ҳулосае меорад, ки шояд манбаи Ҷузҷонӣ Истахрӣ бошад ва ё ҳар ду аз як манбаи дигар, ки дар дастраси мо нест, истифода карда бошанд.

Нуктае, ки онро бояд тазаккур диҳем, он аст, ки дар баъзе сарчашмаҳои асримиёнагӣ мо ба истилоҳи «шаҳри Систон» низ дучор меоем. Азбаски Систон номи вилоят аст, манзури муаррихону адибон аз «шаҳри Систон» маркази ин музофот будааст. Аз ҷумла, Байҳақӣ дар таърихи худ қиссае овардааст, дар бораи фарзанди Амр ибни Лайс, ки Муҳаммад ном дошта, бо лақаби «ҷавонмарди лашкар» машҳур будааст. Ин ҷавон дар Систон ба сабаби бемории кулинҷ ҳалок мегардад. Байҳақӣ зимни баёни достони вафоти ҷонсӯзи ӯ ва ранҷу аламу мусибатҳои ба Амр ибни Лайс расида, вожаи «шаҳри Систон»-ро ба кор мебарад². Бегумон, манзури ӯ ҳамин Заранг пойтахти Систон мебошад. Бояд гуфт, ки вайронаҳои шаҳри асримиёнагии Заранг дар атрофи Зоҳидон ва Шаҳристон ва наздик ба яке аз шохобҳои дарёи Ҳарирӯд воқеъ мебошад.

Ибни Ҳавқал дигар ҷуғрофидони қарни X перомуни ҷуғрофияи Систон дар ин давра чунин менависад: «Систон бо муназзамоти он маҳдуд аст аз машриқ ба биёбони воқеъ дар миёнаи Кирмон ва сарзамини Синду Систон ва қисмате аз аъмоли Мултон, ва аз Мағриб ба Хуросону бахше аз аъмоли Ҳинд ва аз шимол ба сарзамини Ҳинд ва аз ҷануб ба биёбони воқеъ дар миёнаи Систону Кирмон³». Умуман, дар асри X Систон музофоти хеле машҳур буда, номи он бо гунаҳои мухталиф дар осори назмӣ, аз ҷумла дар достони Манучеҳр, дар «Шоҳнома» -и безавол оварда шудааст, ки яке аз намунаҳои он чунин аст:

Биёроста Систон чун биҳишт,

¹ Истахрӣ. Мамолик ва масолик. Тарҷумаи Муҳаммад Тустарӣ. -Техрон, 1373. – С. 252.

² Таърихи Байҳақӣ. – С.509.

³ Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз. – С. 234.

Гулаш мушки соро буду зар-ш хишт¹.

Закариёи Қазвинӣ (асри XIII) дар асараш яке аз вижагиҳои дигари Систонро бодхез будани он донистааст. Ӯ менависад, ки «бод дар он ҷо ҳамеша вазон буда, ҳатто, осиебҳои бодгардонанда бино кардаанд ва ҳама ордашгон аз ҳамон осиеб аст ... шиддати шамол регро аз маконе ба маконе мебарад ва агар аҳли ин диёр чорае наандешанд, рег шаҳру деҳотро пур ва хароб мекунад»². Зеро тамоми гирду атрофи Систонро биёбонҳои бузург ихота карда буданд. Аз самти биёбон ҳамеша шамоли саҳту харобиовар вазида меистад ва ҷангу хоки биёбонро ба болои шаҳрҳо меорад. Барои муҳофизат аз шамолу реги биёбон дар шаҳрҳои Систон садди ҷӯбин сохта мешуд ва тоандозае мардумро аз ин балои азим ҳифз менамуд.

Систон низ ҷун минтақаҳои дигар кӯҳ дорад. Ба навиштаи Эраҷи Афшори кӯҳҳои Систон бо меҳвари шимолӣ-ҷанубӣ шомили чинхӯрдагиҳои фишурдае ҳастанд, ки аз самти ғарбӣ ба биёбони Лут ва аз шарқ ба дашти Систон мунтаҳӣ мегарданд. Палангкӯҳ ба дашти Систон ҳамсоя буда, аз муҳимтарин баландиҳои ин минтақа аст³. Палангкӯҳ номи қавми кучу балуч аввалин бор дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дар зикри подшоҳии Кайхусрав пайдо мешавад:

Сипоҳе зи гурдони кучу балуч,

Сиголидаи ҷанг монанди куч.

Ки кас дар ҷаҳон пушти эшон надид,

Бараҳна як ангушти эшон надид.

Дирафше баровард пайкар паланг,

¹ Фирдавсӣ А. Шоҳнома. Ҷ. 1. – С. 75.

² Қазвинӣ Закариё. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. Тарҷумаи А. Ғафуров. – Хучанд, 2018. – С. 206.

³ Систонӣ Эраҷи Афшор. Систоннома. – С. 39-40.

Ҳама аз дирафшаш биёзид чанг¹.

Эрачи Афшор ҳамчунон қайд кардааст, ки дар қисмати чанубу шарқии Систон теппакӯххое қарор доранд, ки баландии онҳо аз 520 метр бештар намебошад.

Муҳимтарин манбаи обии Систон дарёи Ҳилманд ё Ҳирманд ба шумор мерафт. Истахрӣ ин рӯдро Ҳиндманд меноманд. Бархе низ Ҳилманд гуфтаанд. Дар Шохнома низ омадааст:

Чу омад ба наздикии Ҳирманд,
Фиристодае баргузид арчманд.

Рӯдхонаи Ҳарирӯд дар тӯли марзи Эрону Афғонистон ва дарёи Таҷан дар марзи Эрону Туркменистон ба вуҷуд омадааст. Ин дарё барои Систон ҳамон ҷойгоҳро дорад, ки дарёи Нил барои Миср дошт ва дар Мисри қадим ҳатто Мисрро ҳадияи Нил мешумурданд. Дар китоби Авасто аз Ҳирманд ба номи Ҳайтумант ёд шудааст, ки ба дарёчаи Кансоя (Ҳомун) мерезад. Ориёӣҳо ин рӯдро муқаддас мешумурданд ва зардуштиён онро гиёмна мебоштанд. Дарёчаи Ҳомун низ маъруф буда, муқаддас ба шумор мерафт. Оби он ширин буда, моҳӣ ва мурғобиҳо дорад. Ибни Ҳавқал дар бораи Ҳомун навиштааст, ки оби ин дарёча монанди соири обҳо каму зиёд мешавад. Дарозии он аз ноҳияи Куин бар роҳи Қаҳистон то пули Кирмон бар тариқи Форс сӣ фарсах аст ва паҳнои он ба андозаи як манзил аст. Обаш ширин аст ва аз он моҳии фаровон ва низ най ба даст меояд². Ин ҳудуд бо гузашти замон кам шудааст.

Ба эътирофи муҳаққиқи таъриху фарҳанги Систон Эрачи Афшори Систонӣ, Ҳирманд аз рӯдҳои пуроб ва бузурги шарқии Эрон ва Осиё ба шумор меравад. Тӯли он ҳудуди 1100 километр аст ва дарозтарин рӯди миёни Синд ва Фурот аст. Шоҳаи аслии ин рӯд аз дараи Бомӣён дар 40 километрии ғарби Кобул сарчашма мегирад. Аз шимолу шарқ ба чанубу ғарбӣ ҷорӣ мешавад ва аз навоҳии Ҳазораҷоту Довар убур

¹ Фирдавӣ. Шохнома. – С. 234.

² Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз. – С. 129.

мекунад. Дарёчаҳои хурде чун Наработур, Тирин, Урузгон, Мусоқалъа дар наздикии қалъаи Буст ба рӯди Арғандоб, ки аз Ғазнин сарчашма мегирад, рехта шоҳаи аслии Ҳирмандро ташкил медиҳанд. Он ба Эрон ҳам гузашта, хусусан, дар фасли баҳор хеле сероб мешавад¹.

Ибни Ҳавқал ва дигар муаррихон дарёчае дар назди Хош низ мавҷуд будааст, ки номи онро Найшак номидаанд. Сарчашмаи он ба кӯҳистони Ғур мерасидааст. Ин обҳо сабаб шудаанд, ки шаҳри Хош нисбат ба дигар минтақаҳои Систон сердарахту сарсабз бошад ва аҳолияш низ хеле зиёд гардад.

Мақдисӣ аз наҳри Фара ёдовар мешавад, ки ба ҳудуди Систон дахл доштааст². Сарчашмаи он низ аз Ғур омада, мардум аз он моҳӣ медоштаанд ва дар тарофи он ободиву найзорҳои зиёде ба вучуд омада будааст.

Агар дарёи Ҳирманд қисми зиёди Систонро сероб созад, минтақаҳои зиёде ҳам аз камобӣ дар ранҷ буданд. Аз ҳамин сабаб мардуми Систон аз замонҳои хеле қадим дар ҳунари истифода аз об ва таъмини обу ободонӣ ва тавсеаи кишоварзӣ дар саросари Эрону Шарқ машҳур буданд. Ин фикрро бештари ҷуғрофинависони асрҳои IX-X тазаққур додаанд.

Истаҳрӣ дар асари машҳури хеш шаҳрҳои Систонро номбар кардааст. Дигар осори ҷуғрофӣ (Ибни Хурдодбех, Ибни Ҳавқал ва Мақдисӣ) низ бо баъзе дигаргуниҳо ҳамин номҳоро ёдовар шудаанд. Аз ҷумлаи ин шаҳрҳо Заранг, Кас, Нах, Тоқ, Қарнин, Хош, Фара, Чара, Буст, Равдон, Сарвон, Солиқон, Бағнин, Дарғаш, Тал, Башланг, Банҷвой, Кухак, Гарма, Қаср, Сивӣ, Исфанҷой, Ҷомон ва Довар мебошанд. Бояд донист, ки ҳар кадоме аз ин шаҳрҳо даҳҳо деҳи калону рустои кӯчакро дар атрофи худ гирд оварда буд, ки дар ин рисола маҷоли тавсифи онҳо мавҷуд намебошад. Мақдисӣ як шаҳре аз Систонро зикр карда, ки

¹ Систонӣ Э. Систоннома. – С. 48-53.

²Мақдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 482.

Мустанг (Мустанч) ном дошта, 2200 деҳа доштааст¹. Аз ҳамин мисол метавон фаҳмид, ки ҳудуди Систон ва шаҳру деҳоти он дар асрҳои миёна чӣ қадр пахновару пурчамъият будааст.

Муҳимтарин шаҳри иқлими Систон ва дар давраи асрҳои миёна пойтахти он Заранг будааст, ки бештари муаррихону ҷуғрофинависони асрҳои миёна онро бештар дар шакли арабӣ Заранҷ навиштаанд. Ин шаҳр аз баракати Ҳирманд шодобу сарсабз мегаштааст. Аммо чунин назаре ҳам вучуд дорад, ки дар аҳди бостон Ромшаҳристон пойтахти Систон ба шумор меомадааст, ки дар асри IV зери регии биёбон дафн гашта, нобуд мешавад². Гӯё дигар шудани маҷрои дарёи Ҳирманд аз сабабҳои нобудии Ромшаҳристон гаштааст. Дарвозаҳои шаҳри Зарангро низ муаллифони осори ҷуғрофӣ ёдовар шудаанд. Панҷ дарвоза доштааст ин шаҳр, ки ҳама оҳанин будаанд. Аз ҷумла яке аз дарвозаҳо, ки дар самти шарқӣ ҷойгир буд, бо номи Найшак ёдоварӣ мешавад, ки аз рӯйи номаш маълум мешавад, ки ба самти рӯдхонаи машҳур мебаромадааст. Дарвозаҳои Форс роҳе ба самти вилояти маъруф дошта, бо ин ном машҳур мегардад, ки якеро дарвозаи Нав ва дигарро дарвозаи Кухна меномиданд. Дарвозаи самти шимолро ба номи вилояти ҳаммарзи он дарвозаи Хуросон ё Каркуя мегуфтанд. Дарвозаи самти ҷанубро дарвозаи Таом меномиданд, ки аз дигарон пурмоаду рафттар буд. Мақдисӣ хонаҳои аҳли Зарангро аз нигоҳи ҳандасӣ ва наққошӣ беназир хондааст³.

Бештари муаррихон бар ин бовар ҳастанд, ки номи Заранг пас аз ҳамлаи хунини Темур дар соли 1383 аз саҳифаи таърих маҳв шуд, зеро лашкариёни Темур ба хотири муқовимат кардани аҳолии ин шаҳр онро қатли ом кард. Муаррихи дарбори Темуриён Алии Яздӣ фарҷоми пойтахти Систон дар моҳи декабри соли 1383-ро чунин тасвир кардааст: «ҳарчӣ дар он диёр буд, аз хазф то гаҳвари шоҳвор ва аз нафоиси аҷнос

¹Мақдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 483.

²Лестренч Г. Ҷуғрофияи таърихӣ сарзаминҳои хилофати шарқӣ. -С. 364.

³Мақдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. -С. 444.

то меҳи дару девор ба тороч бирафт ва барқи ғорат бар бешу ками он вилоят гирифта ва хушку тар дарҳам сӯхт»¹.

Шаҳри Буст низ дар асрҳои миёна хеле машҳур буда, пас аз Заранг дувумин шаҳри Систон ба шумор меомад. Яке аз хусусиятҳои ин шаҳр он будааст, ки мардумаш мисли ироқиҳо либос мепӯшидаанд ва, асосан, бо Ҳиндустон доду гирифт мекардаанд. Шояд сабаби мисли ироқиҳо либос пӯшидани мардуми шаҳри Буст вобаста ба иқлиму ҳавои он марбут бошад. Дар замони Ғазнавиён ин шаҳр ҷойгоҳи хеле муҳим доштааст².

Шаҳри дигари вилояти Систон На (Нах) будааст. Онро асосгузори давлати Сосониён Ардашер бино кардааст.

Заминдовар низ аз дигар минтақаҳои Систон ба шумор меомад, ки ҳамчун макони ҳосилхезу пурнеъмат тавсиф шудааст. Ле Стренҷ навиштааст, ки Заминдовар чор шаҳр дошт, ки Дартал, Дарғаш, Бағсин ва Шервон ном доштанд³. Ин шаҳрҳо боз дар атрофи худ деҳаҳоро муттаҳид мекарданд. Дартал ё Тал муҳимтарини шаҳрҳои Заминдовар доништа мешуд. Заминдовар ва, ҳамчунон, Рухҳач дар асрҳои IX-X хеле обод гашта, аз ҳисоби кишоварзии он даромади фаровон ба ҳазинаи давлат мерасид. Хусусан, миқдори ғалла дар ин мулк хеле зиёд мегашт.

Карнак шаҳри дигари Систон дар сефарсаҳии Заранг қарор гирифта буд. Ёқути Ҳамуӣ навиштааст, ки ин шаҳрро маъмулан Карун меноманд. Ин шаҳри начандон бузургро осори ҷуғрофӣ «покиза ва хеле некӯ» тасвир кардаанд. Пешаи аҳолии ин шаҳр ба қавли Мақлисӣ бофандагӣ ва эътиқоди мардумаш ҳам ба мазҳаби хориҷия будааст⁴.

Қарнинро Мақдисӣ дорои қалъаи мустаҳкам доништа, менависад, ки масҷиди ҷомеъ низ доштааст⁵. Дар асрҳои миёна, хусусан, асрҳои IX-X на дар ҳар шаҳре масҷиди ҷомеъ мавҷуд буд. Зеро бар асоси талаботи онрӯза масҷиди ҷомеъ танҳо ба шаҳрҳое дода мешуд, ки ҳудуди шаръӣ ва

¹ Яздӣ Шарафуддин Алӣ. Зафарнома. – Техрон, 1387.-С. 534.

² Муллоҷон, С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. С. 142.

³ Ле Стренҷ. Ҷуғрофияи таърихӣ сарзаминҳои хилофти шарқӣ. – С. 362.

⁴ Мақдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 444.

⁵ Мақдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 446.

казову додгустарӣ дар он чорӣ бошад. Баъзе шахрҳо солҳо мубориза мебуданд, ки соҳиби масҷиди ҷомеъ гарданд. Шаҳри Қарнин дар асрҳои IX-X дар саросари қаламрави хилофат ба хотири зодгоҳи Саффорӣ будан машҳур ва вирди забон гашт¹.

Беҳтарин пажӯҳишгари ҷуғрофияи асримиёнагии кишварҳои мусулмонӣ, ховаршиноси англис Г. Ле Стренч Кобулу Ғазнинро низ ҷузби қаламрави асримиёнагии Систон ба шумор оварда, дар қисмати марбут ба Систон онҳоро тавсиф кардааст². Аммо вобаста ба ҷойгоҳе, ки Ғазнин дар асрҳои миёна касб кард ва дар дусад соли охир Кобул ба даст оварда, машҳур шудаанд, мо онҳоро ҳамчун ҷузби вилояти таърихӣ Кобулу Зобул ба шумор оварда, дар ин рисола баррасӣ намекунем. Донишманди тоҷик С. Муллоҷон низ дар баҳши ҷуғрофияи таърихӣ қаламрави Ғазнавиён Ғазнинро берун аз Систон ҷой додааст³, ки мо онро мепазирем.

Дар баробари мавқеияти муносиб ва муҳимми стратегӣ, аз нигоҳи имкониятҳои кишту зироат низ Систон сарзамини ҳосилхез ва пурнеъмат будааст. Истаҳрӣ навиштааст, ки Систон мулки хуррам аст ва аз он хӯрданиҳо ва ангуру хурмову растаниву гиёҳҳо ба миқдори зиёд ба даст меояд, ки мардум дар хӯроки худ дохил карда, ба хориҷ аз кишвар содир мекунанд⁴. Ибни Ҳавқал низ дар асари худ аз сарватҳои табиӣ Систон ёдовар шуда, менависад, ки дарёҳои ин мулк пур аз моҳӣ мебошанд. Мардуми ин минтақа моҳиро хушк намуда, ба хориҷ низ содир мекардаанд⁵.

Истаҳрӣ ва Мақдисӣ дар асри X аз хунари муҳимми систониҳо гузориш дода, қайд мекунанд, ки дар бештари дарёҳо мардуми Систон банд дуруст мекарданд, то «обро аз ҳадар рафтани боз медошт»⁶

¹ Поризӣ, Бостонӣ. Яъқуби Лайс. -Техрон, 1377. – С. 173-179.

² Ле Стренч. Ҷуғрофияи таърихӣ сарзаминҳои хилофти шарқӣ. – С. 372-375.

³ Муллоҷон С. Таърихи Масъудӣ Абулфазли Байҳақӣ. – С.142-145

⁴ Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз. – С. 132.

⁵ Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз. – С. 133.

⁶ Мақдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 482.

Яке аз мушкилоти аслии Систон аз нигоҳи ҷуғрофӣ ва иқлимӣ дар тӯли таърих сарозер шудани рег ё ба истилоҳи муаллифи «Таърихи Систон» «реги равон» будааст. Хучуми рег чунон маъруф будааст, ки муаррихону ҷуғрофинависони дигари ғайрисистонӣ низ онро тазаккур додаанд. Ибни Ҳавқал дар китоби худ «Сурат-ул-арз» менависад, ки соли 971 аз яке аз бузургони Систон шунидааст, ки соли гузашта (яъне соли 970) бар асари вазидани бодҳои паёпай регҳо ба ҳаракат омада, шаҳри Заранг маркази Систонро низ фаро мегиранд ва масҷиди ҷомеи шаҳр низ зери рег мемонад. Мардуми шаҳр аз дафъи он очиз мемонанд. Ҷавоне бо талаби 20 ҳазор дирам ин мушкилро ба таври боварнакарданӣ ҳаллу фасл мекунад. Гӯё ӯ бо гурӯҳе аз мардум ва ба микдори 18 фарсах дар ғайри ҷиҳати бод давида, дур мешавад. Ҳамин тавр, ҷиҳати бод аз шаҳр дур шуда, ба ҷое ки зиён надоштааст, бармегардад. Сипас, ба самти реге, ки шаҳрро фаро гирифта буд, бармегардад ва он регро бо боди дигар пароканда месозад. Ибни Ҳавқал дар охир чамъбаст мекунад, ки ин мард «бад-ин сон бар доноёни ин фан сарварӣ ёфт»¹. Нуктаи дигарро ҳам қайд кунем, ки як сабаби хучуми рег ба шаҳри Заранг наздик будани ин шаҳр ба биёбони регзор мебошад. Ин нуктаро Ҳамдуллоҳи Муставфӣ дар китобаш зикр кардааст. Ӯ навиштааст, ки «ҷаҳонпахлавон Гаршосб сохту Заранг ном кард. Ва араб Заранҷ хонданд ва бар роҳи реги равон наздик. Ба Ҳира зиреҳбанди азим баст, то шаҳр аз осеби реги равон эйман шуд. Баъд аз он Баҳман таҷдиди имораташ кард ва сакон хонд, авом низ Сакистон гуфтанд ва араб муарраб карданду Сичистон хонданд, ба мурур Систон шуд»².

Аз назари донишмандони зистшинос, боде, ки дунболаи боди укёнуси Ҳинд аст, таърихан дар Систон ба ҷиҳати шимолу шарқӣ-чанубу ғарбӣ мевазад ва ихтилофи миёни фишори ҳаво миёни баландиҳои худуди Афғонистон ва Дашти Систон низ омили шадидтар шудани ин

¹ Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз. – С.133-134.

² Муставфӣ Ҳамдуллоҳ. Нузхату-л-қулуб. – С. 142, 231.

чараён аст¹. Систон бар асоси табақабандии донишманди аврупоӣ Копен (Коеппен) ва амрикоӣ Руссел (Russel) аз назарии қлимӣ дорои обу ҳавои хеле гарму хушки биёбонӣ сахроӣ (B-Wsah) бо тобистони тӯлонӣ аст². Болотарин дараҷаи ҳарорати тобистонро дар ин ҷо 54 дараҷа болои сентигрод ва поёнтарини сардии зимистонро зеро 12 дараҷаи сентигрод нишон додаанд.

Мардуми Систон дар мубориза бо офатҳои табиӣ, аз ҷумла ҳуҷуми рег дар тӯли таърих таҷриба андӯхта, роҳҳои мубориза бо ҳуҷуми регро низ фаро гирифтаанд. Муаррихон низ воқеиятро таъйид карда, навиштаанд, ки бодҳои сахту пайваста сабаб шудааст, ки систониён осиебҳои бодӣ барои орд кардани гандум сохтаанд. Вақте муаррихи машҳури араб Масъудӣ соли 947 аз Систон دیدан мекунад, дар бораи осиебҳои бодии зиёд дар ин ҷо менависад³. Макдисӣ низ дар охири асри X навиштааст, ки осиебҳои бодии Систон аз аҷоиботи олам мебошанд⁴.

Бодҳо регро аз ҷое ба ҷойи дигар мебарад, вале мардуми Систон аз таҷрибаи гузаштагон, ки бар пояи дониши ҳандаса устувор аст, сарзамини худро аз хатари реги равон ниғаҳ медоранд. Агар ин ниғаҳбонӣ аз ҳуҷуми рег намебуд, он шаҳру деҳот ва дар маҷмӯъ, сарзамини Систонро хароб мекард⁵. Яке аз аъзои комиссияи ҷудокунии сарҳади байни Эрон ва Афғонистон, ки аз Британияи Кабир буд, пас аз ошноӣ бо иқлиму табиати Систон гуфта буд, ки бодҳои Систон ҷунон сахту харобиоваранд, ки дар баробари онҳо шамоли «нордост»-и Англия мисли насими форамест». ²⁸ Биёбони Систон ҳудуди хеле густурдаро фаро мегирад. Қисми аъзами ин биёбон акнун дар ҳудуди Афғонистон дохил мешавад ва бар асоси баъзе маълумот 21% тамоми ҳудуди кишварро ишғол кардааст. Онро дарёи Хилманд ба ду ҷудо кардааст: ба шимолӣ ва

¹ Ҷуғрофияи комили Эрон. Ҷилди 2. С. 784.

² Систонӣ Эраҷи Афшор. Систоннома. – С. 29.

³ Масъудӣ Алӣ ибни Ҳусайн. Муруҷу-з-заҳаб ва маодину-л-ҷавҳар. – С. 324.

⁴ Макдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 488.

⁵ Систонӣ Эраҷи Афшор. Систоннома. – С. 778-779.

чанубӣ. Шимолиро «Дашти Марг» ва чанубиро «Регистони Систон» меноманд.

Бо вучуди ростгӯиву амонатдорӣ муаллифи «Таърихи Систон» баъзан ба хотири ораста гардондани таъриаш ва хонданибоб шудан матлабҳоро нақл мекунад, ки дур аз боваранд. Зимни зикри ноҳияи Равин ва Чул менависад, ки дар ин ҷо реге будааст, ки агар чизи олуида бар он афганед, рег нола кунад. Сипас, аз қавли набераи пайғамбар Ҳусайн ибни Алӣ (626-680) шеър бо арабӣ нақл мекунад, ки дар бораи нолидани ҳамин рег гуфта шудааст.

Сел, ё саррезии фаровони об, ки боиси ғарқ шудани заминҳову харобии зиёд мегардад, дар бештари минтақаҳо гоҳе рух медиҳад. Хусусан, ин бештар дар минтақаҳои мушоҳида мешавад, ки дарёву баҳр дар наздикии он воқеъ шуда бошад. Дар баробари рег обхезиро муаллифи «Таърихи Систон» дувумин офати ин минтақа медонад. Аз ин навишта чунин бармеояд, ки селу обхезӣ дар Систон зиёд иттифок уфтодааст. Дар китоби «Таърихи Систон» ба ин ҳодиса низ ишора шудааст. Ин воқеа 7 апрели соли 1244 рух додааст. Микдори оби сарозершуда ба Систон чунон зиёд шудааст, ки ба қавли муаррих «аз шаҳр муддати се моҳ бар киштӣ мебояд шуд ва дар ин муддат дар хандак ҳашт мард ғарқ шуданд ва дар ҳаволии вилоят дар ин селоб қариб сесад одамӣ аз марду зан ва бисёр чаҳорпой ҳалок гаштанду ағлаби ғаллаи Систонро об бурд¹».

Барои иқлиму ҳавои гарми Систон боридани барф чандон хос набуда, аз чунин ҳодисаи нодир «Таърихи Систон» бо тааҷҷуб хабар дода, чунин менависад: «Андар он сол барфи саъб омад ба Систон, чунонки бисёр дарахтону хурмо банон ва киштҳо хушк гашту саройҳо вайрон шуд». Сухан аз соли 404-и ҳиҷрӣ (баробар бо 1014-и милодӣ) меравад. Инчунин, муаллиф ҳодисаи жолаи саҳт боридан дар соли 1038

¹ Таърихи Систон. – С. 397-398. Истори Систана. – С. 369-370.

ва харобиҳои зиёд овардани онро низ ёдовар шудааст¹. Ба навиштаи ӯ марғҳо аз ин ҳодиса талафоти зиёд дида, нобуд шудаанд.

Систон аз минтақаҳои зилзилаҳез ба шумор рафта, дар тӯли таърих борҳо ин сарзамин бар асари зилзила хароб гашта, ё осебҳои ҷиддӣ дидааст. Аз баракати «Таърихи Систон» ва манобеи дигари таърихӣ мо аз баъзе зилзилаҳо огоҳӣ пайдо мекунем. Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки дар аҳди Абдуллоҳ ибни Билол дар Систон зилзилаи шадиде рух дод, ки сабабгори вайрониҳои зиёд гардид. Инчунин, аз зилзилаи дигаре, ки рӯзи 6 муҳаррами соли 190-и ҳиҷрии қамарӣ (баробар бо декабри соли 805-и милодӣ) рух додааст, низ «Таърихи Систон» хабар медиҳад².

Дар қаламрави Систон чун дигар минтақаҳо қаҳтӣ низ борҳо иттифоқ уфтодааст. Аз ҷумла, соли 220-и ҳиҷрӣ (835-и ҳиҷрӣ) дар Систон низ қаҳтӣ рух дода, қисматҳои ҳосилхезу манбаи ғаллаи Систон – Заминдовар ва Буст низ гирифтори ин қаҳтсолӣ мешаванд. Ин қаҳтӣ сабаби рух додани беморӣҳам мешавад. Ба навиштаи баъзе муаррихон ҳазорон нафар мардум дар натиҷаи он талаф мешаванд. Ҳокими Систон аз ҷониби Абдуллоҳи Тоҳир Ҳусайн ибни Абдуллоҳи Сайёрий буд. Ӯ дар ин бора ба амири Хуросон гузориш дод. Бо дастури Абдуллоҳи Тоҳир 300 ҳазор дирам, ки пули молиёти мардум буд, ба мардум тақсим карда мешавад. Аммо ду тан руҳоние, ки маъмури тақсими ин пул буданд, чунон амал карданд, ки ба мардум чизе нарасид³. Дар ҳамин давра рӯди Ҳирманд хушк мешавад ва шояд қаҳтӣ ба хоҳири ҳамин хушксолӣ рух дода бошад.

Қаҳтии дигар дар Систон, ки муаллифи «Таърихи Систон» аз он ёдовар шудааст, соли 400-и ҳиҷрӣ (1010-и милодӣ) рух медиҳад. Нархи гандум чанд баробар гашта, ки дар натиҷа «мардумонро ранҷ расид»⁴.

¹ Таърихи Систон. – С. 360,365; История Систана. – С. 338, 342.

² Таърихи Систон. – С. 159-160; История Систана. – С. 170

³ Поризӣ Бостонӣ. Яъқуби Лайс. –Техрон, 1377. – С.97-98.

⁴ Таърихи Систон. – С. 358; История Систана. – С. 337.

Дар асрҳои миёна сар задани вабо ва дигар навъҳои бемории сироятӣ як ҳодисаи маъмулӣ буда, гоҳе бар асари он шаҳру деҳоти фаровон аз сокинон ҳолӣ мегашт. Дар Систон ҳам мувофиқи ахбори «Таърихи Систон» соли 401-и ҳиҷрӣ (1011-и милодӣ) вабои бузурге паҳн гардид, ки бар асари он «мардуми бисёр мурданд»¹.

Иқлиму табиати Систон имкони парваришу рушди ҳайвоноту чонварони гуногуни ваҳшӣ ва аҳлиро фароҳам оварда буд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо анвои ҳайвону парандагон дар ин ҷо мавҷуд будаанд. Байҳақӣ аз қавли яке аз кормандони даргоҳи Ғазнин нақл кардааст, ки вақте соли 1002 Маҳмуд Систонро тасарруф мекунад, «саду сӣ товуси нару мода оварда буд»². Макдисӣ шаҳри Зарангро «маркази мор» номидааст, ки ин зам ба сабаби биёбонӣ будани гирду атрофи Систон мебошад³. Бесабаб набуд, ки Абдурахмон волии замони Усмону Алӣ ва Муовия қонун мебарорад, ки хорпуштро куштан манъ аст, зеро онҳо морро, ки дар Систон зиёд аст, шикор мекунад⁴.

Шаҳри Тоқи Систон макони ангур будааст, ки ба ҷойҳои дигар онро содир мекардаанд. Ангур ва хурмо, ки яке меваи тобистонӣ ва дигаре зимистонӣ шумурда мешуд, дар Бустӣ Систон низ фаровон будааст.

Муаррихону ҷуғрофиядонҳои асри даҳум дар баробари ин ки Систонро вилояте ободу пурнеъмат номидаанд, аҳли онро «мардумоне тавонгар» номидаанд⁵. Саҳми тоҷирони систонӣ дар равнақи бозаргонии минтақа ва тамоми Эронзамин бо Ҳиндустон, Осиёи Миёна, кишварҳои араб назаррас буд. Бозорҳои вилояти Систон дар он замон хеле маъруф буда, ҳар шаҳр талош мекард, ки аз шаҳрҳои дигар бештар равнақ ёфта, шукуфо гардад.

¹ Таърихи Систон. – С. 358; История Систана. – С. 338.

² Таърихи Байҳақӣ. – С. 159.

³ Макдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 444.

⁴ Таърихи Систон. – С.85.

⁵ Истаҳрӣ. Масолик ва-л мамолик. -С. 141.

Мисол, шаҳраке дар Систон бо номи Карнак будааст, ки аҳолии он дар хунари бофандагӣ шуҳрат доштаанд¹. Мардуми шаҳри Рӯдбор низ дар касбу хунар маъруф будаанд. Бозори машҳури Заранг бо амри Амр ибни Лайс сохта шуда, ичораи якрӯзаи он ҳазор дирҳам буд, ки вақфи масҷид ва бемористони шаҳр ва масҷиди Макка будааст². Закариёи Қазвинӣ менависад, ки дар дунё бозоре дар муомила хубтару дар навозиш бештар аз бозори Систон мавҷуд нест³.

Сарчашмаҳои арабиву форсии асрҳои X-XIV дар бораи хунарҳои гуногуни аҳолии Систон ҳикоят кардаанд. Бофандагӣ дар бештари шаҳрҳо роиҷ будааст. Инчунин, вожаи чулоҳ ва чулоҳӣ дар иртибот бо Систон зикр мешавад, ки насочу бофанда маъно мешавад. Пашмбофӣ низ дар Рухачи Систон бинобар зиёд будани чорво густариш доштааст.

Систон ғайр аз ин ки аксари чизҳои зарурии сокинонашро таъсин мекарда, инчунин, ба дигар минтақаҳои Эрону Ироқу Ҳинд ва Осиёи Марказӣ содирот доштааст, ки сарчашмаҳо дар ин бора гузориш додаанд. Ҳар шаҳр ё деҳа бо мева, ширинӣ ё маҳсулоти саноатии худ машҳур буда, онро ба минтақаҳои дигари Систон ё берун аз он содир мекард. Мева (ангур, хурмо), ғалла ва маҳсулоти бофандагӣ аз муҳимтарин чинсҳои содиротии Систон дар асрҳои миёна будааст.

Тавре дар зербоби гузашта ишора кардем, мардуми Систон аз замони қадим бо диловарию шуҷоат машҳур буда, дар бештари давраҳо гузашта аз мубориза бурдан дар муқобили истилогарон дар сафи артишу сипоҳи кишварҳои гуногун хидмат кардаанд. Мардумони систониро аҳли шаҳрҳои дигар сағзӣ мегуфтанд. Дар яке аз сарчашмаҳои марбут ба замони Сосониён дар бораи қудрати ҷангии онҳо чунин ҷумла оварда шудааст: «Сакистониён дар ғайрату ҳамийяти ҷангӣ монанд надоранд»⁴.

¹ Ле Стренч. Ҷуғрофияи таърихии сарзаминҳои хилофати шарқӣ. – С. 366.

² Ле Стренч. Ҷуғрофияи таърихии сарзаминҳои хилофати шарқӣ. – С.360.

³ Қазвинӣ З. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. – С.207.

⁴ Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён. – С. 179.

Аз чумла, Байҳақӣ овардааст, ки моҳи сентябри соли 1031 дар Дашти Шобаҳор, ки маркази чамъомад ва азназаргузаронии лашкари Ғазнавиён буд, дар қатори ғуломони турк, се ҳазор лашкари пиёданизома, ки аз ҳисоби мардумони «сағзӣю ғазничию ҳарейвию балхию сархасӣ» ташкил шуда буд, ба ҳолати омодабош истода, Амир Масъуд онро назорат мекард. Ҳамчунон, соли 1034 аз дарбори Ғазнин ба омили Систон дастур дода мешавад, ки «ду ҳазор пиёдаи сакзӣ сохта кунад»¹, то дар набард артиши Ғазнавиёноро ҳамроҳӣ ва ёрӣ кунад.

Дар маҷмӯъ, Систон вилояти фароҳу пур аз неъмат буда, ба сабаби баҳрабардорӣи оқилонаи мардуми он аз имкониятҳои табиӣ ва ҷуғрофӣ яке аз муҳимтарин вилоятҳои Эрон дар замони қадим ва асрҳои миёна ба шумор меомад. Аҳбори сарчашмаҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ ва муқоисаи он бо маълумоти мавҷуд дар «Таърихи Систон» нишон медиҳад, ки муҳимтарин тағйирот дар ҷуғрофияи Систон вобаста ба вазъияти иқлимӣ, сиёсӣ ва иқтисодӣ ба амал меомад. Баъзе шахрҳое, ки дар асри миёна шукуфон буданд имрӯз ба хоҷаи хушксолӣ, зилзила ё истилои бегонагон, тамоман, аз байн рафта, баъзе минтақаҳои дигар, ки дар асрҳои миёна камаҳамият буданд, ҷойгоҳи баландро соҳиб шудаанд. Муҳимтарин нуктае, ки бояд дар ҳулосаи ин қисмат арз намоем, ҳамин аст, ки иқлиму ҳаво ва хоку оби Систон аз мардуми ин вилояти бузурги таърихӣи тоҷикон мардуми эҷодкору тамаддунофар сохтааст. Ин ҷуғрофия дар тӯли асрҳо борҳо тағйир ёфта, акнун Систони таърихӣ дар байни ду кишвар – Эрон ва Афғонистон тақсим гаштааст. Тағйирёбии марзҳои сиёсӣ ва ҷуғрофӣ дар фарҳанг, мардумшиносӣ ва ташаккули ҳувияти халқҳо таъсир ҳудро гузоштааст.

¹ Таърихи Байҳақӣ. – С. 468, 608.

БОБИ II. ИНЪИКОСИ ТАЪРИХИ БОСТОН ВА АСРИМИЁНАГӢ ДАР «ТАЪРИХИ СИСТОН»

2.1. Таърихи бостонии тоҷикон бар асоси маълумоти «Таърихи Систон»

Муаррихон чанд вилояти таърихиро, ки дар ташаккули халқҳои эронинажод, аз ҷумла тоҷикон ва тамаддуни он нақши ҳалқунанда бозидааст, зикр кардаанд, ки яке аз онҳо Систон ба шумор меравад¹. Ин вилояти таърихӣ, ки яке аз бахшҳои Ариянem Вейча ба шумор мерафт, то асри XV дар ҳамаи марҳилаҳои таърихӣ ҷузъе аз таърихи мо буда, сарнавишти он ба сарнавишти мардуми бумияш, ки тоҷикону аҷдоди тоҷиконанд гиреҳ хӯрдааст. Вақте ба ахбори бостоншиносон ва маълумоти сарчашмаҳои асримииёнагӣ нигоҳ мекунем, бори дигар ба ин воқеият бовар ҳосил мекунем. Яъне, ҳамаи давраҳои таърихии мо, асри санг, муҳоҷирати ориёӣҳо, нахустин давлатҳо, кишваркушоии ҳахоманишҳо, юриши Искандар ва пирӯзии тамаддуни юнонӣ, давлатҳои қудратманди ашқонӣ ва сосонӣ, истилои араб, давлатҳои маҳаллии тоҳирӣ, саффорӣ ва сомонӣ, ҳукумати сулолаҳои туркнажод, истилои муғулу Темур ва ғайра дар Систон низ таъсир гузошта, дар саҳифаҳои таърих, аз ҷумла дар «Таърихи Систон» инъикос ёфтааст.

Сарзамине, ки бо номи Систон машҳур аст, аз дер замон гаҳвораи тамаддунии ориёӣ ба шумор меояд. Осори бостонии ёфтшуда аз ин марз ба асри санг мерасад. Мисли дигар марказҳои падидаи омадани нахустин тамаддун дар ҳудуди Систон низ асри модаршоҳӣ вучуд доштааст. Собикаи тамаддун дар Систонро донишмандон ба ҳазораи панҷуми то милод мерасонанд. Пайдо шудани марказҳои сукулатие, ки кишоварзӣ асоси рӯзгори онҳоро ташкил додааст, низ дар Систон ба даст омадааст².

Агар ба таърихи гузашта ва хеле дури Систон пардозем, онро на аз матни «Таърихи Систон», балки аз рӯйи кӯшишҳои бостоншиносӣ

¹ Негматов Н.Н. Таджикский феномен: история и теория. – С. 67-69.

² Систонӣ Эраҷи Афшор. Систоннома.-С. 119-120.

муайян мекунем. Бояд гуфт, ки нишонаҳои қадимтарин тамаддун дар сарзамини Систон дар як ёдгории бостонӣ бо номи Шаҳри Сӯхта мушоҳида мешавад. Ин ёдгорӣ дар 30-километрии шаҳри Муҳаммадободи вилояти Систони Эрон кашф шудааст. Бар аҳамияти он ҳамин далел кифоят мекунад, ки созмони ҷаҳонии ЮНЕСКО ин ёдгориро соли 2014 ба рӯйхати мероси ҷаҳонӣ шомил намуд. Бо собиқаи 5-ҳазорсола ин шаҳр яке аз бузургтарин ва қадимтарин ёдгориҳои таърихии ҷаҳон эътироф карда мешавад.

Шаҳр дар соҳиди дарёи Ҳирманд воқеъ шуда, ба асри биринҷ тааллуқ дорад ва дар масоҳати 280 гектар доман андохтааст. Дар замони бостон ва асрҳои миёна низ тамаддуноҳои бузург, асосан, дар канори дарёҳои пурбаракат ташкил мешуд ва ҳамеша як иртиботи воқеӣ байни тамаддуни инсонҳои нахустин ва масъалаи об дар заминҳои мусоид вучуд доштаст. Тамаддуноҳои Ҳараппа ва Моҳенҷодарои Ҳинд, ки дар наздикии Систон воқеъ аст, ин фарзияи собитшударо таъйид мекунад. Тамаддуноҳои бузурги дигар низ, асосан, дар соҳилҳои Дачла, Фурот, Сайхун, Ҷайхун, Нил, Синд ва Ганг ба вучуд омадааст.

Солҳои 1968-1978 дар ин ёдгорӣ бостоншиносони Италия бо роҳбарии Мартисо Тузи фаъолият кардаанд. Бар асоси натиҷаҳои бадастомада ин шаҳр дар соли 3200 то милод бунёд гардидааст. Дар ин ёдгорӣ чандин навъи маҳсулот аз ҷумла, ороиши занона (гарданбанд аз лочувард ва тилло) ва зарфҳои сафолӣ пайдо гардид. Инчунин, зарфҳои сангӣ, муаррақкорӣ, навъҳои гуногуни порча (матой) ва гилем ба даст омад, ки ҳикоятгари рушди ҳунарҳо дар миёни сокинони он будааст. Аз най бофтани ҳасир ва дигар лавозим барои хона низ барои бошандагони Шаҳри Сӯхта маъмул будааст. Пайдо шудани муҳрҳо ва лавҳи набишташуда гувоҳи иртиботи тиҷоратии Шаҳри Сӯхта бо соири минтақаҳои он замон мебошад¹. Аз ҷумла бо сокинони Байнаннаҳрайн, Осиёи Марказӣ ва Миср равобити хуб барқарор будааст. Донишмандон

¹ Саййид Сачҷодӣ М. Шаҳри сӯхта. –Техрон, Дафтари пажӯҳишҳои фарҳангӣ, 1390. – С.34.

(аз ҷумла Гришман) бар асоси таҳқиқи ашъи бозёфта аз Шаҳри Сӯхта ба ин натиҷа расидаанд, ки ин тамаддун бо тамаддуни Осиёи Марказӣ низ дар иртибот будааст¹.

Бостоншиносон бар ин бовар ҳастанд, ки зиёд будани нақши хуршед дар ашъи пайдошуда нишон аз парастии онро дорад. Яке аз муҳимтарин бозёфт дар ин ёдгорӣ пайдо гаштани чашми сунъӣ ва тахтаи бозии нард ба шумор меояд, ки боиси шигифтии донишмандон шудааст².

Эраҷ Афшори Систонӣ таъкид мекунад, ки собиқаи зиндагии инсон дар Шаҳри Сӯхтаи Систон собит кард, ки инсон 15 ҳазор сол пеш аз милод дар ин сарзамин зиндагӣ кардааст³. Ин далели равшан аст барои куҳантарин сарзамин будани Систон ва нақши муассири он дар бунёди тамаддуни қадими мардуми эрониноҷод.

Сарзамине, ки акнун Систон номида мешавад, дар замони бостон Заранг ном дошт ва пеш аз тасаллути сакҳо ин сарзамин ба номи Заранг ё Дрангиан хонда мешуд. Дар забони авастой вожаи Заря, ки Заранг аз он гирифта шудааст ва даря дар форсии ҳахоманишӣ ва зарё дар паҳлавӣ ба маънии дарёст ва дарёи форсӣ аз ҳамин реша аст⁴. Бояд қайд кунем, ки академик Б. Ғафуров дар баҳси ба кадом минтақа хос будани забони авестой назарияи дар қисмати Систон офарида шудани матнҳои баъдии Авесторо меписандад⁵. Яъне, бар асоси ин назария Систон яке аз марказҳои муҳими ташаккули забони умумии мардуми эрониноҷод мебошад.

Ҳеродот аз чор халқе, ки то ҳукумати ҳахоманишҳо бар Осиёи Миёна ва Эрон зиндагӣ доштаанд, ёдовар шудааст. Ин халқҳо хоразмӣ, портӣ, сарангӣ, ғаманӣ будаанд. Ба назари донишмандон ғаманиҳо касоне буданд, ки Арахосия ё Кандаҳорро сохтаанд. Аммо сарангиҳо

¹ Гришман Р. Эрон: аз оғоз то ислом. Тарҷумаи М. Муин. – Техрон, Нигоҳ, 1399. – С. 88.

² Саййид Саччодӣ М. Шаҳри сӯхта. – Техрон, Дафтари пажӯҳишҳои фарҳангӣ, 1390. – С. 34.

³ Систонӣ Эраҷи Афшор. Систоннома. – С. 126.

⁴ Систонӣ Эраҷи Афшор. Систоннома. – С. 34.

⁵ Ғафуров Б. Тоҷикон. – С. 64.

мардуме ҳастанд, ки шаҳри Заранги Систонро асос гузоштаанд ва ин масъала дар миёни олимони бостоншинос хеле матраҳ ва маъмул аст.¹

Дориюши Кабир низ дар сангнавиштаҳояш аз сакҳо ёдоварӣ кардааст ва ин сакоиҳо мардумони сокини Систон буданду номи Систон аз он ҷост. Номи ин қавмро юнониҳо сакус меноманд ва сарзаминашон Скатай (Skatai)².

Муҳаққиқи аврупоӣ А. Кристенсен ва дигар муҳаққиқони таърихи замони қадими Эрон ва Осиёи Марказӣ гуфтаанд, дар асри II-и то милод ҳичрати қавму қабилаҳои гуногун дар Авруосиё шиддат гирифта, яке аз қавмҳое, ки дар ҳамин вақт аз Фарғона берун карда шуда, ба ду музофоти Бохтар ва Рухач (Арахосия) ҳуҷум оварданд, сакҳо буданд. Аз ин пас, мебинем, ки музофоти Заранг (Дрангиан) бо номи ин қавм Сакистон хонда мешавад³.

Балъамӣ дар асари худ бахши хурде дорад, ки чунин унвон дорад: «Хабари кушода шудани Сакистон». Ин муаллиф дар идома номи ин минтақаро ба шакли маъмули арабӣ «Сиҷистон» менависад, вале дар ҳар сурати «Сакистон» гузоштани номи бахш далолат бар он дорад, ки дар асри X номи сокинон ва исми қадимии ин минтақа дар миёни донишмандон роиҷ будааст⁴.

Акнун бармегардем ба маълумоти китоби «Таърихи Систон» дар бораи саргузашти ин сарзамин дар замони қадим. Тавре медонем, нахустин сулолаи таърихии асотирии мардуми эрониноҷод Пешдодиён мебошанд, ки дар сарчашмаҳои чун «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Таърихи Табарӣ», «Гаршоспнома»-и Асадӣ ва ғайра сарнавишти онҳо муфассал дарҷ ёфтааст. Ҳарчанд муҳаббати муаллифи «Таърихи Систон» ба сарзамини худ мусаллам аст, бо ин вучуд бояд бар қавли ӯ истинод кунем, ки аз нигоҳи асотирий низ Систонро хостгоҳи инсонӣ тамаддуни

¹ Массон В.М. Ромодин В.А. История Афганистана. -М., Наука, 1964. -Т. 1. – С.

² Систонӣ Эраҷи Афшор. Систоннома. – С. 34.

³ Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён. – С. 11.

⁴ Балъамӣ А. Таърихи Табарӣ. Ҷилди 2. -С. 1068.

инсонӣ медонад. Вай зимни баршумурдани фазоиلى Систон мегӯяд: «Чун Одам алайҳиссалом (Каюмарс) аз Сарандеб ба талаби Ҳаво бирафт, ба ҳеч ҷо иқомат накард, магар бад-он ҷойгоҳе, ки акнун Систон аст. Онҷо оби равон дид бар рег, бихӯрд, сабук буд ва боди шамоле ҳамеомад. Бихуфту хоб кард»¹. Тавре дида мешавад, муаллифи «Таърихи Систон» аз як тараф, ба ривоятҳои кӯҳани ориёӣ пойбанд аст ва аз тарафе, вобаста ба эътиқоди динии ҳеш Каюмарсро бо Одам яке медонад.

Яке аз шахсиятҳои маъруфи таърихи бостонии халқҳои эронинажод Гаршосп ба шумор меравад, ки сарчашмаҳои қадим онро таъсисдиҳандаи Заранг – пойтахти Систон шумурдаанд. Муаллифи «Таърихи Систон» менависад, ки Систонро Гаршосп бунёд кард. Номи Гаршосп дар Австо низикр мешавад. Гаршоспро бо Систон аст пайванд доништа, менависад, ки ӯ аз наҷоди Ҷамшед аст. Вақте Ҷамшед аз Заҳок гурехта, ба Зобул меояд ва бо духтари подшоҳи Зобул издивоҷ мекунад. Мирхонд дар «Равзат-ус-сафо» низ навиштааст, ки «Ҷамшед маҷхулвор гирди олам мегардид, то дар ҳаволии Сиҷистон сокин шуд ва духтаре аз он қавм бихост ва аз ӯ фарзандон мутаваллид шуданд, ки Гаршосф аз он насл аст ва Рустам аз он тухма»². Гаршосп охириин шоҳи пешдодӣ аст, ки нӯҳ сол подшоҳӣ кардааст.

Каёниён дувумин силсилаи подшоҳии таърихӣ ва ҳам асотирии Эрон ҳастанд. Номи ин силсила дар манобҳои монанди Авесто ва китобҳои паҳлавии кӯҳан монанди Бундаҳишн, Динқарт ва Минуи хирад омадааст. Каёниёнро донишмандон ба се давра ҷудо кардаанд.

Давраи нахустин аз Кайкубод то Кайхусрав идома меёбад. Хусусияти муҳими ин давра набардҳои тӯлонии Эронӣ Турон аст, ки бо кушта шудани Сиёвуш ба дасти Афросиёб ва кинҳои эронӣ бо сарвариин фарзанди Сиёвуш Фарангис – Кайхусрав анҷом мерасад. Ин фарҳанг, ҳатто, дар давраи ҳуҷуми арабҳо ва истиқрори ислом дар Осиёи

¹ Таърихи Систон. -С. 9; История Систана. -С.54.

² Мирхонд, Мухаммад ибн Ховандшоҳи Балхӣ. Разат ус-сафо. – С. 143.

Миёна зинда буда, Наршахӣ дар «Таърихи Бухоро» аз он ёдовар шудааст. Ё менависад, ки «аҳли Бухоро бар куштани Сиёвуш сурудхое ачиб аст. Ва мутрибон он сурудхоро Кини Сиёвуш гӯянд». Ҳамин муаллиф мегӯяд, ки мардумони Бухоро дар чое, ки Сиёвушро дафн карда будан, як хурӯс бикушанд, пеш аз баромадани офтоб, рӯзи Наврӯз¹. Абурайхонӣ Берунӣ Кайхусравро, ки ба қасди падараш Афросиёбро кушт, бо Куруши Кабир як мешуморад². Се подшоҳи ин давра ба тартиб Кайқубод, Кайковус ва Кайхусрав мебошанд.

Давраи дувуми подшоҳони Каёнӣ аз Луҳросп оғоз мегардад. Вижагии ин давра таблиғи дини Зардушт ва гаравидани аҳоли ба он мебошад. Ҷангҳои Гуштосп ва писараш Исфандиёр низ барои густариши ҳамин дин, ки баъзе сарчашмаҳо онро «дини беҳӣ» меноманд, ба шумор меравад. Ин давра ду пошох дорад – Луҳросп ва Гуштосп.

Давраи савуми Каёнӣ аз Ҳумой то Доро идома пайдо карда, номи подшоҳони он Ҳумой, Кайдороб ва Доро мебошад.

Дар достонҳои марбути Каёнӣ, ки Фирдавсӣ овардааст, ривоёт бештар аз таърих манзур бошад ҳам, аммо чунин тасаввур меравад, ки инҳо воқеияте аз ҳодисаҳои дар Эрон шарқӣ рухдода аз замони истиқрори ориёӣ то зуҳури Зардушт бошад³.

Агар ба сарнавишти Систон дар робита бо ин давраи таърихӣ сухан гуфта шавад, ҳаминро ёдовар бояд шуд, ки яке аз лаҳзаҳои муҳими ин давра иштироки ғайилонаи систонӣ бо роҳбарии Рустам дар ҷанги тӯронӣ аст. Бар асоси маълумоти «Таърихи Систон» Афросиёб 12 сол бар Эрон ҳукумат мекунад. Пешвои систонӣ Наримон ва писараш Сом ўро аз Эрон берун мекунанд. Рустам дар ин давра ҳамагӣ 12 сол умр дошта, дар ҷанг Афросиёбро бар замин мезанад. Барои берун рондани Афросиёб аз Эрон Кайқубод шоҳи Систонро ба Рустам мебахшад. Фирдавсӣ дар ин бора чунин менависад:

¹ Нашахӣ А. Таърихи Бухоро. – С. 44-45, 56.

² Берунӣ А. Осор-ул-бокия. – С.237-240.

³ Эраҷи Афшори Систонӣ. Систоннома. Ҷилди 1. – С. 152.

Сари тахт бо афсари Нимрӯз,

Бидору ҳамебош гетифурӯз¹

Яке аз имтиёзҳои ин фармон боз дар он мушоҳида мешавад, ки Рустам ихтиёр дошт ҳудуди қаламравашро зиёд кунад. Азбаски дар ҳамсоягии Систон Синду Ҳинд буд, бештарин кӯшиши систониҳо низ ба он самт нигаронда мешуд.

Аз Афросиёб муаллифи «Таърихи Систон» бештар ҳамчун касе, ки аз маъдану дороии Систон истифода карда, ба мардум зарар мерасондааст, ёдоварӣ мешавад². Яъне, бардошти муаллифи он ҳамчун Фирдавсӣ манфӣ аст.

Ибни Хурдодбех дар китоби маъруфи худ аз Қарнин ёдовар шуда навиштааст, ки он наздик ба Хош (Хавош) ва рӯди Фара чойгир буда, дар асри X ҳанӯз боқимондаи охури Рахши Рустам дида мешудааст³. Дар ягон сарчашмаи дигар ин маълумот мавҷуд намебошад ва шояд Ибни Хурдодбех низ аз касе онро шунида дарҷ кардааст.

Яке аз давраҳои муҳими таърихи мардуми эронитабор ҳукумати Мод аст, ки дар ин бора таҳқиқоти донишмандон зиёд мебошад⁴ ва зарур нест, ки ин ҷо ба таърихи таъсису чигунагии он пардозем. Дар аҳди салтанати Киаксар ё Ҳухашатра (625-585 то милод) яке аз вилоятҳои он Систон ба шумор мерафт⁵. Дар осори ҷунонӣ онро ҳамчун сатрп ё хшатрапавани Дрангиана ёдоварӣ мешавад. Дар бораи Систони замони салтанати Мод дигар маълумоте зикр нашудааст. «Таърихи Систон» низ мисли дигар таърихнигорони классикии форсу тоҷик дар ин бора маълумот намодааст

¹ Фирдавсӣ. Шохнома. – С. 325.

² Таърихи Систон. – С.15-17.

³ Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – С.

⁴ Дьяконов И.М. История Мидии. – М.-Л., 1956.

⁵ Эрачи Афшори Систонӣ. Систоннома. Ҷилди 1. – С. 162-165.

Ҳеродот навиштааст, ки Куруш бо сакоиёни Систон муносибати дӯстона дошт. Зеро онҳо ба ӯ хидмат карданд ва Куруш низ онҳоро ба некуӣ ёдовар шуд¹.

Пас аз салтанати кӯтоҳмуддати Камбуҷия (530-522 то милод) навбат ба шоҳи муктадир Дориюши 1 (522-486 то милод) расид. Авзон ноороми шарқии империя таваҷҷуҳи Дориюшро ба ин самт кашонд. Яке аз қабилаҳои нооромкунанда ҳамин сакоиён буданд. Агар тасарруфи Ҳинд аз ҷониби Дориюшро дар соли 519 то милод навишта бошанд, шаке нест, ки ин тасарруф тавассути марзи Систон иттифоқ уфтодааст. Мувофиқи тақсимои Дориюш Систон, ки дар манобеи ин давра Заранг (Дрангиана) зикр шудааст. Аз ҷумла дар сутуни аввали банди 6 катибаи Бесутун. Матни ин банд бо ҷумлае, ки нишондиҳандаи фарҳанги эътиқодии он замон низ ҳаст, чунин баён шудааст: «Ин кишварҳо ба марҳамати Аҳурамаздо ба ман расид. Онҳо мутеи ман ҳастанд. Ба ман хироч мепардозанд. Ончи ба онҳо мегуфтам, ҷӣ дар шаб ва ҷӣ дар рӯз анҷом медоданд»².

Ба андешаи Эрачи Афшор Систон пеш аз салтанати Дориюш ҷузви сатрап (хшатрапаван)-и Порт будааст. Аммо вобаста ба густариши қаламрави Ҳахоманишҳо Дориюш онро сатрапи алоҳида кардааст. Дар катибаи Хишоёршоҳ (586-) низ номи Заранг ҳамроҳ бо Хузистону Арманистон ҳамчун хирочпардоз нишон дода шудааст³.

Дар «Таърихи Систон» Искандар ва фаъолияти ӯ зикр гаштааст. Аммо муаллиф бар суннати муаррихони исломӣ ва порсӣ ўро «Искандари румӣ» ва «Зулқарнайн» меномад⁴. Иллати ба Систон омадани Искандар дар манобеи юнонӣ дунболи Сатибарзан ба Ҳирот рафтани ӯ нишон дода шудааст. Пас аз тасхири Ҳирот ба ҷониби Систон меравад. Агар бо навиштаи «Таърихи Систон» бовар кунем, испаҳбади

¹ Малком Колеч. А.Р. Ашкониён (Портиён). Тарҷумаи М. Раҷабниё. -Техрон, Ҳирманд, 1380. – С. 42.

² Лукук П. Катибаҳои ҳахоманишӣ. Тарҷумаи Н. Халхолоӣ. -Техрон, 1389. – С. 153.

³ Лукук П. Катибаҳои ҳахоманишӣ. – С. 179; Систонӣ Эрачи Афшор. Систоннома. – С. 168-169.

⁴ Таърихи Систон. – С. 10-11.

Систон бо Искандар ва лашкари ӯ аз раҳи созиш ворид шуда, «ӯро хидмати бисёр кард»¹. Дар ин шаҳр маскан мегузинад ва дар рӯзи нухуми буданаш ба ҷони Искандар суиқасд мешавад, ки аз он ҷон ба саломат мебарад. Солҳои 330-329 замони будани ӯ дар Систон аст. Аз ин ҷо ба қасди Суғд берун меравад ва аз он ҷо ба Ҳиндустон меравад. Нуктаи дигаре, ки муаллифи «Таърихи Систон» дар ин қисмат навиштааст, қалъа сохтани Искандар дар Систон ва дар он ҷо нишастани ӯ мебошад. Сипас менависад, ки арк (арок) вожаи румӣ (яъне, юнонӣ) аст ва «дидбонгохро гӯянд»².

Бо марғи Искандар Систон ба яке аз сардорони ӯ Стасанвар Слиен супурда шуд. Антигон дар як ҷанги шадид бо Уман дар соли 319 то милод пирӯз мегардад ва Систонро ҳам ба даст меоварад³.

Соли 190 то милод соле доништа шудааст, ки Систон ба қаламрави сулолаи нави эронӣ – Ашкониён ё Порт ворид шудааст. Зеро дар ин сол румиён бо баҳонаи ғимоят аз Миср бо Селевкиён ҷангида пирӯз шуданд. Гуфта мешавад, ки шахсе бо номи Огутокелс ном шахсе, ки аз ворисони Искандар гуфта мешавад, байни солҳои 180-165 ҳокими Заранг будааст⁴.

Меҳрдоди I (171-138 то милод) аз зиддияти Антиох ва Евкратид, ки пас аз соли 148 то милод рух дод, истифода карда, тамоми мулкҳои шарқӣ, аз ҷумла Систонро ба қаламрави худ ҳамроҳ кард⁵. Фарҳоди III (136-127 то милод) аз қабилаҳои сак дархост мекунад, ки вайро дар баробари Селевкиён ёрӣ кунанд. Тавре медонем, Ашкониён қабл аз дигарон ҳукуматро аз намояндагони юнонии сулолаи Селевкиён гирифта, барои эҳёи забону тамаддуни эронӣ хидмат кардаанд. Аммо Антиохи III (223-187 то милод) дар юриши шарқии худ ҷандин сарзамини муҳим, аз ҷумла Мисрро тасарруф карда, ҳукумати

¹ Таърихи Систон. – С. 10.

² Таърихи Систон. – С. 10-11.

³ Ханиотис А., Эпоха завоеваний. Греческий мир от Александра до Адриана. – С. 345.

⁴ Гутшмидт А. Таърихи Эрон ва мамулики ҳамҷавори он аз замони Искандар то инқирози Ашкониён. – С. 163.

⁵ Систонӣ Эраҷи Афшор. Систоннома. – С. 188.

Селевкиёнро таҳким бахшид¹. Пас аз ин дархости Фарҳоди ашконӣ даҳолати сакҳо дар умури давлати Порт афзуда, онҳо соли 76 то милод шоҳзодаи ашконӣ Сантрукро ба тахти шоҳӣ мебардоранд.

Дар таърихи Порт ҳодисаи дигаре, ки аз нақши сакҳо ҳикоят мекунад, ба ҷанги маъруфи соли 53 то милод дахл дорад. Дар лашкаркашии сипоҳи Рум бо сардории Красс, ки ба ҷанги ҳунин дар наздикии шаҳри Карр иттифоқ уфтод, артиши Рум торумор гашта, Красс ба ҳалокат мерасад ва сари вайро ҳамчун ғанимати ҷангӣ ба назди шоҳи ашконӣ Ороди II меоранд. Ин пирӯзӣ, ки бо иштироки ғайлонаи сакҳо рух дода буд, сабабгори пешравии минбаъдаи Ашкониён дар Сурия, Фаластин ва Осиёи Хурд гардид².

Пас аз ин дар тамоми давраи баъдии ҳукумати Ашкониён ва Сосониён мо борҳо шоҳиди нуфузи қавму қабилаҳои эронии шарқӣ дар умуми Эрон мегардем. Дар муборизаҳои Эрон бо империяи Рим ва Руми Шарқӣ (Византия) иштироки эронӣни шарқӣ бо номи сакҳо, кушониҳо ва ҳайтолиҳо як ҳодисаи муқаррарӣ мегардад. Шарқӣён танҳо ба иштирок дар умури низомӣ қонеъ нашуда, гоҳе дар мочароҳои сиёсӣ ва дарбории шоҳони ашконӣ ва сосонӣ даҳолат мекунанд.

Чунон ба назар мерасад, ки Сосониён аз замони Ардашер – муассиси ин сулола қудрати ҳудро бар Систон ҷорӣ кардаанд³. Зеро дар таърихҳои маъмули арабию форсӣ номи Систон аз оғози ҳукумати Сосониён то поёни он ҳамеша дар қатори вилоятҳои асосии давлат тазаққур дода мешавад. Аммо Сосониён сохтори дохилӣ ва идорию маъмурии замони Ашкониёнро тағйир навода, тамоми ниҳодҳои қаблӣро ҳифз карданд. Аз ҷумла, баъзе фарзандони шоҳаншоҳ ё бародарони ӯ ҳокими музофоти мушаххас гашта, унвонҳои маҳаллиро мегирифтанд. Аз ҷумла, Нарсе писари Шопури I (239-272) ҳокими Сакистон гашта, бо унвони саканшоҳ маъруф мегардад. Сипас, Ҳурмузди

¹ Колеч Малком. А.Р. Ашкониён (Портиён). - С. 122.

² Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. – С. 142.

³ Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён. – С. 61.

III (457-459) ба ин унвон расид¹. Муҳаққиқи маъруфи рус В. Луконин навиштааст, ки Шопури I дар катибаи худ худро «шоҳи Сакистон, Туристон ва Ҳиндустон то қаронаи дарё» номидааст². Ин унвонро баъдан шоҳони дигари сосонӣ барои худ нигоҳ доштаанд.

Таърихи минбаъдаи Сосониён нишон медиҳад, ки замоне, ки касеро аз миёни фарзандону меросхӯрони шоҳ меҳостанд ба тахти шоҳӣ бинишонанд, яке аз имтиёзҳои асосӣ ин буд, ки довталаби тахту тоҷ дар яке аз музофот то ҷӣ андоза муваффақона қору фаъолият кардааст.

Аммо гоҳе ҳузури як нафар намонядаи хонадони шоҳӣ сабаб мешуд, ки вилоят аз марказ ҷудо шуда, барои давлати марказӣ дарди сар эҷод кунад. Аз ҷумла, дар замони ҳукумати Баҳроми II (276-293) яке аз даъвогарони тахти шоҳӣ аз ҷанги Эрон Рум истифода карда, сақоихоро бар муқобили ҳукумат равона кард. Хатари ин ҳодиса ҷунун бузург буд, ки Баҳром ҷанг бо Румро хотима бахшида, барои сарқуби ошӯбгарон ба қисмати шарқии кишвар баргашт ва Систону вилоятҳои дигарро дубора тахти контроли худ овард.

Дар замони ноорому ғурушқуби ҳамлаи Ҳайтолиён, ки беш аз 80 сол вазъияти Эронро хатарнок карда буд, ҳокими Систон Зармехр ё Сухро дар умури дохилии Эрон нуфузи зиёд дошта, як муддат тамоми ихтиёри давлатро ба даст гирифта буд³.

Хусрави Анушервон ягона роҳи наҷоти империяи Сосониёнро дар ислоҳоти сиёсӣ, низомӣ ва идорӣ дида, тағйироти ҷиддӣ ба амал баровард. Пас аз ин ислоҳот мақоми Систон дар якҷоягӣ бо Хуросон ҳамона баланд боқӣ монда, то поёни ҳукумати ин хонадон ҳамин тавр нигоҳ дошта шуд. Ҳокимони Систонро пеш аз омадани арабҳо зунбил ё занбил меномиданд.

¹ Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён. – С. 61.

² Луконин В.Г. Культура Сасанидского Ирана в III-Vвв. /Очерки по истории и культуры. –М.1969. – С.34-37.

³ Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён. – С. 212-213.

Ҳамин тавр, «Таърихи Систон» сарчашмаи муътабар доир ба муайян кардани баъзе саҳифаҳои таърихи бостон ва замони то саршавии асрҳои миёна буда, бо вучуди кам будани хабарҳо барои муайян кардани ҷойгоҳи Систон ва мардуми он аҳамияти муҳимми илмӣ дорад. Ахбори «Таърихи Систон» дар бештари мавридҳо маълумоти дигар сарчашмаҳоро таъйид мекунад, ки гувоҳи ворид будани муаллифи он ба сарчашмаҳои таърихӣ мебошад.

2.2. «ТАЪРИХИ СИСТОН» - САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ ДОИР БА ЗАМОНИ ИСТИЛОИ АРАБ

Яке аз давраҳои муҳимми таърихи Систон, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ он муфасссал зикр шудааст, давраи истилои араб мебошад. Тавре маълум аст, дар асрҳои IX-X навиштани таърихи ин забткориҳо бо номи футухот хеле паҳн гардид, ки ахбори он тавассути китобҳои дигар боқӣ мондааст. Муҳимтарин ҳодиса дар ҷанги арабҳо ва Сосониён воқеаи маъруф ба Қоддисия аст, ки соли 637 рух дода, бо ғалабаи қотеонаи арабҳо ба анҷом расидааст. Гарчанде қабл аз сар шудани ҷанг форсҳо ба лашкари араб ва тартибу лавозими он нигоҳ карда, бо истехзо меҳандиданд¹. Муаллифи «Таърихи Систон» низ ба ин воқеаҳо ишора кардааст, ки дар зер ба он мепардозем. Аммо барои мукамал шудани ахбор аз сарчашмаҳои дигар низ маълумот оварда мешавад.

Муаррих Табарӣ менависад, ки Систон дар замони ҳучуми арабҳо аз Хуросон муҳимтар ва масоҳаташ бештар буд. Сокинони Систон мардуме ҷангҷӯ буданд ва бештари вақтҳо онҳо бо қандаҳориҳо ва туркҳо ва қавмҳои дигар мубориза мекарданд. Ин иқлим байни Синду рӯди Балх қарор дошт ва то таърих ҳамчунон аз ин ҳар ду кишвар

¹ Зарринқӯб А. Ду қарни сукут (Саргузашти ҳаводис ва авзои таърихӣ дар ду қарни аввали ислом. – Техрон, 1381. – С. 63.

бузургтар ва аз хайси касрати нуфус ва теъдоди лашкар азимтар буд¹. Ин шояд танҳо ҳолате бошад, ки вазъи Систон то ҳамлаи арабҳоро баён кардааст.

Яке аз масъалаҳое, ки дар таърихи замони истилои араб машҳур буда, вале камтар мавриди омӯзиш қарор гирифтааст, ин аст, ки охириин шоханшоҳи Сосониён Яздигурди III пас аз шикастҳои пайдарпай ва фирор ба қисмати шарқ, ба дунболи худ пойи арабҳои истилогарро ба кишвари худ кашонд. Яздигурд, агар ба минтақаҳои кӯхистонии кишвари худ, назари Табаристон паноҳанда мешуд, шояд метавонист дар баробари арабҳо муқовимат кунад. Аммо ӯ вилоятҳои Хуросону Систонро интиҳоб карда, ба ин самт омад. Ду музофоти зикршуда, аз нигоҳи дифоӣ бо минтақаҳои кӯҳии ҳудуди Эрон қобили муқоиса набуданд. Тавре маълум аст, сарнавишти охириин намояндаи Сосониён хеле ғамангезу фоҷиавӣ буда, соли 651 дар ғӯшае аз қаламрави паҳновари империя кушта мешавад. Саолибӣ дар «Шоҳнома»-и худ навиштааст, ки Яздигурд пас аз бохти Қодисия, Ҷалуро ва Наҳованд бо ҳазор таббоҳ, ҳазор хунёгар, ҳазор юзҷӣ ва ҳазор қушҷӣ ба Систон рафт².

Табарӣ овардааст, ки яке аз шахсиятҳои маъруфи араб Абдуллоҳ ибни Омир, ки ҷонишини Абумусои Ашъарӣ дар аморати Басра буд, Яздигурдро то вилояти Кирмон дунбол кард³. Тавре гуфта шуд, Кирмон дар ҳамсоғии Систон қарор дошт. Аммо ба навиштаи Балозурӣ марзбони Кирмон намехост, ки Яздигурд дар Кирмон бошад. Аз ин хотир, пас аз суҳбат бо шох «бифармуд, то ӯро берун кунанд ва гуфт: - Ту шоистагии қаряро ҳам надорӣ, подшоҳӣ, ки ҷои худ дорад. Агар худованд дар ту хайре суроғ дошт, туро ба ин рӯз намеандохт. Пас Яздигурд ба Систон рафт»⁴. Муаллифи «Таърихи Систон» дар бораи ба

¹ Табарӣ М. Таъриху-р-русули ва-л мулук. Китоби 3 (ҷилдҳои 5-6). -С. 1837-1838.

² Саъолибӣ, Абумансур Абдумалик ибни Муҳаммад ибни Исмоил. Шоҳномаи Саъолибӣ.-С. 358.

³ Табарӣ А. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. – С. 1845-1847.

⁴ Балозурӣ . Футуху-л-булдон. – С. 550-553..

Систон омадани Яздигурд чизе намеғӯяд, ки далели муътамад набудани ин хабар буда метавонад.

Ба навиштаи Балъамӣ халифа Умар Амр ибни Ос ва фарзанди худ Абдуллоҳ ибни Умарро барои забти Басра ва Систон мефиристад. Малики Систон дар берун аз ҳудуди ин минтақа барои дафъи ҳучум лашкар мекашад, вале шикаст хӯрда, ба қафо бармегардад¹.

Нуктаи муҳимме, ки бояд гуфта шавад, он аст, ки мувофиқи хабари «Таърихи Систон», арабҳо қабл аз ҳучум ҷуғрофия ва иқлими Систонро фаро гирифта, сипас ҳучум мекарданд. Чунонки пеш аз забти Систон ҳамин корро карданд. Фотеҳи Систон Рабеъ аз меҳтари Паҳра хоҳиш мекунад, ки «маро сӯйи Систон роҳ бояд намуд»².

Ҳодисаҳои марбут ба замони истилои Систон дар замони хилофати Усмон ибни Аффон (644-656) рӯй додааст. Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки халифа Усмон Рабеъ ибни Зиёди ибни Асади Зиёди Ҳорисиро бо сипоҳе сӯйи Абдуллоҳ ибни Омир фиристод, ки инро ба Систон фирист. Пас аз забти Кирмон меҳост ба Систон равад. Рабеъ вайро роҳнамоӣ карда чунин гуфт: «Чун аз Ҳирманд бигзарӣ, рег бинӣ ва аз рег бигзарӣ, сангрета бинӣ, 3-он ҷо худ қалъаву қасаба пайдост»³.

Ҳокими Систон дар ин вақт Бахтиёр ном дошт. Сипас, Эрон фарзанди Рустам шоҳи Систон гардид. Дар идомаи матлаб Балозурӣ навиштааст, ки ибтидо ҳокими Систон Яздигурдро гиромӣ дошт, вале вақте ӯ аз ҳоким пардохти хирочро талаб кард, ӯ нороҳат гардид. Яздигурд маҷбур шуд, Систонро ба қасди Хуросон тарк кунад. Аз навиштаи бештари муаррихон чунин фаҳмида мешавад, ки нахустин кӯшиши забти Систон дар замони хилофати Умар (634-644) иттифок уфтода буд. Осим ибни Умари Тамимӣ чанде аз шаҳру рустоҳои Систонро тасарруф кард, вале пас аз муддате аҳолии Систон шӯриш бардошта, арабҳоро берун карданд.

¹ Балъамӣ А. Таърихи Табарӣ. Ҷилди 2. -С. 1068.

² Таърихи Систон. – С.80; Историю Систана. – С. 104.

³ Таърихи Систон. – С.80; Историю Систана. – С. 104.

Соли 650 Абдуллоҳ ибни Омир Мушочеъ ибни Масъудро барои гирифтани вилояти Систон фиристод. Аммо дар ин сафар бисёре аз арабҳо кушта шуданд ва Мушочеъ ақаб нишаст¹. Ин ки муаллифи «Таърихи Систон» ба Абдуллоҳ ибни Омир ишораи зиёд карда, бесабаб нест. Ё ба қавли Табарӣ бештарин футухотро дар ин сарзамин доштааст. Зеро мардум дар он вақт ба ин лашкаркаши араб гуфта буданд, ки «ҳеҷ кас чандон фатҳ, ки ту кардаӣ, накарда, ки Форсу Кирмону Систон ва хамаи Хуросонро гушудай»².

Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки Рабеъ ибни Зиёд ибни Анас ибни Зиёни Ҳорисӣ бо омодагии зиёд барои гирифтани Систон ҳаракаташро оғоз кард. Ёро, ки Муовия ба ҳукумати Хуросону Систон гумошта буд, ба Золиқ (Ҷолиқ) дар 5 фарсанги Заранг расид. Дехқони он чоро ба итоат даровард. Мувофиқи ахбори Балъамӣ шаҳри Заранг, ки «маликнишинад», ба арабҳо таслим карда мешавад. Ё, инчунин, менависад, ки Абдуллоҳ ибни Умар ва Осим ном араби дигар то поёни хилофати Алӣ (661) дар Систон қарор доштанд. Аммо ин ахборро дигар сарчашмаҳо зикр накардаанд. Яке аз воқеаҳои, ки муаллифи «Таърихи Систон» ошкоро эътироф мекунад, ин аст, ки дар бештари ҷангҳои, ки миёни лашкари араб ва мардуми Систон доир мегашт, «аз мусулмонон бештар кушта мешуд»³.

Дар ахбори овардаи «Таърихи Систон» сухан на танҳо аз ҷангу хунрезӣ меравад, балки гоҳе аз кӯшишҳои сулҳ низ сухан ба миён оварда мешавад. Аз ҷумла муаллиф нақл мекунад, ки вақте ҳайати Систон назди сарлашқари араб меравад, мегӯяд, ки «мо ба ҳарб кардан очиз нестем, чӣ ин шаҳри мардону паҳлавонон аст». Сипас, қисса мекунад, ки гӯё систониён медонистанд, ки дини араб дини Ҳақ аст ва пайғамбарро мешинохтаанд. Рабеъ ҷавоб додааст, ки «аз хирад чунин воҷиб кунад, ки

¹ Таърихи Систон. – С.80; История Систана. – С. 104-105.

² Табарӣ М. Таъриху-р-русули ва-л мулук. Китоби 3 (ҷилдҳои 5-6). -С.1960-1961.

³ Таърихи Систон. – С. 80-81.

деҳқон мегӯяд»¹. Аз як ҳодисае нақл карда мешавад, ки дар китобҳои дигар вучуд надорад. Ҳангоми бастанӣ шартнома байни арабҳо ва систониҳо ҳокими араб Рабеъ ибни Зиёд аз куштагон минбар сохта, болои он мебарояд, ки систониҳо аз ин кор таачҷуб мекунанд. Шоҳи Систон Эрон ибни Рустам ин ҳокими арабро, ки дандонҳои калону лабҳои ғафс дошт, ба Аҳриман монанд мекунад. Аз шунидани ин суҳан (таваассути тарҷумон) «Рабеъ бихандид бисёр»².

Минтақаҳои Каркуя ва Ҳайсун ва Ношруз низ ба арабҳо таслим гардиданд. Рабеъ аз Ҳук – яке аз резобҳои Ҳирманд гузашта, дар марзи Заранг падидор шуд. Набарди хунине даргирифт ва шумори фаровоне аз арабҳо кушта шуданд. Заранг дорои истехкоми дифой будааст. «Таърихи Систон» ба нақл аз китоби «Фазоилии Сичистон»-и Ҳилол ибни Юсуф мегӯяд, ки Кайхусрав, Искандар ва Ардашери Бобакон дар истехкоми ин сарзамин даҳлат доштаанд. Шахристони он чунон устувор будааст, ки онро «мадинат-у-лузро» (шаҳри дастнаҳӯрда) меғуфтанд³.

Муқоисаи ахбори «Таърихи Систон» ва «Футуху-л-булдон» нишон медиҳад, ки ё ҳар ду сарчашма аз як манбаи таърихӣ истифода кардаанд ва ё муаллифи «Таърихи Систон» аз асари Балозурӣ истифода карда, сарчашмаи худро зикр накардааст.

Шахсияти дигаре, ки «Таърихи Систон» аз ӯ борҳо ёдовар шуда, дар чараёни забткориҳои арабҳо ба ин сарзамин омадааст, Абдурахмон ибни Самарра мебошад. Ёро сарчашмаҳои дигар яке аз саҳобаҳои пайғамбар номидаанд. Ҳатто, дар чараёни ғуфтушуниди набераи Муҳаммад пайғамбар Ҳасан ибни Алӣ (624-670) ва халифаи аввали умавӣ Муовия ибни Абусуфён (661-680) яке аз сафирон ба шумор мерафтааст. Аз ҷумлаи қорҳое, ки ӯ дар Систон қард, манъи қуштани ду қонвар – суҷмор ва росу буд. Бо ин восита Абдурахмон сарвати зиёд қамъ қард.

¹ Таърихи Систон. – С. 81.

² Таърихи Систон. – С. 82.

³ Таърихи Систон. – С. 93.

Мувофиқи шартномаи сулҳи арабҳо бо систониён ҳар сол систониҳо бояд як миллион дирҳам ба хазинаи халифа месупорданд. Ҳамчунон, ҳазор ғулом, ки дар дасти ҳар як чоми тиллоӣ бошад. Ба хамин маъно шартнома баста шуд, ё ба таъбири муаллифи «Таърихи Систон» «ва аҳдҳо бар ин ҷумла карданду хатҳо бидоданд»¹. Балозурӣ низ дар асари худ чараёни забти шаҳри Буст ва қарордоди сулҳи арабҳоро сокинони онро овардааст. Абдурахмон то охири хилофати Усмон дар Систон боқӣ монд ва бо истифода аз Систон ба ноҳияҳои ҳамсояи он низ тохту тоз кард.

Дар замони хилофати кӯтоҳмуддат ва пур аз ошӯби Алӣ (656-661) низ иртибот бо Систон канда нашуд. Чанд нафар шахсиятҳои маъруф, аз ҷумла Усмон ибни Ҳунаиф низ ба Систон фиристода шуд. Дар вақти нооромиҳо ва ҷангҳои дохилӣ гурӯҳе аз роҳзанону ғасодкорони араб низ вориди Систон мешаванд. Ин ҳодиса дар таърихи минбаъдаи ин минтақа таъсири амиқ мегузорад. Дар давраи аввали ҳукумати Умавиён низои қабилавии арабҳо ба Систон низ мерасад. Сабаби сар задани ин низоъ ба ҷойи Талҳа ном шахсе аз қабилаи Бани Яшкар ба ҳукумати Систон мансуб мегардад. Тоифаи дигари араб Музир ӯро аз Систон меронанд². Ин ҳодиса таассуби қабилавиро доман зада, солҳо идома меёбад.

Халифа Муовия (661-680) Салм ибни Зиёдро ба Систон мефиристад. Балъамӣ қайд мекунад, ки «заминҳои Синду Ҳинд, ки ба Сичистон пайваста аст ба вақти Муовия ҳама кушода шуд ва ҳама ба тоати Салм ибни Зиёд омаданд»³. Ҳамаи сарчашмаҳои таърихӣ лашкаркашии арабҳо ба самти Ҳиндустонро дар ин давраи ёдовар шудаанд. Ин роҳ аз масири Систон мегузашт.

Номи волии маъруфи араб Қутайба ибни Муслим, ки дар аҳди Умавиён ба Хуросону Мовароуннаҳр омад низ дар иртибот бо Систон

¹ Таърихи Систон. – С.82.

² Балозурӣ . Футуху-л-булдон. – С. 385.

³ Балъамӣ А. Таърихи Табарӣ. Ҷилди 2. -С. 1068

оварда мешавад. Тавре медонем, ӯ аз муҳимтарин шахсиятҳои таърихи араб аст, ки барои забти сарзаминҳо ва густариши ислом дар минтақа талошҳои зиёд кардааст.

Аҳолии шаҳри Буст низ бар асоси ахбори «Таърихи Систон» бо арабҳо ҷанг мекунанд. Вале миқдори зиёде кушта ва бисёрии аҳолии Буст асир мегарданд ва ба Мадина оварда мешаванд. Аз миёни ин асирон оянда шахсиятҳои маъруф чун Абдурахмон дабири Ҳачҷоҷ ибни Юсуф ва омили хирочи халифа Абдумалик ибни Марвон баромаданд. Дигар шахсиятҳои систонӣ, ки асир шуда буданд, Ҳасини Бурхарас, Басом, Солим ибни Зақвон буданд. Муаллифи китоб қайд мекунад, ки ин асиршудагон минбаъд озод ва худ соҳиби ғуломони зиёде шуданд.

«Таърихи Систон» аз ҷангу хунрезии арабҳо дар қисмати шарқии Систон низ маълумот додааст. Баъзе аз маълумоти кӯтоҳи муаллиф барои таърих хеле аҳамият доранд, ки дар осори дигар наёмадааст. Аз ҷумла, муаллиф зимни ҷанги арабҳо ва мардуми Систон менависад, ки дар он ҷанг пилонро истифода карданд ва корнамоии Муҳаллаб бо куштани пиле сабаби фирори дигар пилон гашт¹. Пас аз тасарруфи Заранг лашкари араб ба шаҳри Хош ва аз Хош ба Буст меравад. Бустӣҳо бо қотеият изҳор медоранд, ки мо ҷанг мекунем. Аммо бисёре кушта мешаванд ва асири зиёде ба даргоҳи амирулмуъминин мефиристанд². Дар ҷойи дигар муаллиф бо қотеият ва боварӣ як далеле овардааст, ки дар китобҳои дигар мавҷуд намебошад. Ӯ менависад, ки шоҳи Кобул 20 ҳазор мусулмонро кушт. Ин хабар гувоҳӣ аз муқовимати сарсахтонаи тоҷикон дар муқобили лашкари арабҳо мебошад.

Яке аз масъалаҳои, ки дар асрҳои миёна зиёд иттифоқ уфтодааст, ин фирори баъзе шахсиятҳои ҷинойткор ё мухолифи ҳукумат ва паноҳгоҳ хоستان дар минтақаҳои дурдаст мебошад. Тавре маълум аст, дар ин ҳолат барои дастгир кардани чунин ашхос минтақаи мавриди назарро ишғол

¹Таърихи Систон. – С.88.

²Таърихи Систон. – С. 82.

мекарданд. Систон низ аз ин рӯйхат истисно набуд. Аз ҷумла, чунин ходиса дар замони истилои араб низ рух додааст. Сарчашмҳо қайд мекунад, ки мардуми Кирмон дар вақти ҳучуми лашкари араб бо роҳбарии Абумусои Ашъарӣ ба Систон фирор карданд. Ҳамчунон, ба дунболи худ пойи лашкари арабро ба Систон кашонданд. Арабҳо одат доштанд, ки заминро мулки мардуми фироркардари аз худ мекарданд. Балозурӣ навиштааст, ки Ибни Ашъас ном шахс ба Систон фирор карда, ба ҳодисаҳои сиёсии он давра таъсир мерасонад¹.

Пас аз забт шудани Систон то таъсиси силсилаи истиқлолҳои Саффорӣ, ҳукумати Систон тавассути ҳокимони вобаста ба хилофати Араб идора мешуд. «Таърихи Систон» дар бораи меъёри тариқи интихоби волиён аз ҷониби халифаҳо чизе намегӯяд. Аммо аз баррасии ҳаводиси асрҳои VII-VIII, ки дар сарчашмаҳои таърихӣ ва осори донишмандони ватаниву хориҷӣ, аз қабили Е.А. Беляев, А. Метс, И.М. Филштинский, А. Зарринқӯб, Б. Ғафуров, А. Ҷалилов ва А. Ҳақназаров метавон ба чунин натиҷа расид, ки ин ҳолат бештар ба шароити таърихӣ ва вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии хилофат вобаста будааст. Дар ибтидо халифаҳо шахсан ба ин кор иқдом карда, мустақим ба Систон ҳокимонро таъин ва гузаст мекарданд. Сипас, дар замони Умавӣ ҳукумати Басра ва Ироқи Аҷам ҳамчун яке аз зинаҳои қудрати сиёсӣ ташкил шуда, ӯ ба ҳар минтақа амиреро мефиристод. Амирҳо асосан аз миёни арабҳо баргузида мешуданд. Ҳамаи ҳокимони фиристодае, ки «Таърихи Систон» аз онҳо ёдовар шуда, араб буда, номи қабилаву аз ҷониби кадом халифа ва ҳоким фирисода шуданашон низ инъикос ёфтааст².

Дар давраи Умавӣ ва Аббосӣ Систон аз ҷанд ҷиҳат вилояти муҳим ва стратегӣ шумурда мешуд. Нахуст ин ки он дар марз бо ҳокимони ғайримусулмон (дар самти Синду Ҳинд) қарор гирифта буд, ки он ба таври автоматӣ ҳамчун пойгоҳи ҳамлаҳо ба дигар минтақаҳо қарор

¹ Балозурӣ . Футуҳу-л-булдон. – С. 504, 546.

² Таърихи Систон. – С. 80-98.

мегирифт. Дигар ин ки дар Систон гурӯҳҳои мухталифи сиёсӣ ва мазҳабӣ ҳузур дошта, дар ҳар лаҳза метавонистанд вазъи минтақаро ноором кунанд.

Ҳодисаи интиқоли қудрат аз Умавиён ба Аббосиён дар «Таърихи Систон» хеле мухтасар баён гаштааст. Дар бораи ин ҳодисаи хеле муҳим, ки сарчашмаҳои мусулмонӣ дар борааш муфассал суҳан рондаанд, ҳомӯшӣ ихтиёр кардани «Таърихи Систон»-ро метавон чунин таҳмин кард, ки шояд ба хоҳири иштироки ғайилона надоштани аҳолии Систон дар ин мочаро бошад. Тавре академик Б. Ғафуров навиштаанд, нақши асосӣ дар заволи Умавиён ва ба қудрат расидани Аббосиёнро мардуми шарқии ҳилофат ва сарзаминҳои тоҷикнишини Ҳирот, Пушанг, Марвруд, Толиқон, Марв, Нисо, Абевард, Тӯс, Нишопур, Сарахс, Балх, Чағониён, Тахористон, Хатлон, Кеш, Насаф бозӣ кардаанд¹. Чунонки мушоҳида мешавад, дар ин рӯйхат номи Систон, ки муҳимтарин вилояти қисмати шарқӣ буд, вучуд надорад. «Таърихи Систон» низ ба ҷуз аз ишораи мухтасари «бархостани Абумуслим Абдурахмон ибни Муслими соҳибдаъват» чизе аз мардуми Систон ва иштироки онҳо намегӯяд².

Сабаби асосии иштирок надоштани мардуми Систон дар ин ҳодисаро дар воқеаҳои баъдӣ метавонем мушоҳида кунем. Тавре гуфта хоҳад омад, бештари хориҷиён, ки ҳам ба Умавиён ва ҳам ба Аббосиён назари душманона доштанд, иштирок дар қиёме, ки ба суди онҳо набошад, раво намедонистанд. Гузашта аз ин, дар миёнаи асри VIII, ки ҳамзамон бо қиёми Абумуслим ва ба қудрат расидани Аббосиён аст, ҳанӯз бештари сокинони Хуросону Мовароуннаҳр исломро напазируфта буданд. Аз ин рӯ, агар даъвати асосии қиёми Абумуслим ба ҳукумат бардоштани хонадони пайғамбар бошад, барои сокинони Хуросону Мовароуннаҳр қатъ кардани ҳукумати ситамгару зиддитоҷикии умавӣ муҳим буд.

¹ Ғафуров Б. Тоҷикон. – С. 324.

² Таърихи Систон. С. 135.

Бояд қайд кунем, ки ҳарчанд нақши асосӣ дар сарнагунии Умавиёнро мардуми Хуросону Мовароуннаҳр бозиданд, вале низои ҳуди арабҳо дар Хуросон сабаби сар шудани шӯриши мардумӣ гардид. Дар Хуросони ин давра бонуфузтарин қабилаи араб Бани Тамим шумурда мешуданд. Онҳо аз замони ҳучуми арабҳо дар қорзори истилогарона ғайол буда, теъдоди хеле зиёдашон дар Хуросон зиндагӣ мекарданд. Онҳо ҳудро аднонӣ меғуфтанд. Дар муқобили онҳо Бани Азд қарор доштанд, ки ҳудро қаҳтонӣ меномиданд. Қабилаҳои дигар низ бар ин мочаро кашида мешуданд. Баҳси қабилаҳо барои ишғоли мансабу курсӣ буд. Соли 96-и ҳиҷрӣ (715-и милодӣ) тамимиҳо бо амири Хуросон Қутайба ибни Муслим ҷангида, ӯро куштанд ва хоستانд собит кунанд, ки бар ямониҳо бартарӣ доранд. Вақте Язид ибни Муҳаллаб, ки ҳуд аз қабилаи Азд буд, амири Хуросон шуд, аздиҳо дубора қувват гирифта, ҷойи тамимиҳоро дар сахна танг карданд. Вале боз хонадони Муҳаллаб аз қор уфтод ва дубораи Бани Тамим қудратманд шуд. Аз ҷунин ғурсат истифода карда, ғуруҳҳои норозӣ аз Умавиён муборизаи пинҳонии ҳудро оғоз карданд. Ишораҳои хеле мухтасар аз зиддияти дохилии арабҳо дар асари мавриди таҳқиқи мо низ омадааст¹.

Нахустин ғиристодаи Аббосиён дар Систон тавассути Абумуслим насб шуда, Умар ибни Аббос ибни Умайр будааст. Ӯ дар ҷанге моҳи декабри соли 750 рух дод кушта шуд. Абунаҷм Аммор дувумин нафаре буд, ки Абумуслим ба Систон ғиристод. Аммо ӯ низ дар дарғириҳои Систон кушта шуд. То давраи халифа Мансур (754-775) Систон ба итоати Аббосиён надаромад ва Абумуслим ҳам, ки бо дарбори хилофат мушкил дошт, ба Систон тавачҷуҳ накард. Пас аз кушта шудани Абумуслим (755) амири Хуросон Абудовуд Холид ибни Иброҳими Заҳлӣ дар Систон ба номи Аббосиён хутба хонда, онро ба итоат овард. Намояндагони ғумоштаи Аббосиён ҷунин расм доштанд, ки ҳар вақт маҳалли ҳукумати ҳудро тарк мекарданд, ду нафарро ба ҷойи ҳуд

¹ Таърихи Систон. С. 131; История Систана. – С. 145-146.

мегузоштанд. Вазифа якумӣ умури чанг ва барпо доштани намозу хондани хутба ба номи Аббосиён буд. Вазифа дувумӣ чамъоварии молиёт буд. Дар «Таърихи Систон» омадааст, ки волии Систон Заҳир ибни Муҳаммади Азди аз халифа Мансур дастур гирифт, ки ба пойтахти хилофат биёяд. Заҳир ду тан аз наздикони худро дар Систон гузошт. Яке Ubайдulloҳ ибни Аъло буд, ки масъули чангу барпо доштани намоз буд ва дигар Ҳасин ибни Муҳаммад буд, ки бояд хирочро чамъоварӣ мекард¹.

Хирочи Систонро сарчашмаҳои давраи тасаллути сиёсии Хилофати Араб 1 миллион дирам зикр кардаанд. Мақдиси онро 947 ҳазор зикр карда, бо таъҷҷуб менавсиад, ки Ибни Қудума онро 3 миллиону 811 ҳазор донистааст². Аммо муаллифи «Таърихи Систон» ин рақамро ҳамроҳи Буст, Рухад, Кобул, Зобулистон, Навзод, Заминдовар, Исфизор ва Ҳузистон чунин баровард кардааст, ки саҳеҳтар менамояд³. Аммо бо ором гирифтани вазъ ин рақам то 3 ва 4 миллион дирам мерасад. Иттилои дигаре низ мавҷуд аст, ки барои мо аҷиб мебошад ва он харчи ин молиёт мебошад. Ба навиштаи сарчашмаи асосии мо 2 миллион хирочро худи халиф соҳибӣ мекард. Бақияро барои тимоқ (харчи артишу мудофия), ҳазор дирҳам барои таъмири қалъа, 4 ҳазор дирҳам барои ислоҳи сарбандҳои об, 5 ҳазор дирҳам барои таъмири қалъаҳо, барои ниғаҳбонии зиндонҳо 20 ҳазор дирҳам, дар моҳи рамазон 30 ҳазор барои масҷид сарф мешуд. Барои ходимони масҷид, аз ҷумла хидматгорион, посбонон, қуръонхонҳо ва дигар афрод 20 дирҳам дар моҳ медоданд. Ҳар рӯз ду ман нон медоданд ба онҳо. Ҳар сол сад ғулом бо нархҳои 400-500 дирҳам мехариданду озод мекарданд. Барои бемористон 10 ҳазор дирҳам харч мегашт. Барои дафъи ҳучуми рег ба шаҳр 30 ҳазор дирҳам сарф мешуд. Барои сарбандҳои об 50 ҳазор дирҳам. Барои канал, пул, ҷӯй ва киштиҳои руди Ҳирманд 30 ҳазор дирҳам. Бақияи пул барои бенавоёну

¹ Таърихи Систон. -С. 141-142.

² Мақдиси М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 498.

³ «Таърихи Систон». С. 26.

гадохову дарвешону сайёҳон. Касе қарздор мешуд, ёриаш мекарданду пардохт мекарданд. Кучое, ки хароб мешуд, барқарор мекарданд. Агар зиёдӣ мемонд, воли онро байни касони зикршуда тақсим мекард. Дар айёми идҳо ба мардум зиёфат ва бухуру ғолия медоданд¹.

Дар замони хилофати Ҳорунуррашид (786-809), ки вазъи қисмати шарқӣ ноором мешавад, халифа Фазли Бармакиро волии «Хуросону Рай ва Ҷиболу Хоразму Систону Мовароуннаҳр вайро дод, то ба Рай бинишинаду ноибон фириштад ба шахрҳо»². Ин ҳодиса соли 793 рух додааст. Тавре дида мешавад, Систон дар назди ҳокимони араб ҳамон мақомеро дорад, ки Хоразму Мовароуннаҳр доранд. Ҳукумати кӯтоҳмуддати Фазли Бармакӣ барои Хуросону Систон ва мардуми он паёмдахони нек дошт. Зеро Фазл талош мекард, ки қисмати шарқии хилофат ором бошад. Пас аз оромии нисбӣ Фазли Бармакӣ аз вазифаи амири барқанор шуда, ба ҷояш Ҳамза ибни Молик ибни Ҳайсами Хузоӣ ба Систону Хуросон фириштода шуд. Соли 795 бори дигар Фазли Бармакӣ ҳамчун амири Хуросону Систон ба ин мулк омад.

Ҳодисаи муҳимме, ки дар бештари сарчашмаҳои таърихӣ он зикр шуда, боиси сар задани мочароҳои зиёд гашт, замоне буд, ки Ҳорунуррашид Алӣ ибни Исо ном шахсро бар қисмати шарқии хилофат ҳоким таъин кард. Байҳақӣ дар гуфтори зебои хеш амалҳои норавои ин волии ҷамъпешаро бо дард тасвир карда, менависад, ки Бармакиён аз бадкориҳои Алӣ ибни Исо огоҳ буданд, вале сухани онҳоро Ҳорун ва дарбори ӯ намешуниданд. Саранҷом «Алӣ даст баргушоду мол бар ифрот барситадан гирифт ва касро захира набуд, ки боз намудӣ.... Алӣ Хуросону Мовароуннаҳр ва Раю Ҷиболу Гургону Табаристон ва Кирмону Сипоҳону Хоразм ва Нимрӯзу Систон биканду бисӯхт ва он ситад, ки аз ҳадду шумор бигзашт»³. Табарӣ низ навиштааст, ки моли барои халифа таҳиякардаи

¹ Таърихи Систон. С. 32-33.

² Таърихи Байҳақӣ. – С. 454-455.

³ Таърихи Байҳақӣ. -С. 455-456.

Алӣ ибни Исоро вақте шумор карданд, бар ҳазору панҷсад шутур бор шуда буд¹.

Муаллифи «Таърихи Систон» дар робита бо Алӣ ибни Исо шеърро бо забони арабӣ овардааст, ки дар он ин волии ситампеша ҳамчун тарсу тасвир шудааст. Дар ин китоб, инчунин, ному амали касоне, ки аз ҷониби Алӣ ибни Исо ба Систон фиристода шуданд (аз ҷумла, писари худи ӯ- Исо) оварда шудааст². Ахбори овардаи Байҳақӣ ва «Таърихи Систон» дар бораи Алӣ ибни Исо монанд буда, ҳар ду ҳам вайро хилофкору дузд ва ситампешаву ҷинояткор номидаанд. Алӣ ибни Исо соли 796 аз ҷониби Ҳорунуррашид ба вазифаи волии Хуросон фиристода мешавад. Ӯ дар ин вазифа наздик ба 10 сол ҳукумат ронда, саранҷом соли 811 дар ҷанги хунин барои хилофат аз тарафи Тохир ибни Ҳусайн кушта мешавад. Табарӣ навиштааст, ки хангоме, ки амволи ҷамъкардаи Алӣ ибни Исоро мусодира карданд, 80 миллион (ҳаштод ҳазор-ҳазор) буд³.

«Таърихи Систон» дар авҷи нохурсандии мардуми тамоми Хуросон аз рафторҳои золимонаи Алӣ ибни Исо, ки сабаби бадбахтиву сарсонии мардум гардид, аз як нафар воли бо номи Ҳузайн ибни Муҳаммад ал-Қавсӣ ба рустои Қавси Систон ёдовар шуда менависад, ки дар вақти ҳукумати ӯ «кори қасаба низом гирифт ва мардумон ором гирифтанд бо ӯ»⁴. Яъне, аз ин навишта чунин хулоса кардан мумкин аст, ки мардум ҳамонгуна, ки ҳокимон бо онҳо бархӯрд кардаанд, ҳамонро дар хотир доштаанд ва муаллифи саҳтгири «Таърихи Систон» онро ба қалам додааст.

Замоне ки Маъмун (813-833) халифа шуд, муҳимтарин дарди сари ӯ Систон ва шӯриши Ҳамзаи Озарак буд. Аз ин рӯ, яке аз паси дигар волиёно ба Хуросону Систон мефиристод, ки қисмати шарқии

¹ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Душанбе, 2014. -С. 4695.

² Таърихи Систон. -С. 154-161.

³ Табарӣ. Таъриху-р-русули ва-л-мулук. Душанбе, 2014. -С. 4695.

⁴ Таърихи Систон. -С. 129 (нашри тоҷикӣ)

хилофатро ором кунанд. Аммо бештари коргузорони ӯ номуваффақ мешуданд. Аз волиёни баъдии Систон, ки дар сарнавишти ин сарзамин нақши муҳим бозида, бештари сарчашмаҳо, аз ҷумла «Таърихи Систон» онро ёдовар шудааст, номи ду тан – Аҳмад ибни Фазл ва Амр ибни Ҳайсамро бояд ёдовар шавем. Аҳмад ибни Фазл пас аз устувор шудани ҳукумати Маъмун соли 815 ба Систон меояд. Аммо ин волиён вазифаи худро ғорати мардум ва андӯхтани сарват мешумурданд. Чунонки дар «Таърихи Систон» омадааст, ки Аҳмад ибни Фазл ба сарои Муҳаммад ибни Ашъас фурӯд омада, «молу сутурони ӯ ғорат кард». Амр ибни Ҳайсам низ натавонист дар Систон коре дуруст анҷом диҳад, зеро хориҷиён бештари Систонро дар ихтиёр дошта, монеи фаъолияти ин волиён мешуданд.

Дар баробари ба қудрат расидани Тоҳириён дар Хуросон (821) давраи нав дар таърихи Хуросону Мовароуннаҳр шуруъ мешавад, ки дар ин бора дар зербоби дигар таҳқиқ мекунем. Зеро бо шуруи ҳукумати Тоҳириён заминаҳои истиқлоли сарзаминҳои Хуросону Мовароуннаҳр гузошта мешавад, ки вижагиҳои худро дорад.

Бо вучуди он ки муаллифи «Таърихи Систон» нисбати тамоми фиристодагони халифаҳои аббосӣ ба Систонро ҳамчун истилоғар ва бедодгар муносибат мекунад, вале миёни онҳо фарқ меғузорад ва баъзеро тавсиф карда, аз қорҳои некаш ёдовар мешавад. Баъзе волиёно, ки бо мардуми Систон рафтори хуш доштаанд, меситояд. Аз ҷумла, Лайс ибни Фазлро, ки халифа Маъмун ба Систон фиристода буд, қордон номида, амалҳои шоистаи вайро тазаккур медиҳад. Дар як маврид менависад, ки ӯ «ҳар чи ба Систон қардӣ, таом сохтиву айёрони Систонро меҳмон қардӣ ва хилъат додӣ. Ба рӯзгори ӯ хавориҷ андар шаҳр омадӣ ва рӯй ба наздики ӯ сулҳ буд. Ё бар Ҳамзаи Хориҷӣ ва ёрони ӯ ва бо эшон некуӣ қардӣ¹».

¹ Таърихи Систон. – С.175-176; Таърихи Систон. – С. 141 (нашри тоҷикӣ).

Дар аҳди хилофати Араб замину амволи Систон аз ҷониби арабҳо тасарруф мешавад ва халифаҳои арабу баъзе аз мардуми аз биёбон омада дар ин мулк соҳиби молу мулк шуда, садсолаҳо онро дар ихтиёр доштанд. Аз ҷумла, деҳе бо номи Ҳарурӣ, ки тобеи Хош (Хавош) буд, ба халифа тааллуқ доштааст.

Ҳамин тавр, ахбори «Таърихи Систон»-ро дар хусуси лашкаркашии арабҳо, забти ин сарзамин ва шеваи ҳукумати арабҳоро бо манобеи дигар муқоиса карда, ба хулосаҳои зерин расидан мумкин аст:

1. Систон мисли бештари минтақаҳои Хуросону Мовароуннаҳр чандин маротиба мавриди тохту тоз ва забткорӣ қарор гирифта, дар натиҷаи он хисороти зиёди молӣ ва ҷонӣ ба ин мулк расидааст.

2. Дар қатори арабҳо баъзе мусулмоншудагони ғайриараб, аз ҷумла мардуми қисмати ғарбии империяи Сосониён низ дар чараёни тасарруу ғорати Систон иштироқи фаъолона доштаанд.

3. Шаҳру деҳоти гуногуни Систон аз сабаби пароканда шудани давлати Сосониён ҳар кадом ба сарнавишти худ боқӣ монда, дар муқобили арабҳо дар танҳой мубориза бурдааст.

4. Систон дар давоми беш аз 50 соли ҳуҷумҳои пайдарпайи лашкариёни араб байни солҳои 651-705 мавриди торочу ғорат ва куштори бесобиқаи аҳоли қарор гирифт.

5. Бештари шаҳру деҳоти Систон тавассути ҷанг аз ҷониби арабҳо тасхир шуда, баъзе қисматҳои он бо роҳи гуфтушунӣ ба арабҳо таслим шудааст.

6. Ҳокимони аз сӯйи дастгоҳи хилофат фиристодашуда дар Систон рафтори яксон нашошта, бештари онҳо бо роҳҳои гуногун аз аҳолии маҳаллӣ молиёт ҷамъоварӣ мекардаанд. Баъзе аз онҳо равиши нисбатан мусолиҳакоронаро ба мардумро пеш гирифтаанд, ки дар хотираи мардум ёди неке аз худ ба ҷой гузоштаанд.

7. Мардуми Систон дар муқобили ситаму ҷафои коргузори халифа хомӯш наистода, даст ба муборизаву шӯриш мезаданд, ки дар бахше ҷудогона дар ин бора гузориш дода мешавад.

2.3. ВАЗЪИ СИСТОН ДАР ЗАМОНИ ТОҲИРИЁН, САФФОРИЁН ВА СОМОНИЁН ВА ИНЪИКОСИ ОН ДАР «ТАЪРИХИ СИСТОН»

«Таърихи Систон» дар хусуси давлатдории сулолаҳои тоҷикии Тоҳириён, Саффоориён ва Сомониён низ манбаи арзишманд мебошад. Муаррихони машҳуре, ки роҷеъ ба давлатдории се хонадон асар навиштаанд, аз ҷумла, К. Босворт, Б. Ғафуров, Н. Неъматов, А. Зарринқӯб, М. Ночӣ, А. Акбарӣ, Б. Поризӣ аз «Таърихи Систон» ба унвони як сарчашмаи асил муроҷиат карда, аз он истифода бурдаанд. Зеро ахбори пешниҳодкардаи ин сарчашма, беназир ва нотакрор буда, на танҳо перомони вилояти Систон, балки дар маҷмӯъ, ба дигар минтақаҳои тоҷикнишин низ дахл дорад.

Академик Бобочон Ғафуров таъкид мекунад, ки бо вучуди бераҳмона пахш карда шудани тамоми шӯришҳои халқӣ, ки дар ҳудуди Хуросону Мовароуннаҳр ба муқобили сиёсати истилогаронаи арабҳо сар зада буд, пеши роҳи истиқлоли ин сарзаминҳо ва ба қудрат расидани хонадонҳои маҳаллиро гирифта натавонист¹. Нахустин шуда, Бармакиён дар сатҳи вазорат ба қудрат роҳ ёфтанд. Сарнавишти ғоҷеабори ин хонадон дар таърих машҳур аст². Дар «Таърихи Систон» танҳо аз як нафар узви хонадони Бармакиён ёдоварӣ мешавад. Ё Фазл ибни Яҳёи Бармакӣ мебошад, ки солҳои 794-797 бо фармони халифа Ҳорунуррашид

¹ Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. – С. 330-331

² Бартольд В. В. Бармакиды // Сочинения. Т. VI. — М.: Наука, 1966. -С. 669-674; Гурконӣ А. Таърихи Бармака / А. Гурконӣ. – Техрон:Дунёи китоб, 1362.

амири Хуросон таъин мегардад. Муаллифи асар ин воқеаро ёдовар шуда, менависад, ки дар замони амири Хуросон будани Фазл Язид ибни Чарирро ба Систон мефиристад. Язид моҳи сентябри соли 794 ба Систон мерасад¹. Ин Язид ибни Чарирро Табарӣ ҳам дар асари худ зикр карда, вайро ҳокими Яман дар солҳои 811-812 номидааст.

Ҳамин тариқ, яке пас аз дигар сулолаҳои маҳаллӣ ба қудрат роҳ ёфта, сарнавишти сарзамин ва мардуми худро муайян мекарданд. Бо рӯйи қор омадани сулолаҳои маҳаллӣ давраи нави таърихи халқи тоҷик шуруъ мешавад. Қудратёбии сулолаҳои маҳаллӣ дар дастгоҳи хилофати аббосӣ, ҳамзамон, ба афзудани нуфузи хонадонҳои маҳаллӣ дар Хатлон ва Чағониён буд².

Дар замони хилофати Маъмун (813-833), ки аз модари эронитабор – Марочили Бодғисӣ таваллуд шудааст, ба ҳукумат расидани намояндагони силсилаҳои тоҷик ба воқеияти бебаҳс табдил ёфт. Тавре медонем, дар чараёни ҷанги Маъмун ва бародараш Амин Маъмунро мардуми Хуросон ва Аминро арабҳои Ироқу Шом ёрӣ карданд. Ҳамин тавр, 63 сол пас аз пирӯзии Абумуслим боз тавассути тоҷикон қудрати Аббосиён таҳким ёфт. Соли 821 Тоҳир ибни Ҳусайн, ки аз тоҷикони Пушанги Хуросон буд, аз тарафи Маъмун ҳамчун амири Хуросон таъин гардид. Муаллифи «Таърихи Систон» мисли Табарӣ, Гардезӣ ва муаррихони дигар ин ҳодисаро ба соли 206-и ҳиҷрӣ (821-и милодӣ) нисбат додааст. Аз аввалин иқдомҳои Тоҳир пас аз амири Хуросон шудан ин буд, ки Муҳаммад ибни Ҳузайн Ал-Қавсиро ҳамчун намояндаи худ ба Систон мефиристад³. Ин тадбири Тоҳир хеле саривақтӣ буд, зеро тавре муаллифи «Таърихи Систон» қайд кардааст, Муҳаммад ибни Ҳузайн Ал-Қавсӣ «бо мардумон некуӣ кард ва зиёи бисёр хариду дили мардумон ба хештан кашид»⁴

¹ Таърихи Систон. -С. 154; История Систана. -С. 165 .

² История таджикского народа. Т. II. -С. 321.

³ Таърихи Систон. -С. 177; Таърихи Систон. -С. 142 (нашри тоҷикӣ).

⁴ Таърихи Систон. -С. 182-183.

Тоҳир ибни Ҳусайн вақте амири Хуросон шуд, ки Систонро ошӯби Ҳамза фаро гирифта буд. Яъне, Тоҳириён аз Аббосиён як мулки парешону ошуфтаро ба мерос гирифтанд. Яъқубӣ дар китоби хеш навиштааст, ки Тоҳир паёпай бар зидди Ҳамза лашкар мефиристонд, вале лашкариёни ӯро хаворич шикаст медоданд. Ин ҳолат боиси нигаронии халифа Маъмун мешуд ва дар номае ӯ ҳатто Тоҳирро сарзаниш кард¹.

Ба хотири муҳим будани Систон Тоҳир ибни Ҳусайн онро ба фарзандаш Талҳа волегузорад. Талҳа Илёс ибни Асади сомонино, ки ҳокими Хирот буд, ба онҷо мефиристад, ки дар поён ба он ишора мекунем. Сабаби ба Систон нарафтани Талҳа шояд марги ногаҳонии падараш Тоҳир бошад. Зеро тавре маълум аст, пас аз он ки Тоҳир дар хутба номи халифаи аббосиро зикр накард, чанд рӯз пас ӯ ба таври асроромез дунёро падруд гуфта, Маъмун халифа зимомӣ умурро ба писараш Талҳа (822-828) волезор кард.

Талҳа дар даврони зимомдорӣ ба масъалаи Систон, ки ҳамоно ошуфтаву ноором буд, тавачҷуҳи хос зоҳир мекард. Ба навиштаи муаллифи «Таърихи Систон» дар солҳои 20-уми асри IX «миёни Талҳа ва Ҳамзаи хориҷӣ ҳарбҳои фаровон будааст»². К. Босворт хулоса кардааст, ки дар ин вақт хирочи муназзам аз Систон ба дарбори Тоҳириён намерасид. Аз ин рӯ, аз Нишопур ба Систон ёрии пайвасти моӣ ва низомӣ мерасид³.

Яъқубӣ муаррих навиштааст, ки Систон дар замони Тоҳириён ба маблағи даҳ миллион дирҳам хироч пардохт мекард. Ин маблағ харчи сипоҳу лашкар ва неруи интизомӣ (политсия) мешуд. Хирочи Систонро муаллифи «Таърихи Систон» 3 миллиону 512 ҳазор дирҳам номида, боз аз се навъи хирочи дигарро илова мекунад, бо номҳои ҷаволӣ, савафӣ ва озаравӣ. Ин навъи молиётро 85 ҳазор дирҳам доништааст. Ҷаволӣ –

¹ Акбарӣ А. Таърихи ҳукумати Тоҳириён: аз оғоз то анҷом. -С. 145.

² Таърихи Систон. -С. 301.

³ Босворт К. Таърихи Систон аз баромадани тозиён то баромадани давлати Саффорӣён. -С. 64.

чамъи чолия аст ва дар аҳди халифа Умар касонеро аз аҳли зимма (яхудиён, масеҳиён ва зардуштиён), ки чилои ватан дода буд, «чолия» меномиданд ва рафта-рафта чизе, ки аз ин кавм гирифта мешуд, бо хамин ном, яъне чолия ё чаволӣ машҳур шуд. Савофӣ молеро мегуфтанд, ки ҳамчун ғанимати ҷангӣ ва ба халифа мерасид. Истахрӣ дар китоби худ ин фикрро таъвият дода менависад, ки «Рухач иқлимest байни Заминдовару байни Болис ва аз он савофии зиёд ҳосил мегашт». Озарвӣ ҳаққи замини оташгоҳи зардуштӣ мебошад¹. Барои қиёс як омили дигарро меоварем, ки мувофиқи он хирочи кулли Хуросон дар замони Абдуллоҳи Тоҳир 38 миллион будааст.

Академик Бартолд В.В. навиштааст, ки Тоҳириён дар замони ҳукумати худ, асосан, ду мушкил доштанд: яке таъсири хориҷӣ дар Систон ва дигаре нуфузи шиоҳ дар Табаристон².

Абдуллоҳи Тоҳир (828-845), ки аз миёни хонадони Тоҳириён муқтадиртарин амир ба шумор меояд, то расидан ба мақоми амири Хуросон дар ғушаву канори хилофат, аз ҷумла дар Шому Миср қорнамоиҳо карда, хеле машҳур гашта буд. Вақте ӯ амири Хуросон гардид, хориҷиён хеле нуфуз дошта, Систонро, тақрибан, дар даст доштанд. Ҳатто, Хуросон ва шаҳри Нишопур низ яке аз марказҳои хориҷиён гашта буд. То давраи Абдуллоҳи Тоҳир пойтахти Хуросон шаҳри Марв ба шумор мерафт. Абдуллоҳ мавқеияти стратегӣ ва ҷуғрофии Нишопурро ба назар гирифта, онро пойтахти худ таъин кард³.

Бародари Абдуллоҳ Алӣ дар Нишопур бо хориҷиён кушта шуда буд⁴. Абдуллоҳ тамоми неруи худро барои барҳам задани ин ҷунбиш равона кард. Сабаби аслии аз ҷониби халифа ба Хуросон оварда шудани Абдуллоҳ маҳз мубориза бо хориҷиён ва поксозии ин минтақа аз онҳо

¹ Таърихи Систон. -С. 30-31.

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. -С.272.

³ Акбарӣ А. Тоҳириён. -С.236.

⁴ Ибни Асир. ал-Комил. -С. 263.

буд. Волиёни Абдуллоҳ ибни Тохир дар Систонро муаллифи «Таърихи Систон» номбар кардааст. Инҳо Муҳаммади Аҳвас, Ҳузайн ибни Ҳусайн, Ҳусайн ибни Абдуллоҳи Сайёри ва Иброҳими Қусӣ буданд¹.

«Таърихи Систон» бо ҳамон руҳияи дӯст доштани Систон ва мардуми ҳамшаҳрии худ нисбат ба волиёни фиристодаи тоҳирӣ низ вожаи «бегона»-ро истифода кардааст. Хориҷиён бо вучуди он, ки дар саросари қаламрави хилофат як ҳаракати манфӣ ва ҷараёни муҳолифи дин маънидод мешуд, аммо азбаски волиёни хилофат ва аморати Хуросон низ ҷуз ҷамъоварии молиёт ва ғорат кардани аҳолии вилоятҳои тобеъ дар сар андешае надоштанд. Аз ин рӯ, муборизаи хориҷиён ва аҳолии ситамдидаи Систон бо ҳам мувофиқ омад.

Иброҳим ибни Ҳусайн яке аз ҳокимони Систон аз ҷониби Тоҳириён буд. Ба ҷойи ӯ Дирҳам ном шахс омаду Яъқубро ҳокими Буст гардонд. Аммо шуҳрати Яъқуб рӯз ба рӯз афзуда, номи Дирҳамро ба мақоми дуҷум овард. Дертар Дирҳам мақоми худро ба Яъқуб дод. Ба навиштаи Ибни Халлиқон ин ҳодиса 22 мартӣ соли 861 рух додааст.

Нақши Саффорӣ дар поёнёбии ҳукумати Тоҳириён муассир буда, маҳз Саффорӣ нагузоштанд, ки Тоҳириён ҳукумат кунанд ва Яъқуби Лайс ба ҳукумати Муҳаммад ибни Тохир поён бахшид. Муҳимтарин тафовуте, ки Саффорӣ бо Бармакиёну Тоҳириён доштанд, ин буд, ки онҳо бе даҳлат ва ё амру фармони Аббосиён ба қудрат расиданд. Тавре соли 873 Яъқуб ба ашрофи Нишопур, ки меғуфтанд, Яъқуб «аҳду маншури амирулмуъминин надораду хориҷӣ аст», гуфта буд, «маро бад-ин ҷойгоҳ низ ҳамин тег нишондааст...., аҳди ману он амирулмуъминин якест»². Ошноӣ бо «Таърихи Систон» ва сарчашмаҳои дигари таърихӣ моро ба ҳулосае овард, ки Тоҳириён дар амри идораи Систон аз озодии комил бархӯрдор набуданд ва дастгоҳи Аббосиён ҳар гоҳ меҳостанд, нафареро ба ин мулк мефиристоданд. Зеро тавре сарчашмаи мавриди

¹ Таърихи Систон. -С. 182-185.

² Таърихи Систон. -С. 223; Таърихи Систон. -С. 173-174 (н. ҷиқӣ); Историёи Систани. -С. 220-221.

пажуҳиши мо оварда, пас аз амири Хуросон шудани Тоҳириён низ халифаҳо дар умури дохилии Систон даҳолат карда меистоданд.

Тавре дар сарсухани рисола қайд кардем, муҳимтарин шахсияте, ки дар «Таърихи Систон» ҷойгоҳи хеле муҳим дорад, Яъкуби Лайс ба шумор меравад. Сабаби чунин таваҷҷуҳи махсус дар он аст, ки на қабл ва на баъд аз Яъкуби Лайс мавқеи сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии Систон ба чунин сатҳу мартаба нарасида буд. Агар муҳтавои ин асарро баррасӣ кунем, муфасссалтарин даврае, ки муаллиф ба он аҳамият дода, ҷузъиёти корро низ баён кардааст, ҳамин давра мебошад.

Ҷунбишҳои мардумӣ ва ҳезиши кишоварзону ҳунармандон дар Систон чанд табақаи муҳимро ба майдони сиёсат ворид кард. Яке аз чунин табақаҳо айёрон буданд. Тавре академик Б. Ғафуров таъкид кардаанд, «айёрон дар ҳаёти сиёсии кишвар нақши муҳим бозида, муқобили истилогарон бо матонатӣ диловарӣ мубориза мебуданд»¹.

Ба навиштаи «Таърихи Систон» оғози кори Яъкуби Лайс аз қиёми Солеҳ ибни Наср, ки мардуми зиёде аз Зарангу Буст дар атрофи ӯ муттаҳид гашта буданд, сар мешавад. Ҷонибдорони асосии ӯро ин асар Яъқуб ва «айёрони Систон» номидааст. Онҳо Башшор ибни Сулаймонро кушта, шаҳри Бустро соҳиб мегарданд. Ин ҳодиса дар рӯзҳои охири хилофати Восӣ (842-847) иттифок меуфтад. Яъне, ба навиштаи ин асар оғози фаъолияти низомӣ ва сиёсии Яъқуб ба соли 847 рост меояд.

«Таърихи Систон» ва «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ аз шахсе бо номи Азҳар ибни Яҳё, ки насабаш ба Хусрави Парвизи Сосонӣ мерасад, ёдоварӣ кардаанд, ки дар ҳодисаҳои марбут ба қиёми хориҷиён ва ҳодисаҳои Систон нақши муҳим бозидааст². Ҳар ду сарчашма ҳам таъкид кардаанд, ки дар моил гаштани хориҷиён ба тарафи Яъқуб Азҳар ва номаи навиштаи ӯ хеле таъсиргузор будааст. Хеле монанд будани достони Азҳар дар ду сарчашма далели он аст, ки манбаи истифодаи ҳар

¹ Ғафуров Б. Тоҷикон. – С. 335.

² Таърихи Систон. – С. 204-206; История Систана. – С. 207-208.

ду як будааст. Гузоришҳои минбаъдаи ду сарчашма ҳам дар бораи ҷанги Яъқуб ва Аммори хориҷӣ, ҷанги Яъқуб бо Солеҳ ибни Ҳучр, тасарруфи шаҳри Ҳирот бо ҳам монандӣ доранд.

Ҷараёни кушта шудани Аммори хориҷиро муаллифи «Таърихи Систон» бо ин шеър аз Муҳаммад ибни Васиф поён бахшидааст. Ў аз тасарруфи Ҳирот, Кирмон ва Форс ба вачд омада, шеъри зеринро месарояд:

Ай амуре, ки амирони ҷаҳон хоссаву ом,
Бандаву чоқару мавлову сағи банду ғулом.

Давраи муҳимми робитаи Яъқуби Лайс ва Тоҳириён ба замони ҳукумати охирин намояндаи ин сулола Муҳаммади Тоҳир (862-873) рост меояд. Ў аз сари ночорӣ ва зарурат идораи баъзе вилоятҳоро ба Яъқуб медиҳад. Вай гумон дошт, ки шояд дар вақти банд будани Яъқуб ба умури Кирмону Форс шояд тавонад Систонро, ки маркази қудрати Саффориён буд, ба даст орад. Аммо Яъқуб ба суръат пешравӣ карда, соли 873 маркази ҳукумати Тоҳириён шаҳри Нишопурро тасарруф кард. Дар баробари дигар омилҳо, ки сабаби шикаст хӯрдани Тоҳириён шуд, хиёлати дарбориёни Муҳаммади Тоҳир низ дар ин кор таъсиргузор будааст. Байҳақӣ аз сарчашмаҳои пешин хабареро дарҷ кардааст, ки мувофиқи он аъёну ашрофи Нишопур ба Яъқуб нома навишта, аз ӯ дархост кардаанд, ки «зудтар бибояд шитофт, ки аз ин худованди мо (яъне, Муҳаммад ибни Тоҳир – С. Ш.) ҳеч кор менаёяд, ҷуз лаҳв, то сағри Хуросон, ки бузург сағрест ба бод нашавад»¹. Дар идомаи ин дoston гуфта мешавад, ки ҳамаи аҳли дарбори Тоҳириён хиёнат карданд, ҷуз се нафар.

Ахбори «Таърихи Систон» ҷараёни тасарруфи шаҳри Нишопурро муфассал баён дошта, ҳамин тавр, ҳодисаи хеле нодири таърихи моро баён кардааст. Бино бар ахбори ин сарчашма, вақте Нишопур ба дасти Яъқуб уфтод, Муҳаммад ибни Тоҳир асири ӯ гашт. Мардуми Нишопур бар Яъқуб эрод гирифтанд, ки «аҳду маншури амирулмуъминин надорад

¹Таърихи Байҳақӣ. -С.300-301

ва хориҷӣ аст». Дар ҷавоб Яъқуб ба бузургони шаҳр шамшери тезеро нишон дода, ҷумлаи таърихии худро гуфт, ки халифаи Бағдод тавассути шамшер, яъне зӯр қудрати худро гирифтааст. Ман низ ба зӯр қудратро гирифтаам ва «аҳди ману они амирулмуъминин якест»¹.

Охирин икдоми ҷиддии Яъқуб пас аз барҳам задани ҳукумати Тоҳириён лашкар кашидан ба самти Гургону Табаристон мебошад. Яке аз имтиёзҳои дигари сарчашмаи мавриди назари мо, яъне «Таърихи Систон» он аст, ки ҳикояте аз рӯзгори Яъқуб оварда, аз қавли вай навиштааст, ки дар Систон ҳамеша се мушкили аслӣ вучуд доштааст. Агар ҳар ҳокиме ин мушкилотро ҳал кунад, дигар гирифториёе барои мардум намеронад. Инҳо кишти замин, мувофиқати мардуми кишоварз миёни ҳамдигар ва робитаи кишоварзону моилони хироҷ².

Дар бораи Амр низ «Таърихи Систон» маълумот дода, аз корҳои ободсозии ӯ ёдоварӣ кардааст, ки сохтани пулҳои зиёд, 500 масҷид, манораҳо ва хайру бахшишхояшро аз ҷумлаи ин корҳоянд³.

Муаллифи «Таърихи Систон» дар бораи яке аз чехраҳои машҳури Хуросони нимаи дуюми асри IX Аҳмади Хучистонӣ низ маълумот додааст. Бинобар ахбори ин сарчашма, Хучистонӣ ва чанд тан аз афроди машҳури Хуросон ба назди Яъқуб омаданд. Сарчашма Хучистонӣ ва ёронашро «солукон» номидааст⁴, ки дар фарҳангҳо ба маънои дузду хуниву роҳзан мебошад. Яъқуб дар шаҳру вилоятҳои тасхиршуда маъмурони худро таъин мекунад. «Таърихи Систон» номи чанде аз волиёни машҳури Яъқубро зикр кардааст, ки Азҳар ибни Яҳё, Муҳаммад ибни Восил, Муҳаммад ибни Зайдӯя ва дигарон аз он ҷумлаанд.

Маълумоти «Таърихи Систон» дар бораи Саффорӣён дар муайян кардани чанд ҷанбаи таърихии асримиёнагии тоҷикон муфиду судманд мебошад, ки муҳимтарини онҳо аз ин қабиланд:

¹ Таърихи Систон. -С. 222-223; История Систана -С. 221.

² Таърихи Систон. -С. 266; История Систана -С. 256.

³ Таърихи Систон. -С. 268.

⁴ Таърихи Систон. -С. 224-225; История Систана. -С. 222.

1. Хостгоҳ ва баромади иҷтимоии Саффорӣён дар ин асар муфассал ва бо далел баён гардида, он манбаи ахбори сарчашмаҳои дигар шудааст. Дар «Таърихи Систон» аз забони Яъқуби Лайс таъкид мешавад, ки «бештари сипоҳи ман ва бузургон ҳама хаворичанд». Ин шӯҳиди баромади иҷтимоии хонадони саффорӣ мебошад, ки аз табақаи поёнии ҷамъият будаанд¹.

2. Муаллифи «Таърихи Систон», асосан, аз диловарию шӯҷоати Саффорӣён сухан ба миён оварда, заминаҳо ва марҳилаҳои асосии таърихи Саффорӣёно нишон додааст.

3. Ягон муаррихи тоҷик мисли муаллифи «Таърихи Систон» муборизаҳои Яъқуб ва бародаронаш дар роҳи истиқлоли Хуросону Мовароуннаҳр бо ифтихор нақл накардааст. Ӯ хеле муфассал аз набарду ситезаи Саффорӣён бо дарбори халифаҳои аббосиро хабар медиҳад.

4. «Таърихи Систон» маълумоти нодир дар бораи руҳияи мардуми Систон ва зиндагии рӯзмарраи онҳо дар замони Саффорӣён пешниҳод кардааст.

5. Дар «Таърихи Систон» инчунин робитаҳои Систон ва минтақаҳои дигари хилофат дарҷ ёфтаанд.

Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки Яъқуб 19-уми июни соли 879 вафот кард. Гардезӣ марги вайро 13-уми июни ҳамин сол зикр кардааст. Албатта, ахбори нахустин дақиқтар ба назар мерасад, чун ӯ аҳли Систон буда, бештар ба воқеаҳо наздикӣ дошт. «Таърихи Систон» идома медиҳад, ки Яъқуб «ҳафтдаҳ солу нӯҳ моҳ амирӣ кард ва Хуросону Систону Кобулу Синду Ҳинду Форсу Кирмон ҳамаи уммоли вай буданд». Ҳамчунон, навиштааст, ки 7 сол дар шаҳрҳои Маккаву Мадина низ ба номи Яъқуб хутба хонданд. «Таърихи Систон», инчунин, аз як унвони дигари Яъқуби Лайс ёдовар шуда, ки ҳокимони дигар шаҳрҳо дар номаҳо аз он истифода мекарданд. Ин унвон «маликуддунё»

¹Таърихи Систон. – С. 218; Таърихи Систон (Н.тоҷикӣ). -С. 171.

будааст¹. Гардезӣ низ ҳамин унвонро дар сарлавҳаи худ ҷой додааст, ки нишонгари роиҷ будани он мебошад². Ахбори Гардезӣ ҳам роҷеъ ба Саффорӣён хеле муфасссал аст.

Муаллифи «Таърихи Систон» солҳо, пас аз он ки Саффорӣён аз ҳукумат дур шуданд, бо ҳасрат баён медорад, ки «андар ҷаҳон аз рӯзгори Яъқуб ва Амр ҳеч шаҳре ободтар аз Систон набуд»³. Ин муаллиф аз фазилатҳои ахлоқии Яъқуб ва Амр сухан гуфта, ӯро дар покии нафс ва бахшишу карам ягонаи рӯзгор меномад. Адолату зулмситезии Яъқубро низ муаллифи «Таърихи Систон» ситоиш мекунад.

Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки соли 875 халифаи аббосӣ Муътамид (870-892) идораи Мовароуннаҳрро ба Наср ибни Аҳмад ибни Асади сомонӣ бахшид. Табарӣ низ ҳамин таърихро зикр кардааст.

Амр ибни Лайс, ки ба ҷойи бародараш ба сари тахт омад, барои гирифтани ин вазифа бо бародари дигар Алӣ баҳсу мӯҷарои мухтасар карда, ба дарбори халифа Муътамид расули худро фиристод «ба самъу тоат». Халифа фармони идораи Форсу Кирмону Исфаҳон, Љибол, Гургону Табаристон ва Систону Ҳинду Синд ва Мовароуннаҳрро бо шартӣ пардохти 20 миллион дирам ба Амр бахшид⁴.

Робитаи Сомонӣён бо Систон дар давоми як асри ҳукумати онҳо фарозу нишебҳое дошт. Аммо як нуктаро бояд дар хотир дошта бошем, ки рақибӣ сарсаҳти Сомонӣён барои қудрати Хуросон – Саффорӣён аз Систон буданд. Ба ҳамин хотир, Систон дар назди Сомонӣён ҷойгоҳи махсус дошта, барои нигоҳ доштани ин марз талоши фаровон мекарданд. Муаллифи «Таърихи Систон» муфасссалтарин шарҳ дар бораи муборизаву ҷанги Амри Лайс ва Исмоили Сомониро навиштааст. Баъзе аз навиштаҳои ӯ дар ягон сарчашмаи дигар ба мушоҳида намерасанд. Аз ҷумла, руҳияи ноумедии Амрро ин асар тасвир кардааст. Инчунин,

¹ Таърихи Систон. -С. 233.

² Гардезӣ. Зайну-л-аҳбор. – С. 158, 181.

³ Таърихи Систон. -С. 354.

⁴ Таърихи Систон. -С. 234.

пораи шеъре аз Муҳаммад Васифи Сағзӣ низ дар ин китоб чой дода шудааст, ки хангоми дар асорати Исмоил будани Амр суруда шудааст¹.

Бояд гуфт, ки нахустин нафаре, ки аз хонадони Сомониён бо Систон иртиботи корӣ дошт, Илёс ибни Асад ибни Сомонхудот ба шумор меояд. ӯ соли 819 бо дастури халифа Маъмун амири Ҳирот таъйин гардид. Дар замони ҳукумати дувумин намояндаи Тоҳириён-Талха як сол (822) бар Систон, ки бо Ҳирот наздик буд, ҳукумат кард. Муаллифи «Таърихи Систон» давраи кӯтоҳи ҳукумати ӯро чунин чамъбаст мекунад: «Мардумон бо Илёс сохтатар буданд»².

Муборизаи мусаллаҳонаи Амри Саффорӣ ва Исмоили Сомонӣ дар «Таърихи Систон» инъикос ёфтааст. Бештари муаррихон, аз ҷумла устод Б.Ғафуров ба ин нуктаи овардаи муаллифи «Таърихи Систон» ишораи махсус кардаанд, ки Исмоил на танҳо сипоҳи худро омодаи ҷанг бо Амр кард, балки тамоми мардуми авом ва пешаварро аз қатлу тааррузи лашкариёни Амр бим дод. Хулосаи дигари устод Б. Ғафуров, ки бар пояи ахбори «Таърихи Систон» бароварда шудааст, ин аст, ки халифа Муътазид медонист, ки ягона роҳи ҳалосӣ аз Амри саркаш даргир кардани ӯ бо Исмоил аст. Ба назари мо, халифа меҳост аз ду сарлашқари қудратманди тоҷик ҳалос шавад. Аммо ин ду нафар натавонистанд дар он замон ин макри халифаи нобакори аббосиро дарк кунанд. Агар Амру Исмоил якҷо ва аз рӯйи манфиатҳои миллӣ (на музофотӣ ва шахсӣ) амал мекарданд, шояд сарнавишти тоҷикон дар он давра ва марҳилаҳои баъдӣ ба дигар шакл ҷараён мегирифт.

Исмоили Сомонӣ дар солҳои нахустини қудрати худ бар Хуросон (соли 901) набераи Амр ибни Лайс Тоҳир ибни Муҳаммадро, ки амири Систон буд, бо навиштани номае таҳдид кард, ки агар сипоҳиёни худро аз вилояти Форс берун накашад, ба сӯйи ӯ лашқар мекашад. Ин таҳдид чунон саҳт буд, ки Тоҳир зуд аз он ҷо берун баромад³. Исмоил, ки

¹ Таърихи Систон. -С. 143. Истоия Систана. -С. 251.

² Таърихи Систон. -С. 178; Таърихи Систон. -С. 143 (нашри тоҷикӣ)

³ Ибни Асир. ал-Комил. Ҷилди 10. -С. 4562.

муносибати хеле хуб бо Аббосиён барқарор карда буд, дертар миёнчигарӣ карда, кӯшиш намуд, ки робитаи ҳамин Тоҳири Саффориро бо халифа хуб кунад. Халифа ҳам соли 903 вилояти Форсро ба Тоҳир инъом мекунад. Аз ин навишта метавон хулоса кард, ки Исмоили Сомонӣ ба Систон ҳукумати мустақил надоштааст, ки инро дар ходисаҳои чор сол пас аз вафоти Исмоил ба хубӣ мебинем.

Муҳимтарин саҳифаи робитаи Сомониён бо вилояти Систон дар замони вориси Исмоил Аҳмад (907-914) рух дод. Соли 911 Аҳмад ибни Исмоил аз ҷониби халифаи Бағдод маншури идораи Систонро соҳиб гашт. Шояд бо дастури халифа бошад, ки худӣ ҳамин сол ба Систон лашкар кашид. Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки сардори хонадони Сомониён Насри I соли 900 вафот кардааст¹, ки нодуруст мебошад. Зеро ҳамаи муаррихони дигар, аз ҷумла Наршахӣ ва Гардезӣ соли вафоти Насри I ва амири Мовароуннаҳр шудани бародараш Исмоилро соли 892 гуфтаанд. Тавре сарчашмаҳои дигар, аз ҷумла Наршахӣ низ навиштааст, Систонро маҳз Аҳмад ба қаламрави давлат изофа кард. Мувофиқи ахбори баъзе сарчашмаҳо дарбори Бухоро ба Бағдод хабари ин фатҳро низ навишт.

Сардори лашкари Сомониён Симҷури Давотӣ ду моҳ ин ҷо вазъро ба сомон овард ва амир Аҳмад ибни Исмоил аз хонадони сомонӣ Мансур ибни Исҳоқро ҳокими Систон таъин кард. Аммо ин амирзодаи сомонӣ на равиши хуб бо мардум пеша кард ва на тавонист Систонро барои Сомониён нигоҳ дорад. Бар асари сиёсатҳои нодурусти ӯ авзои Систон ноором гашта, худ бо роҳҳои гуногун аз ин вилоят фирор кард. Дар сарчашмаи мавриди назари мо омадааст, ки вақте Мансур ибни Исҳоқ аз Систон хориҷ шуд, «гуфт, ман имрӯз аз дӯзах растам ва ба бихишт расидам, маро беш Систон набояд»². Ин сухан гувоҳи нохушнудии

¹Таърихи Систон. – С. 257; История Систана. – С. 247.

²Таърихи Систон. – С. 301; История Систана. – С. 285.

мардumi Систон аз намояндаи сомонӣ ва ваҳшати намояндаи сомонӣ аз муҳити Систонро дорад.

Муаллифи «Таърихи Систон» дар ҳошияи ҳамин ҳодисаҳо достони яке аз шахсиятҳои мочарочӯӣ ин замон Сабукриро навиштааст, ки бо Систон низ алоқаманд аст. Ӯ пас аз иштирок дар муҳорибаҳои зиёд ба хоҳири напардохтани маблағҳои ҷамъкардааш ба халифа аз Бағдод ба самти Систон раҳсипор шуд. Ба навиштаи Ибни Асир, вақте ин хабар ба Сомониён расид, ӯро дар биёбон пешвоз гирифтанд. Ҳарчанд Сабукрӣ, марди ҷангдидаву корозмуда буд, аммо бо муқобилияти шадиди лашкариёни Аҳмад ибни Исмоил дучор шуда, асир гашт¹. Ибни Асир навиштааст: «Сабукрӣ ба Бағдод фиристода шуд ва халифа Муқтадир дар номае сипоси худро ба Аҳмад ибни Исмоил расонд»².

Ҳодисаи муҳимми дигари Систон, ки дар замони Аҳмад ибни Исмоил иттифоқ уфтод, ба шӯриши бузурге анҷомид, ки дар ин бора мо дар қисмати вобаста ба шӯришҳо тазаккур медиҳем. Аммо сиёсати ба марказ комилан тобеъ кардани Систон аз тарафи Сомониён, ки яке аз паҳлуҳои он кушта шудани ҷандин ҷеҳраи саршиноси Систон аст, ба ноқомӣ анҷомид. Дар «Таърихи Систон» оварда мешавад, ки Бухафс ва ҷанде аз айёрон бо фармони Аҳмад ибни Исмоил кушта шуданд³. Ин ҳодиса сабаб гашт, ки мардumi Систон ба Сомониён бадгумон шаванд ва то солҳо ёде аз Сомониён накунанд.

Дар аҳди Насри II (914-943) Систон ба хоҳири сиёсатҳои номуваффақи Сомониён дубора аз дасти онҳо хориҷ шуд. Тавре «Таърихи Систон» навиштааст, ин бор айёрони Систон ба сардори сипоҳи сомонӣ Симҷури Давотӣ шӯрида, ӯро маҷбур ба тарки Систон карданд. Халифаи Бағдод низ дар ин кор даҳлат кард ва Систон ҷанд бор аз даст ба даст мегашт, то он ки соли 923 амир Абуаъфар Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Халаф ибни Лайс маъруф ба Абучаъфар Бонуя ё

¹ Таърихи Систон. – С. 297-299; История Систана. – С. 282-283.

² Ибни Асир. ал-Комил. Ҷилди 11. – С. 4644.

³ Таърихи Систон. -С.301.

Ибни Бонуя, ки насаби ӯ тавассути модар ба Саффориён мерасид, амири Систон таъин гардид. Безории мардуми Систон аз Сомониён ва таваҷҷуҳи онҳо ба Саффориён нишон медиҳад, ки онҳо дар симои Саффориён пуштибону ҳомии худро дида, барои озодии сарҳамини худ мубориза мекарданд.

Муҳимтарин ҳодисаи замони амирии Насри II дар робита бо Систон, ки то андозае ҳатто, ба афсона монанд шудааст, туфайли қасидаи маъруфи асосгузори адабиёти форсу тоҷик - Рӯдакӣ машҳур гардид. Матни ин қасида ва ахборе, ки дар «Таърихи Систон» омадааст, нишон медиҳад, ки робитаи Амир Абучаъфар бо дарбори Сомониён хеле наздик ва аз сари эҳтиром будааст¹. Аммо ин маъноӣ тобеияти бечунучарои Систон аз Сомониёро надиҳад, як навъ эътирофи ҳукумати Сомониён ҳамчун муҳимтарин қудрати қисмати шарқии хилофат мебошад. Тавре маълум аст, Сомониён дар нисбати Саффориён, ки, аслан, бо хилофати аббосӣ робитаи хуб надиштанд, дар тамоми замони ҳукумати худ Аббосиёро ҳамчун сарвару раҳбари маънавии мусулмонон эътироф карда, дар хутба ва сиккаи худ аз онҳо ёдоварӣ мекарданд. Қасидаи маъруфи «Модари май», ба ғайр аз он ки ҳикоят аз робитаи Систон бо дарбори Сомониёро равшан мекунад, боз аз шахсиятҳои зиёде, ки номашон дар ягон сарчашмаи дигар дучор нашудааст, ёдовар мешавад. Ин шахсиятҳои сиёсӣ ва фарҳангии дарбори Сомониён: Исо, Фуод, Муданкир, Пир Солеҳи Деҳқон мебошанд².

Пас аз кушта шудани Абучаъфар дар базми шароб (соли 963), ки бо ғорат шудани ҳазинаи вай тамом шуд, ба ҷойи ӯ писараш Халаф ибни Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Халаф ибни Лайс (вафоташ соли 1009) ба қудрат мерасад. Қотили Абучаъфар ғуломи вай Муҳаммад ибни Яъқуби Риздонӣ будааст, ки мавриди эътимод қарор дошта, аз ӯ некиҳои зиёд дида будааст. «Таърихи Систон» аз ин ғулом дар зимни воқеаҳои соли

¹Таърихи Систон. -С. 317-323; История Систана. -С. 303-309.

²Девони Рӯдакӣ. -С. 52-58.

930-931 ёдовар мешавад, ки аз тарафи Абучаъфар ба Буст фиристода мешавад. Ё бо дигар шахсиятхое ки дар сар фикри табаддулот доштанд, хамроҳ гашта, даст ба ин чиноят мезанад. «Таърихи Систон» Абучаъфарро «шаҳид» меномад ва ба касе дигар чунин унвонро сазовор надидааст, ки гувоҳи маҳбуб будани вай мебошад. Ин ҳодисаи табаддулот ва куштори бераҳмонаи амири Систон нишон медиҳад, ки дарбори Систон ҳамеша ноором ва пушош буда, табаддулот ва дасисачӯӣ барои он як ҳодисаи муқаррарӣ шумурда мешуд.

Халаф ибни Аҳмад соли 965, вақте ки дар сафари ҳаҷ буд, Тохир ном шахсе ҳукумати Систонро аз вай мегирад. Халаф ду маротиба ба дарбори Сомониён муроҷиат мекунад ва Мансур ибни Нух (961-976) вайро ёрӣ дода, тоҷу тахташро бармегардонад¹. Аммо Сомониён расм доштанд, ки ҳар гоҳ ҳокими вилоятро ҷонибдорӣ мекарданд, ҳатман яке аз фарзандонва ё бародари ӯро дар пойтахти худ ҳамчун «гаравгон» нигоҳ медоштанд. Тавассути ин амал онҳо аз саркашӣ ва исёни ҳокими вилоятҳо ҷилавгирӣ мекарданд. Аз ҷумла, вақте Мансури I ибни Нухи Сомонӣ (961-777) Халафро ду бор бо лашкару маблағ ёрӣ кард, фарзанди ӯ Амрро «ба Бухоро гаравгон карда буд»². Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки, агар ҳоким исёну саркашӣ кунад, ин «гаравгон» ё ба ҳайси амири нав зидди амири саркаш фиристода мешуд ва ё гоҳе ба қатл мерасид.

Дар даҳсолаи охири ҳукумати Сомониён Амир Халаф набзи замонро хуб фаҳмида, кӯшиш мекард, ки заминаҳои истиқлоли Систонро фароҳам кунад. Ё бинобар ахбори «Таърихи Систон» ҳазор марди саворанизом дошт ва талош мекард, ки аз вазъи вилоятҳои ҳамсояш – Кирмон, Ҳирот ва Кобул огоҳ бошад. Дар саросари Систон ва берун аз он ҷосусон ғумошта буд, ки ӯро аз вазъи кишвар бохабар мекарданд³. Пас аз ҳукумати Саффориён замони қудрати Халаф яке аз оромтарину

¹ Ҷарфодқонӣ. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. – С. 41-42.

² Таърихи Систон. -С. 336.

³ Таърихи Систон. – С. 339.

шукуфотарин даврахои таърихи Систон доништа мешавад. Амир Халаф дар сояи ин оромиши авзоъ ба назму тартиби умур пардохт ва дарбори ӯ маҳалли чамъомади уламову фузало ва фақеҳоне ҳамчун Хатиби Фушанҷӣ ва Бадеуззамони Ҳамадонӣ шуд. Пас аз ин, Халаф бо қудрат ва сиёсат ба басти нуфуз ва қаламрави хеш ба Буст, Зобулистон, Форс, Кирмон, Ҳирот, Фушанҷ (Пушанг) ва Қоин пардохт.¹

Дарбори Сомониён низ аз рафтори Халаф беҳабар набуд. Бо дастури Нуҳи II ибни Мансур (977-997) Писари Халаф Амр 30-уми апрели соли 988 аз Бухоро ба Систон фиристода шуд. Каме нагузашт, ки ӯ муқобили падар шӯриш бардошта, баъзе аз атрофиёни падарашро низ дар ин кор ҳамроҳ намуд. Мақдиси дар охири асри X ба қаламрави Сомониён омада, менависад, ки дар саросари шаҳрҳои Эрони шарқӣ (Хуросону Мовароуннаҳр) хутба ба номи Сомониён хонда мешуд ва хироч низ ба хазинаи Сомониён пардохта мешуд. Аммо ӯ чанд вилоят, аз ҷумла Систонро аз рӯйхати хирочпардозони Систон ҷудо карда, менависад, ки ҳокими Систон ба Сомониён танҳо ҳадя фиристода, хирочро худ сарф мекарданд.²

Ҳамин тавр, «Таърихи Систон» дар хусуси давраи барои тоҷикон муҳимму сарнавиштсози асрҳои IX-X маълумоте додааст, ки дар сарчашмаҳои дигар дар ин бора хабаре наёмадааст. Ин ахбор бештар бар пояи манфиати мардум ва сарзамини Систон нигошта шуда, муносибати муаллиф бо силсилаҳои ҳукуматгарро муайян мекунад. Таърифу ситоиши намояндагони хонадони Саффорӣ ва нақҳиши сиёсатҳои дигар сулолаҳо дар муносибат бо Систон нишонгари намоёни тафаккури музофотӣ дар миёни донишмандону сиёсатмадорони тоҷики ин давра мебошад, ки сабабҳои худро дорад. Чанд натиҷагирӣ мо пас аз ошноӣ бо «Таърихи Систон» дар робитаи бо ҳодисаҳои асрҳои IX-X ба таври зерин баён мешавад:

¹ Таърихи Систон. - С. 342-344. Ночӣ М. Фарҳангу тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. -С.1150.

² Мақдиси М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 492.

1. Бо вучуди он ки «Таърихи Систон», асосан, ба ҳодисаҳои як минтақа – Систон таваҷҷуҳ мекунад, вале ахбори дарҷгашта дар он танҳо ба Систон маҳдуд нашуда, роҷеъ ба қаламрави хилофати Аббосиён ва сиёсати халифаҳои аббосӣ дар қиболи музофоти тобеъ маълумот медиҳад.

2. Муаллифи «Таърихи Систон» ба истиклол расидани сарзаминҳои Хуросону Мовароуннаҳр ва Систонро натиҷаи талошу заҳмати фарзандони фидокори ин марзу бум медонад.

3. «Таърихи Систон» Яъқуб ва Амри саффориро ду қаҳрамону фидокор ва раҳбарони мардумӣ тасвир карда, аз даст рафтани қудрати онҳоро мусибат ва талафоти ҷуброннопазир барои Систон ва мардуми он меҳисобад.

4. «Таърихи Систон» сиёсатҳои сулолаҳои Тоҳириён ва Сомониён дар муносибат бо Систонро зери тозиёнаи танқид гирифта, онҳоро ҳамчун ғосиб ва ғоратгар тасвир мекунад.

2.4. «ТАЪРИХИ СИСТОН» ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТАЪРИХӢ ДОИР БА АСРҲОИ XI-XIV

Тавре дар боби нахуст таъкид гардид, «Таърихи Систон» ҳаводиси асрҳои XI-XIV-ро низ дарбар мегирад. Аммо бояд қайд намоем, ки роҷеъ ба ҳукумати Ғазнавиёну Салҷуқиён ахбори сарчашма хеле муфассал ва фарогир буда, аммо перомони салтанати Хоразмшоҳиён ва давраи тохтутози муғулҳо ва ҳукуматҳои давраи муғул ахбори хеле пароканда додааст. Чунин ба назар мерасад, ки қисматҳои охири «Таърихи Систон» хеле сатҳӣ ва умумӣ баён ёфта, сабку услуби навиштани он низ тафовут дорад. Бо вучуди ин, баъзе аз саҳифаҳои таърихи тоҷикон, аз ҷумла сарнавишти вилояти калидии Систонро бар пояи ин асар мурур карда, муҳимтарин саҳифаҳои таърихро офаридан мумкин аст.

«Таърихи Систон» раванди барҳамхӯрии Сомониён ва ба қудрат расидани Ғазнавиёнро як амри табиӣ дониста, Сабуктагину Маҳмудро

хамчун намояндагони амири Хуросон ва сипас амири Хуросон меномад. Аз миёни саркардаҳои дарбори Сомониён Амир Халаф, ки дар «Таърихи Систон» аз ӯ фаровон зикр мешавад, бо Сабуктагин робитаи хубе барқарор намуд, вале ин наздикӣ на аз рӯйи садоқат, балки аз сари тарс буд. Аз ин рӯ, бо шунидани хабари фавти Сабуктагин (соли 997) изҳори хӯшҳолӣ намуд¹. Ӯ ки акнун фурсат ёфта буд, ба писари дувумаш Тохир дастур дод, то Қаҳистону Пушангро, ки дар итоати Бугроҷақ – бародари Сабуктагин буд, ба даст орад ва Бугроҷақро ба қатл расонад. Маҳмуд ба қасди хуни амакаш ба ин ҷо лашкар кашид ва Халафро шикаст дода, маҷбур ба хондани хутба намуд.

Каме баъдтар Халаф аз вазифа барканор шуда, то охири умр дар зиндони Гардез монд².

Агар ба сиёсатҳои пешгирифтаи Халаф дар Систон назар кунем, мебинем, ки сиёсатҳои ӯ барои манфиати мардуми ин маҳал набуданд. Ӯ бештар дар фикри нигоҳ доштани қудрати худ буд. Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки амири Систон Халаф вақте фаҳмид, ки мардуми Ҳурандизи Систон ба сипоҳиёни Маҳмуд алаф додаанд, дар ҳашм шуда, дастур дод, ки ғаллаҳои эшонро бисӯзонанд. Ӯ ҳатто муддатҳо ғазаби худро нишон дода, бо аҳолии Систон ҳеч иртиботе барқарор намекард. Танҳо касе, ки метавонист назди Халаф омаду рафт кунад, Ҷаҳеҳ Абубакри Неҳӣ буд.

Систон яке аз нахустин сарзаминҳое буд, ки аз ҷониби Маҳмуд тасарруф шуд. Байҳақӣ дар феҳристи музофоте, ки овардааст, Систонро Нимрӯз меномад, ки номи форсию куҳани Систон мебошад. Систон ягона минтақае буд, ки пас аз заволи қудрати Саффорӣ низ, боқимондагони ин силсила бар он ҳукумат мекарданд. Халаф ибни Аҳмад охирин намояндаи саффорӣ буд, ки дар дарбори ӯ донишмандону адибоне чамъ омада буданд ва дар ин ҷода ӯ ба нахве бо дарбори Хоразму Бухорову Нишопур рақобат мекард. Пас аз сарнагунӣ бо

¹ Ҷурфодқонӣ Н. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. -С. 205.

² Ҷурфодқонӣ Н. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. -С. 213

дастури Маҳмуд Халаф дар зиндони шаҳри Гардез маҳбус гардида, ҳамон ҷо соли 1009 вафот мекунад. Баҳонаи зиндон шудани ӯро пайдо шудани номаи ӯ ба Илакхони карохонӣ донистаанд ¹. Утбӣ ин фармонравои машҳури Систонро ситоиш карда, аз корҳои шоистааш ёдовар мешавад. Яке аз ҷумлаи корҳояшро дар сарф кардаи 20 ҳазор зари сурх барои тафсири Қуръон медонад. Нусхаи китобаш то воқеаи Ғуз (1150) дар мадарасаи Собунӣ буда, сипас муаллиф Ҷурфодиконӣ дар Исфакхон дар миёни кутуби Оли Хучанд онро дидааст².

Маҳмуд ба ҷойи ин силсилаи тоҷикӣ Қанҷии туркро, ки мартабаи ҳоҷибӣ дошт, волии Систон таъйин кард. Тавре ба як муаррихи дарбор ва ҳушонадгӯй хос аст, Утбӣ навиштааст, ки Қанҷӣ гӯё дар Систон «адлу инсоф зоҳир карду сирати ҳубу ойини писандида пеш гирифт». Аммо ашрофи Систон ҳукумати ӯро напосандиданд ва алайҳи ғазнавиҳо шӯриданд. Муаррих Утбӣ ин мардумро фосидону саркашон номида, аъмоли онҳоро шайтанат гуфтааст. Маҳмуд бо бехтарин сарлашкарони худ – Олтунтош, Наср ибни Сабуктагин ва Абуабдуллоҳи Той сӯйи Систон лашкар кашида, онро ба даст овард ва бародари худ Насрро амири Систон эълон кард. Мувофиқи ахбори Утбӣ дар ин сафар даҳ ҳазор лашкар Систонро зери по карданд³. Наср вазири ҳеш Наср ибни Исҳоқро дар ин ҷо гузошт, ки вазифаи асосияш ҷамъоварии хироч буд.

Маҳмуд аз нахустин рӯзҳои салтанат бар Хуросон тамоми роҳу воситаҳои мусоидро ба кор андохта, ба тавсеаи марзҳои давлати ҳеш камар баст. Ин сиёсат соли 1002 бо забти Систон шуруъ гардида, соли 1029 бо ишғоли Рай ба поён расид. «Таърихи Систон» дар як ҷумлаи зебову дардовар воқеияти ҳукумати Ғазнавиёнро чунин тасвир кардааст: «чун бар минбари ислом ба номи туркон хутба карданд, ибтидои меҳнати Систон он рӯз буд»⁴.

¹ Ҷурфодиконӣ Н. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. -С. 158.

² Ҷурфодиконӣ Н. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. -С. 158.

³ Ҷурфодиконӣ Н. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. -С. 162.

⁴ Таърихи Систон. -С. 354; История Систана. -С. 334.

Дар замони Маҳмуд, ки бештари вақти худро дар юришҳои низомӣ ба самти Ҳиндустон сарф кардааст, ба умури дохилии мулкҳо чандон аҳамият дода намешуд.

Муҳимтарин руқни сиёсати Маҳмуд дар муносибат бо ҳокимони музофоте, ки онро тасарруф мекард, барҳам задани сулолаҳои маҳаллӣ буд. Ин сиёсати ба истилоҳ поккории силсилаҳои маҳаллиро адиб ва мутафаккири бедори мо Носири Хусрав бо чунин дарду сӯз қаламдод мекунад:

Ба мулки Турк чаро ғарраед, ёд кунед,

Ҷалолу давлати Маҳмуди Зовулистонро.

Чу Систон зи Халаф, Рай зи розиён бистуд

В-аз авҷи кайвон сар барфарошт айвонро.....

Чу Ҳиндро ба суми аспӣ турк вайрон кард,

Ба пойи пилон бисупурд хоки Хатлонро¹.

Донишманди маъруф А.Е.Бертелс бар ин бовар буд, ки юриши Маҳмуд ба Гургону Систон, асосан, муқобили нуфузи ашрофу заминдорони нигаронда шуда буд².

Аз матни «Таърихи Систон» ва дигар сарчашмаҳои таърихӣ чунин хулоса карда мешавад, ки амирони Ғазнин аҳамияти мавқеи стратегии Систонро хуб мефаҳмиданд. Зеро онро барои иртибот бо Ҳинд ва Кирмону минтақаҳои дигар зарур мешумурданд. Инро аз як гузориши Байҳақӣ дар хусуси Алии Қариб, ки дарбори Ғазнин меҳост ўро боздошт кунад, метавон фаҳмид. Алии Қариб ба устои Байҳақӣ Абунастри Мушкон гуфтааст, ки «ман имкон дорам Систонро бигирам ва пас аз он Кирмону Аҳвоз то наздикии Бағдодро ба осонӣ тасарруф намоям»³.

¹ Девони Носири Хисрави Қубодиёнӣ. -С. 8-9.

² Бертельс А.Е. Насир-и Хосров и исмаилизм. -С.26

³ Таърихи Байҳақӣ. -С.98

Тавре ишора кардем, Буст, яке аз шахрҳои муҳимми музофоти Систон буда¹, дар баробари мавқеияти муҳимми стратегӣ доштан, он ҳамчун пойгоҳи низомии Ғазнавиён низ ба шумор мерафт. Систон барои дар итоати Ғазнавиён нигоҳ доштани Макрон низ мавзеи муносиб буд ва низ воситаи иртиботи Ғазна бо ин музофот боз ҳам Систон буд. Байҳақӣ ба ин хотир таъкид мекунад, ки вазифаи бариди Систон дар замони Маҳмуд «шугле бузурги бо ном» буд ва Ҳасанаки вазир уҳдадори он будааст. Баъдан, Тоҳири дабир, ки аз муқаррабони даргоҳи Масъуд буд, ба ин вазифа интихоб мешавад². Ҳамчунон, Байҳақӣ менависад, ки вақте Маъдон – волии Макрон ғавтид, миёни писаронаш барои мансаби падар низоъ бархост ва яке аз онҳо ба Систон паноҳанда шуд. Дар нома ба халифа ҳам Масъуд таъкид мекунад, ки «аз ҷониби Систон қасди Кирмон карда ояд³», ки далели дигари аҳаммияти Систон барои Ғазнавиён аст. Кирмон бо Систон ҳаммарз буд. Дар воқеаи ноором шудани Кирмон, ки Байҳақӣ онро тасвир кардааст, яке аз вазоифе, ки ба волии Систон супурда шуд он буд, ки лашкаре аз ду ҳазор пиёдаи сағзӣ (систонӣ) ташкил кунад ва ба Кирмон гусел намояд. Дар зимни ҳодисаҳои соли 1034 низ Масъуди Ғазнавӣ ҳангоми арзёбии ҳодисаҳои дар Кирмон рухдода меғӯяд, ки Систон аз як тараф барои назорати Кирмон муҳим бошад, аз ҷониби дигар барои иртибот ба Рай, Исфакон ва Ҳамадон низ муҳим мебошад⁴.

Сиёсати Ғазнавиёно дар муносибат бо музофоти тобеъ чунин буд, ки кишварро ба «асл»-у «фаръ» чудо мекарданд. Яъне, баъзе вилоятҳоро хеле муҳим дониста, барои нигоҳ доштани он дар таркиби давлат талош мекарданд. Музофоти аслии давлатро асир Масъуд Зобулистон (марказаш Ғазнин), Хуросон, Систон, Гузгонон ва Ҳиндустон меномад. Ин вилоятҳо ба истилоҳ санги бинои давлати Ғазнавиён буданд ва қисми қобили мулоҳазаи молиёту даромадҳои дигари ҳазинаро мебардохтанд.

¹ Лестренч Г. Ҷуғрофияи таърихӣ сарзаминҳои хилофати шарқӣ. -С. 369.

² Муллоҷон С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. – С. 138-139.

³ Таърихи Байҳақӣ. – С. 346.

⁴ Таърихи Байҳақӣ. – С. 468.

Ҳокимони ин вилоёт аз хонаводаи салтанатӣ ва ё ашхоси хеле наздик ба амирон интиҳоб карда мешуданд. Муаррихи тоҷик С. Муллоҷон таъкид мекунад, Ғазнавиён сиккаҳои тилогӣ, нуқра ва мисии худро ғайр аз шаҳрҳои Ғазна, Балх, Нишопур ва Ҳирот, инчунин, дар Систон низ зарб мезаданд¹.

Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки охири моҳи рабеулаввали соли 421-и ҳиҷрӣ (12-уми майи соли 1030-юми милодӣ) Маҳмуд вафот кард. Ин ахбори овардаи «Таърихи Систон» бо ончи Байҳақӣ навиштааст, фақат чанд рӯз тафовут дорад. Байҳақӣ марги Маҳмудро 29-уми апрели соли 1030 навиштааст².

Тавре маълум аст, барои тоҷу тахти Маҳмуд миёни бародарон Муҳаммаду Масъуд низоъ бархост, ки достони онро Байҳақӣ муфассал нигоштааст. «Таърихи Систон» низ ба ин мочаро ишора карда, навиштааст, ки ҳарчанд дар Ғазнин ба номи Муҳаммад хутба хонданд, вале Масъуд, ки дар он вақт дар Исфаҳон буд, ба Абулфазл Наср ибни Аҳмад, ки насабаш ба хонадони саффорӣ мерасид, нома навишта аз ӯ хост, ки Систонро барои Масъуд ҳифз кунад. Абулфазл бо вучуди эътирози айёрон хутбаро ба номи Масъуд кард. Сипас барои истиқболи Масъуд, ки аз Исфаҳону Рай меомад, то Нишопур рафт. Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки Абулфазл розӣ нашуд, ки аз ҷониби Масъуд ҳокими Систон бошад ва ин вазифаро Султон Масъуд ба Азизи Фушанҷӣ медиҳад. Ӯ 18-уми январи соли 1032 ба Систон расида, ба кори худ шуруъ мекунад³. Ин хабари муаллифи «Таърихи Систон» бо ахбори овардаи Байҳақӣ мувофиқат мекунад. Байҳақӣ аз воқеаҳои моҳи ноябри соли 1034 ҳикоят карда, навиштааст, ки дар ин моҳ Султон Масъуд фармон дод, ки Азизи Фушанҷиро, ки то ин дам дар Систон буд, ба Рай фиристонанд⁴. Зеро соҳибдевони Рай Абулҳасани Сайёри вафот карда,

¹ Муллоҷон С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. – С. 207.

² Таърихи Байҳақӣ. – С. 58.

³ Таърихи Систон. – С.362; История Систана. – С. 341.

⁴ Таърихи Байҳақӣ. – С. 474.

ин вазифаи муҳим ҳолӣ будааст. Абулфазл Наср ибни Аҳмад соли 1034 волии Систон мегардад ва ду сол дар ин вазифа мемонад.

Давраи даҳсолаи ҳукумати Масъуд замони парокандагӣ ва ошӯфтагии Ғазнавиён буд ва ин амири ғазнавӣ дар кори идорӣ ба комёбии чашмрасе ноил нагардид. Азизи Фушанҷӣ ва дигар коргузориҳои давлати ғазнавӣ дар Систон ба ғорату дуздӣ машғул буданд ва дар ин бораи «Таърихи Систон» ошкоро менависад, ки омили Ғазнавиён ба мусодираи амволи сарҳангон ва ҳатто зиндон кардани занону пайвандони онҳо машғул мешавад. Аз соли 1036, ки Бусаъди Чимартӣ волии Систон мегардад, тохту тозу дастдарозии туркманҳо ба ин мулк оғоз мешавад¹. Ин хабарии «Таърихи Систон» низ бо ахбори Байҳақӣ мутобиқат мекунад. Зеро Байҳақӣ вақте аз ҳодисаҳои ин давра менависад, пайваста аз расидани номаҳо ба дарбор ва шикояти мардум аз ғоратгарии туркманҳо гузориш медиҳад. Аз ҷумла, ҷое менависад, ки «дар ин миёнҳо қосидони соҳибдевони Хуросон Сурий ва аз он соҳиббаридон мерасиданд, ки туркмонони салҷуқиён ва ироқиён, ки бадонҳо пайвастаанд, даст ба қор задаанд ва дар ноҳиятҳо мефиристанд ҳар ҷое ва раоёро меранҷонанд ва ҳарчи биёбанд, меситонанд ва фасод бисёр аст аз эшон»². Султон Масъуд соли 1038 дубора Абулфазл Наср ибни Аҳмадро волии Систон таъин мекунад, то вазъи ҳароби ин вилоятро сомон бахшад. Вале ғайр аз ҳучуми туркманҳо ду мусибати дигар ба Систон мерасад, ки «Таърихи Систон» дар ин бора гузориш додааст. Яке канда шудани сарбанди дарё ва зерӣ об мондани қисме аз шаҳр ва дигар қаҳтӣ ва гарон шудани ғалла буд.

Набарди Дандонақон, ки моҳи майи соли 1040 рух дод, сарнавишти Хуросонро дигаргун кард ва ба ҷои Ғазнавиён туркманҳои салҷуқӣ ба қудрат расиданд³. Сарнавишти Систон низ зуд ҳал шуд, зеро Ғазнавиён

¹ Таърихи Систон. – С. 364.

² Таърихи Байҳақӣ. – С. 530.

³ Заходер Б.Н. Хорасан и образование государства Сельджукидов. // Вопросы истории, 1945, № 5-6. -С. 18-32.

бо сиёсатҳои зиддимардумии худ дар ин минтақа, аслан, маҳбубият надоштанд. Академик Б. Ғафуров дуруст қайд кардаанд, ки аҳолии аз молиёти бешумор муфлисшудаи Хуросону Тахористон, Ғазнин ва Систон, инчунин, кӯҳистони Ғур нияти муҳофизат кардани давлати Ғазнавиёнро надоштанд. Маҳмуд дар сӣ соли ҳукмронияш бештар ба самти Ҳиндустон тавачҷуҳ карда, парвои Систону систониён надошт. Масъуди писараш низ дар панҷ соли охири қудраташ пайваста даргири ҷанг бо Салҷуқиён буд ва аз ҳоли Систону мардуми он, аслан, ёде намекард. Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки соли 1038 волии Систон Абулфазл ба Масъуд нома навишта, дархости кумак мекунад. Ин Абулфазл Азизи Фушанҷиро, ки дар боло онро ёдовар шудем, дар ин вазифа иваз карда буд¹. Вале Султон Масъуд дар ин вақт гирифториҳои зиёд дар Хуросон дошта, аслан, ба фикри Систону систониён набуд.

Ҳамин тавр, ҳамонгуна, ки муаррихи замони Салҷуқиён Садриддин Ҳусайнӣ навиштааст, дар авҷи парокандагии мардуми маҳаллии Хуросон, намояндагони хонадони Салҷуқӣ бо ҳам нишастанду заминҳои ишғолкардари миёни худ тақсим карданд. Ба Ҷағрибек заминҳои аз Нишопур то соҳили Ҷайхун расид. Ба Иброҳими Янол Кӯҳистон ва Ғургонро бахшиданд. Ҳирот, Бушанҷ, Систон ва Ғурро ба Абуалӣ Ҳасан ибни Мусо бахшиданд². Ин муаллиф иддао дорад, ки Систон қабл аз набарди Дандонақон ба дасти Салҷуқиён уфтодааст. Воқеият ин аст, ки вақте намояндагони хонадони Ғазнавиён Систонро ба боди фаромӯшӣ супурданд, ин ҷо дар баробари Хуросону ва Рай ба маркази дигар муқовимат алайҳи ҳукумати Масъуд гардид.

«Таърихи Систон» қайд мекунад, ки моҳи ноябри соли 1040 Иртош ном ҳешонванди Туғрали Салҷуқӣ ба Систон меояд ва хутбаро ба номи Салҷуқиён мехонанд. Амир Абулфазл ночор ба ин розӣ мешавад. Аммо барои Систону аҳолии он ҳукумати Салҷуқиён балову мусибати зиёд

¹ Таърихи Систон. – С. 361-362; История Систана. – С. 340.

² Хусейни Садриддин. Ахбор-ад-давлат ас-селджукия (Зубдат-ут-таварих) М., 1980. С. 35.

овард. Зеро ҳар ноҳияе, ки дар Систон ба дасти онҳо мегузашт, нахуст аҳолиро ғорат мекарданд. Чунонки вақте лашкариёни салҷуқӣ ба Буст мерасанд, «он навоҳӣ ҳама бигрифтанду ғорат карданд»¹

Кӯшишҳои бебарори Султон Мавдуд (1041-1048) барои барқарор кардани ҳукумати Ғазнавиён дар Хуросону Систон қисман дар «Таърихи Систон» низ дарҷ ёфтааст. Яке аз чунин кӯшишҳои Мавдуд ба ҷанги хунин дар моҳи июли соли 1042 бо анҷомид, ки бештари лашкариёни ғазнавӣ «гирифта шуданду кушта ва мурданд аз ташнагӣ, андар биёбон»². Мо дар давраҳои баъдии таърих, ки ҳукумати Ғазнавиён бар Хуросон ба поён омад, шоҳиди он мегардем, ки Ғазнавиён ҳамеша дар сар ҳавои Систонро дошта, кӯшиш мекарданд, онро соҳиб шаванд. Дар ин бора Ҳусайнӣ ва дигар муаррихони дарбори Салҷуқиён хабар додаанд³.

Замони ҳукумати Салҷуқиён бар Эронро Ироқу Хуросону Мовароуннаҳр дар таҳқиқоти олимони мавриди арзёбӣ қарор гирифтааст⁴, ки ҳолат ба баёни муфасссали он дар ин гуфтор нест. Танҳо ҳаминаро меҳоме илова кунем, ки ҳеҷ давраи таърихи Систонро муаллифи «Таърихи Систон» ба андозаи ин давра бо нафрат баён намекунад. Сабаби он ҳам, албатта, равшан аст ва он ғоратгариву куштори бераҳмонаи ин хонадон дар гӯшаву канори Хуросону Мовароуннаҳру Эрон ва бахусус, дар Систон мебошад. Тақрибан, ҳамаи сарлавҳаҳои китоби «Таърихи Систон» дар замони Салҷуқиён вобаста ба забту куштору қатлу бадбахтӣ ва қатливу гуруснагӣ аст.

Давраи шукуфӣ ва равақи давлати Салҷуқиён, ки замони Маликшоҳ (1072-1092) рост меояд, дар «Таърихи Систон» чандон равшану возеҳ баён нашудааст. Шояд ин султони салҷуқӣ ба Систон

¹ Таърихи Систон. – С. 366.

² Таърихи Систон. – С. 368.

³ Хусейни Садриддин. Ахбор-ад-давлат ас-селджукия (Зубдат-ут- таварих). – С. 35-38.

⁴ Агаджанов С.Г. Государство сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. – М.: Наука, 1991; Гордлевский В. Государство Сельджукидов в Малой Азии. Избр. Соч.-М., ИВЛ, -1960.

чандон аҳамият намедодааст, ки замони онро чунин камранг нишон додааст.

Султон Санҷар (1118-1157) низ дар Систон қудрат рондааст. Дар замони ӯ коргузоронаш дар ин қисмат ҳукумат мекарданд. Яке аз онҳо Точиддин Абулфазл ном дошт, ки беш аз сад сол умр дид. Ҳамаи сарчашмаҳо диловарию шучоати ӯро ситоиш кардаанд. Санҷар низ ба ӯ иродати хос дошт. Ӯ дар натиҷаи як табаддулот соли 1106 ба ҷойи падар волии Систон мегардад. Дар замони Абулфазл, инчунин, лашкариёни исмоилиён, ки муаллифи «Таърихи Систон» онҳоро мисли дигар сарчашмаҳои ин давра малоҳида меномад, ба Систон ҳучум меоваранд. Ин ҳодиса соли 535-и ҳиҷрӣ (1128-1129-и милодӣ) иттифоқ уфтодааст¹. Исмоилиён дар асрҳои миёна мавриди озору азияти ҳокимони суннимазҳаби Хуросон қарор гирифта, соли 1090 дар ҷанд қалъаи мутаҳкам ба давлати худ асос мегузоранд, ки он то соли 1256 давом меёбад². Фидоӣни исмоилӣ баъзе афроди барои онҳо нолоиқро кушта, худро фидоӣ меномиданд. Дар «Таърихи Систон» низ ин ҳолат баён ёфтааст.

Байни солҳои 1094-1101 муаллифи «Таърихи Систон» ҷанд бор аз омадани лашкариёни қарматиён хабар медиҳад. Муаллиф ба ин тоифа душному нафрин мефиристад ва менависад, ки дар набарди соли 1094 1400 арматӣ кушта шуд ва гӯё танҳо як нафар аз лашкари Систон талаф шуда бошад, ки ба бовар дуруст намеояд. Омадани дигарбораи қарматиён ба Систонро муаллифи «Таърихи Систон» ба соли 1101 мансуб мекунад. Дар ин лашкар марди донишманд Абулҳасани қозӣ аз ҷониби исмоилиён кушта мешавад³.

Дар ҷанги машҳури Қатвон (наздикии Самарқанд), ки соли 1141 байни Қарохитоӣ ва Салҷуқӣ иттифоқ уфтод, Точиддин Абулфазли волии Систон низиштирок карда, асир мешавад. «Таърихи Систон» ин

¹ Таърихи Систон. – С. 392.

² Строева Л.Г. Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. М.: Наука, 1978. – С. 7-9.

³ Таърихи Систон. – С. 388-389.

воқеаро ҳам ёддошт кардааст, вале аз рафти ҷанг хабар намедихад, ки мо онро аз дигар сарчашмаҳо пайдо мекунем. Абулфазл, ки дар ҷиноҳи ҷапи лашкари Санҷар диловарона мечангид, асир мегардад. Султон Санҷар ӯ ва зани худро, ки ӯ ҳам асир шуда буд, бо додани 500 ҳазор динар аз Қарохитойён меҳарад¹. Баргаштани вай аз Самарқандро «Таърихи Систон» моҳи апрели соли 1144 номидааст².

Қудрати Санҷар пас аз шикасти Қатвон хеле коҳиш ёфта, гурӯҳҳои манфиатҷӯро ба тамаъ вомедорад. Яке аз ҷунин гурӯҳҳо қабिलाҳои ғуз буданд, ки дар нимаи асри XII тамоми Эронро ноором сохта буданд. Ғузҳо ба Систон низ ҳучум овардаанд, ки дар ин бора «Таърихи Систон» маълумот додааст. Ғузҳо як қабилai турк буданд, ки муаллифи «Ҳудудул-олам» дар асри X онҳоро «мардумони пуррӯй ва ситезақору бадрагу ҳасуд» номидааст, ки «ба ҳар вақте ба ғазв оянд, ба навоҳии ислом ва барқубанду ғорат кунанд ва зуд бозгарданд»³. Ғузҳо дар замони Санҷар саркашӣ карда, соли 548-и ҳиҷрӣ (1153) дар як ҷанги ҳунин лашкари вайро шикаст дода, ӯро асир гирифтанд. Вақте ғузҳо вориди Нишопур шуданд, ба навиштаи Ибни Асир «шаҳрро ба наҳве золимона ғорат карданду онро ҷунон кӯбиданд, ки бо замини ҳамвор баробар гардид..., аҳолиро аз кӯчаку бузург ба қатл расонданду шаҳрро оташ заданд..., ба қадре дар куштори худ зиёдаравӣ карданд, ки гумон бурданд аҳадеро зинда нагузоштаанд»⁴.

Муаллифи «Таърихи Систон» аз ин қабилai ваҳшиву ғоратгар бо нафрати беандоза ёдовар шуда, ҳар гоҳ аз онон ёд кунад, ба дунбол ғузҳоро лаънату нафрин мекунад. Дарвоқеъ, беш аз 70 сол дар саросари Эрон Хуросону Мовароуннаҳр ғузҳо тохтан оварданду ғоча ва мусибат офариданд. Садҳо донишманду шоиру руҳонӣ ва арбоби давлатӣ аз дасти ғузҳо кушта шуданд. Тамоми шоирону нависандагони

¹ Хусейни Садриддин. Ахбор-ад-давлат ас-селджукия (Зубдат-ут- таварих). – С. 92.

² Таърихи Систон. – С. 392.

³ Ҳудуду-л-олам. – С.86-87.

⁴ Ибни Асир. ал-Комил. Ҷ. 6. – С, 249.

ин замон, ки берасмиву тааддии ғузҳоро шоҳид будаанд, гоҳе аз ноумедӣ ба даргоҳи Худо илтиҷо карда, раҳиҳои хеш аз ин мусибатро орзу мекунанд. Аз ҷумла, соли 564-и ҳиҷриӣ қамарӣ (1169-и милодӣ) ба қавли «Таърихи Систон» дар миёни ду ид ба Систон ҳамла мебаранд. Пас аз ин ҷумла боз омадааст, ки даҳ сол пас аз ин ғорату таҷовуз соли 1178 дубора Систонро ғорат карданд¹.

Соли 1194 лашкари исмоилиён, ки муаллифи «Таърихи Систон» онҳоро «малоҳида» ё гоҳе «фидой» меномад, ба Систон омада, адиб Бучаъфарро ба қатл мерасонанд. Соли 1195 низ онҳо ба Систон омада, қозӣ Тоҳир ва қозӣ Масъудро бо худ мебаранд. Барои муқобила бо исмоилиён лашкариёни Систону Хуросону Ғур якҷоя ворида кор шуда, исмоилиёнро нобуд мекунанд.

Тавре медонем, аз нимаи дувуми асри XII Хоразмшоҳиён дар бисёре аз мавзёҳо Салҷуқиёнро танг карда, ҷойгузини онҳо мегарданд. Дар бораи давлатдории Хоразмшоҳиён сарчашмаҳо маълумот дода, яке аз муфасссалтарин гузоришҳо дар ин бора дар асари Ҷувайнӣ «Таърихи ҷаҳонгӯшо» мебошад². Дар «Таърихи Систон» дар бораи Хоразмшоҳиён гузориш хеле мухтасар буда, фақат ишора шудааст, ки соли 1208 Ҳирот ба дасти Хоразмшоҳиён фатҳ шуда, дар ҳамин сол волии Систон Носируддин Усмон ибни Ҳарб вафот мекунад³. Аз навиштаҳои Ҷувайнӣ ва муаллифи «Таърихи Систон» ба хулосае расидан мумкин аст, ки тасарруфи Систон замоне муяссар шуд, ки Ҳирот ва давлати Ғуриён аз ҷониби Хоразмшоҳиён тасарруф карда шудааст.

Замоне, ки лашкари муғул ворида Мовароуннаҳру Хуросон мегардад, авзои Систон ноором буда, барои тоҷу тахт миёни даъвогарон зиддиятҳои шадид дар ҷараён буд. Ин ҳолат хосси тамоми қаламрави онрӯзаи Хуросону Мовароуннаҳр буд, ки муғулҳо аз он хуб истифода

¹ Таърихи Систон. – С. 392; История Систана. – С. 365.

² Джувайни Ата-Мелик. История завоевателя мира. Перев. Е.Е. Харитонов. – М., 2004.

³ Таърихи Систон. – С. 393; История Систана. – С. 366.

карданд. Соли 1222 муғулҳо вориди Систон гашта, шахрро хароб мекунанд¹.

Чувайнӣ низ аз сарнавишти Систон дар замони ҳукумати муғулҳо ёдоварӣ карда, навиштааст, ки соли 1251, вақте ки Амир Арғун қасди рафтан ба ҷаласаи муҳимми муғулҳо – қурилтойро дошт, «маликии Ҳироту Систону Балх ва тамомати он тараф то ҷандонки ҳадди Ҳиндустон аст ва дар таҳти тасарруф ва элӣ буд, бар малик Шамсуддин Муҳаммади Курт арзонӣ дошт»². Тавре маълум аст, ин тоҷик асосзори давлати Куртҳои Ҳирот аст, ки як аср бар вилоятҳои тоҷикнишин, аз ҷумла Систон ҳукумат кардаанд.

«Таърихи Систон» ба зикри яке аз охирин ҳокимони Систон Рукнуддин поён пазируфта, сарнавишти Систон ва мардуми он дар авҷи бадбахтӣ ва мусибат ба анҷом мерасад. Ҷумлаи «бисёре мардум ҳалок шуд» дар поёни китоби «Таърихи Систон» дар айнаи баёни воқеаи сиёсӣ нишонгари сарнавишти талхи мардуми он мебошад.

Ҳамин тавр, ахбори «Таърихи Систон» метавонад барои муайян кардани ҳодисаҳои асрҳои XI-XIV Хуросону Мовароуннаҳр ва бахусус, вилояти таърихии Систон муаррихонро роҳнамоӣ кунад. Сарфи назар аз кӯтоҳбаёнӣ ва пайваста набудани воқеаҳои ин давра, он дорои аҳамияти муҳимми илмӣ мебошад.

¹ Таърихи Систон. – С. 393

² Чувайнӣ Атомалик. Таърихи ҷаҳонгӯшо. Ҷилди . – С. 234.

БОБИ III. «ТАЪРИХИ СИСТОН» ҲАМЧУН САРЧАШМАИ ТАЪРИХИ ИҶТИМОИИ МИНТАҚА

3.1. ҶУНБИШҲОИ МАРДУМИИ МИНТАҚА ДАР «ТАЪРИХИ СИСТОН»

Дар саросари таърихи қадим ва асрҳои миёна сар задани ҷунбишҳои мардумӣ ҳодисаи муқаррарӣ мебошад. Ин раванд ҳосси ҳамаи кишварҳо буда, як навъ эътироз ё воқуниши ҷомеа ба ҳодисаҳои сиёсӣ, вазъи иқтисодӣ ва тадбирҳои иҷтимоии ҳукуматҳои вақт мебошад. Дар таърихи асрҳои миёнаи тоҷикон низ чунин навъи ҳодисаҳо ба қайд гирифта шуда, он намоёнгари ҷомеаи зинда ва ғайб мебошад. Номҳои Гавматаи Муғ (асри VI-и томилод), Монӣ (асри III), Маздак (асрҳои V-VI), Абруӣ (асри VI), Абубакри Нонво ё Хаббоз (асри X), Алии Кухандизӣ (асри XI), Маҳмуди Торобӣ (асри XIII), Восеъ (асри XIX) дар таърихи тоҷикон сабт ёфтааст. Сабабҳои сар задани шӯришҳо гуногун буда, бештари он заминаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ доштаанд. Аммо вобаста ба он ки бештари муаррихони гузашта осори худро бо дастури ҳокимон навиштаанд, ҷунбишу эътироз ва исёни табақаҳои тобеъро ҳамеша ҳамчун ҳодисаи манфӣ тасвир карда, шӯришгаронро бо унвону лақабҳои таҳқиромези «авбош», «ғавғо», «дузд», «ҳаромзода» ном бурданд. Аз ин рӯ, ҳангоми омӯзиши ин падидаи таърихӣ муаррихро зарур аст, ки дар инъикоси ҷунбишҳои мардумӣ сарчашмаву ахбори манбаъҳоро беғаразона баррасӣ кунад.

Дар таҳқиқоти донишмандони хориҷӣ ¹ ва ватанӣ ² масъалаи ҷунбишҳои халқӣ дар давраи таҳқиқшаванда мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки дар онҳо нақши Систон низ қисман арзёбӣ шудааст. Сарчашмаҳои асримиёнагии арабиву форсӣ низ бо вуҷуди доштани

¹ Кадырова, Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IX в.

² Муллоджонов С., Давлатов М. Религиозно-еретические движение в X в. //Вестник Таджикского университета право, бизнеса и политики. 2013. №2. -С.63-69.

мавқеи душманонаву оштинопазир нисбат ба шӯришҳои халқӣ аз онҳо ёдовар шудаанд. «Таърихи Систон» низ аз ин рӯйхат берун набуда, дар бораи чандин баромади иҷтимоии дар Систон рухдода маълумот додааст. Бояд таъкид кунем, ки яке аз вижагиҳои борики таърихи асримиёнагии Систон он аст, ки ҳамеша пурошӯбу пурнизоъ будааст. Тавре дар оғози китоб муаллифи «Таърихи Систон» таъкид мекунад, савумин нуктаи осебпазири Систон (баъд аз хучуми рег ва обхезӣ) дар саросари таърихи он ҳамин нооромӣҳо будааст. «Шароити ободонии Систон ба се банд бастан ниҳода аст: баستاني банди об ва баستاني банди рег ва баستاني банди муфсидон. Ҳар гоҳ ин се банд андар Систон баста бошад, андар ҳама олам ҳеч шахре банеъмату хӯшии Систон набошад ва то ҳамебастанд чунин буд ва чун бибанданд, чунин бошад ва рӯзгори онро қавом бошад»¹. Чунбишҳову нооромӣҳои Систон то андозае зиёд будааст, ки барои муаррихону олимони ғайрисистонӣ ҳам ин як воқеият ба шумор мерафтааст. Макдиси менависад, ки ошӯбҳои Систон ваҳшатангез аст ва дар ин гуна ҳаводис мардуми зиёде кушта мешавад ва қисми дигаре маҷбур ба фирор мешаванд².

Агар бихоҳем заминаҳои чунбишҳои халқӣ ва иҷтимоии Систонро муайян кунем, он, бешак, дар руҳияи ситамситезии мардуми озодихоҳи ин мардум нуҳуфтааст. Зеро бар асоси маълумоти «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ва дигар сарчашмаҳо, аз ҷумла «Таърихи Систон» марзи Систон дар душвортарин лаҳзаҳои сарнавишти Эрон маркази бедорӣ ва мубориза алайҳи душманон гардида, ин руҳияро асрҳо дар худ нигоҳ доштааст. Заминаи дувуми шӯришро сиёсатҳои ситамкоронаи ҳукуматҳо ва фишори гарони молиётӣ ин ҳокимон болои аҳолии Систон ба шумор меравад. Заминаи савум, таъсири чунбишҳои сиёсӣ ва динӣ мебошад, ки барои барангехтани мардум нақши муҳим бозидааст.

¹ Таърихи Систон. – С.21.

² Макдиси М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 444-445.

Дар замони авчи чангҳои дохилии арабҳо барои расидан ба хилофат (солҳои 683-692) баъзе шахрҳои Систон аз ҷумла, Буст ноором шуд. Ин шӯришро Абдулазиз ибни Омир бо бераҳмӣ пахш кард. Ин ҳодиса соли 693 иттифок уфтодааст. Ҳарчанд дар сарчашмаҳо, аз ҷумла дар «Таърихи Систон» ҳеҷ ишорае ба омилони ин шӯриш нашуда, аммо вобаста ба фаъолияти арабҳои муҳоҷири сокини Хуросону Систон метавон тахмин карда, ки маҳз арабҳо, на сокинони маҳаллӣ ин шӯришро барпо кардаанд.

Дар замони ҳукумати Умавиён шӯрише Систонро ноором кард, ки роҳбари он Абухалдаи хориҷӣ буд. Ин ҳодиса соли 705 рух дода, ҳамзамон, бо омадани Мисмоъ ибни Малик аз тарафи Ҳачҷоҷ будааст. Ё меҳост қудрати Систонро ба даст гирад, вале шикаст хӯрда, дастгир мешавад ва бо дархости волии ситампешаи Ироқ Ҳачҷоҷ ба назди вай фиристода мешавад¹, то ба бадтарин ҳолат шиканҷа ва қатл гардад. Ин шӯриш нахустин қиёми ҷиддии хориҷиён дар Систон ба шумор меравад.

Қиёмҳои хориҷиён ва пуштибонӣ аз онҳо дар Систон чунон қавӣ буд, ки дар замони хилофати Ҳишом ибни Абдумалик (723-743) онҳо пойтахти Систон шаҳри Зарангро тасарруф карда, яке аз шахсиятҳои маъруф Муаммар ибни Абдуллоҳро, ки ровии ҳадис аст, қозӣ таъин карданд. Сарлашкарони фиристодаи халифа натавонистанд хориҷиёнро аз Систон берун кунанд. Хориҷиён, сипас, тамоми шахрҳои Систонро ба навбат тасарруф карда, қонунҳои худро вазъ карданд.

Байни солҳои 729-734 дар Систон дигарбора хориҷиён қиём карда, вазъи вилоятро ноором карданд. Раҳбари ин ҷунбиш Сабиҳ ном кас ба шумор мерафт. Аммо ҷун барномаи омодагӣ ва гузарондани шӯриш мавҷуд набуд, ин ва дигар ошӯбҳо бераҳмона пахш мегардид. Дар бораи ин шӯриш «Таърихи Систон» хабар додааст².

¹ Таърихи Систон. – С. 118-119.

² Таърихи Систон. – С. 125-127.

Тавре маълум аст, ҷанги дохилии хилофат, ки саранҷом ба заволи ҳукумати Умавиён анҷом ёфт, аз зиддияти қабилавии арабҳо оғоз мешавад. Яъқубӣ, Табарӣ ва муаррихони дигари мусулмон ба зиддияти қабилаҳои ҷанубӣ ва шимолии араб ишора карда, дар ин бора маълумоти муфассал додаанд. Дар бораи ҳамин зиддият муаллифи «Таърихи Систон» низ ҳикоят кардааст, ки барои таҳқиқи мо хеле муҳим мебошад. Яъне, аз навиштаи ин китоб чунин бармеояд, ки муҳолифтаи қабилаҳои арабӣ на танҳо дар Хуросон, балки дар Систон низ ҷой доштааст. Аз ҷумла «Таърихи Систон» қайд мекунад, ки «ба Систон фитна уфтод аз ҷиҳати араб, миёни Бани Тамим ва Бани Бакр ибни Воил... ва ҳарбҳову куштан бисёр шуд ва ҳар рӯз ҳарб буду ғавғо ва тамоми Систон ба ду гурӯҳ гаштанд». Мисли зиддияти дар Хуросон рухдода, ин низоъ дар Систон соли 745 рух дод. Ба қавли манбаи мо, дар натиҷаи ин низоъ «бисёр мардум кушта шуд»¹.

Яке аз шӯришҳои мардумӣ, ки таъсири босазое дар асри VIII гузошта, Хуросону Систонро ноором кард, ҷунбиши Устод Сис буд. Ба навиштаи сарчашмаҳои асримиёнагӣ Устод Сис, аслан, аз Систон буда, қиёми худро дар Хуросон ошкор мекунад. Аммо тарафдорони ҷунбиши ӯ дар Бодғис ва Систон низ кам набуданд. Дар миёни наздиктарин ёрони Устод Сис Абунаҷми Систонӣ низ ҳузур дорад, ки далели дигари густариши пайравони ин ҷунбиш дар Систон мебошад. Дар манбаҳои асримиёнагӣ омадааст, ки Ҳурайши Систонӣ аз сарони лашкари Устод Сис буда, соли Қиёми Устод Сис хилофати Аббосиёнро ба ларза овард.

Бидуни шубҳа метавон иддао кард, ки муҳимтарин ҷунбиши иҷтимоӣ, ки дар тӯли дусад сол тамоми хилофат, аз ҷумла ҳудуди Систонро ноором карда буд, ин нахзати хориҷиён буд. Мувофиқи ахбори сарчашмаҳо ва назари ҳамаи донишмандони исломшинос ҷунбиши хориҷиён замони хилофати Алӣ (656-661) пайдо шудааст. Вақте гурӯҳе аз раванди гуфтугӯи ду халифа барои поён додан ба ҷанги дохилии байни

¹Таърихи Систон. – С. 131-132.

мусулмонҳо розӣ нашуданд, ба нишони эътироз аз миёни пайравони Алӣ чудо шуданд. Ҷонибдорони ин ҳаракат, шадидан, муттаассиб буда, одатан, мардуми тундгарову якравро ба ҷониби худ мекашиданд. Хориҷиён ба ҳар касе, ки ба дастури Куръон бечунучаро таслим намешуд, мечангиданд. Алӣ дар Наҳравон ном мавзеъ бештари ҷонибдорони ин ҳаракатро ба қатл расонда, боиси фирору пароканда шудани онҳо дар саросари хилофат гардид. Инро ҳам бигӯем, ки ангезаҳои ин назҳат на эҳсосоти арабӣ ё арабгарой, балки исломӣ буд¹. Агар мактабҳои суннӣ ва шиа ҳаққи сарварӣ (имомат ё хилофат)-ро танҳо дар дохили арабу Қурайш маҳдуд кунанд, хориҷиён ҳар мусулмони шоистаро сазовори халифагӣ мешумурданд. Бартар шумурдани инсон аз нигоҳи наҷодӣ аз нигоҳи онҳо куфр маҳсуб мегафт.

Эътиқодҳои баробархоҳонаи исломии хориҷиён, дар замоне ки Умавиён (661-750) арабро бар ғайриараб бартар мешумурданд ва Аббосиён (750-1258) танҳо намояндаи қабилаи ҳошимиро сазовори хилофат мешумурданд, дар муддати кӯтоҳ дар байни мардуми ғайриараб тарафдорони худро пайдо кард. Аввал дар шаҳри Куфа ва сипас дар худуди Эрон теъдоди хориҷиён зиёд гардид. Ҳамин тавр, хориҷиён дар Форс, Кирмон ва сипас Систон пайдо мешаванд.

Минбаъд хориҷиён низ ба сабаби ихтилофи дохилӣ ба чанд фирқа тақсим мешаванд. Муҳимтарин фирқаҳои хаворичро донишмандон се гурӯҳ номидаанд:

1. Азориқа, ки муассисаш Нофё ибни Азрақи ҳанафӣ мебошад;
2. Начдия, ки асосгузаш Начдия ибни Умари ҳанафӣ;
3. Абозия, ки тавассути Абдуллоҳ ибни Абоз тамимӣ таъсис шуд².

К.Э. Босворт менависад, ки хориҷиёни сарзамини Арабистон бештар пайрави фирқаи начдия буданд, вале хориҷиёни Эрон, аз ҷумла

¹ Модлунг В. Фирқаҳои исломӣ.-С. 94.

² Модлунг В. Фирқаҳои исломӣ. – С.47.

Систон дар давраи Умавиён пайрави фиркаи азрақӣ ба шумор мерафтанд. Дертар хориҷиёни наҷдӣ низ дар Эрон пайдо мешаванд¹.

Қатрӣ ибни Фучот ном пешвои хориҷӣ, ки дертар раҳбари фирка шуд, бо Шабиб ибни Варқо соли 697 дар Куфа шӯриш кард. Солҳои 694-695 пайравони фиркаи қатрӣ дар шаҳри Заранги Систон ба номи пешвои худ сикка зада, ба ғайолияти густурда шуруъ карданд. Қатрӣ замони забти Систон аз ҷониби арабҳо иштироки ғайолон дошт ва муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки «бо мардумони Систон ўро дӯстиву суҳбат буда буд»². Мақдисӣ зимни баёни мавзёҳо ва дигар хусусиятҳои мардуми Систон чанд бор такрор мекунад, ки бештари аҳолии ин минтақа хориҷӣ ва «душмани ду домоди пайғамбаранд»³. Тавре маълум аст, хориҷиҳо равиши ду халифаи аввал – Абубакру Умарро ситоиш карда, аз рафтори ду халифаи баъдӣ – Усмон ва Алӣ, ки ҳар ду домодҳои пайғамбар мебошанд, норозӣ буданд.

Вақте Аббосиён ба қудрат расиданд, хориҷиён то соли 755 нагузоштанд дар Систон ба номи онҳо хутба хонда шавад. Пас аз истиқрори ҳукумати Аббосиён низ дар Систон чанд ҷунбиши мардумӣ сар зад, ки яке аз онҳо соли 759 иттифок уфтод. Яъқубӣ ва Табарӣ низ дар ин бора хабар додаанд. Заҳир ибни Муҳаммади Азӣ муддате натавонист дар Систон коре кунад ва маҷбур шуд ба Басра баргардад. «Таърихи Систон» низ аз нокомии ӯ суҳан гуфтааст.

Шӯриши дигар, ки дар Систон сар зад, ба замони халифа Маҳдӣ (775-785) рост меояд. Дар «Таърихи Систон» омадааст, ки соли 767 марде аз қabilaи лиғариён бо номи Муҳаммад ибни Шаддод қиём мекунад. Ҳампаймонҳои ӯ дар ин ҷунбиш ду нафар пайравони ойини зардуштия – Озарвайҳ ва Марзбон ба шумор мерафтанд⁴. Мардуми зиёд ба ҷунбиш

¹ Босворт К.Э. Таърихи Систон. - С. 186.

² Таърихи Систон. - С. 109-110.

³ Мақдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 445.

⁴ Таърихи Систон. – С. 142-143.

хамроҳ мешаванд. Коргузорони хилофати аббосӣ дар ҷанг бо ин ошӯбгарон шикаст меҳӯранд.

Қиёми хориҷиён дар Систон, ки тамоми Хуросонро зери таъсири худ қарор дод, бо роҳбарии Ҳамзаи Озарак ё Ҳамза ибни Абдуллоҳи Шорӣ рух додааст. Муаллифи «Таърихи Систон» Ҳамзаро аз насли Зутаҳмосб номида, зодгоҳашро Рун ва Ҷул номидааст. Ибни Асир ному насбаи ӯро Ҳамза ибни Атраки Сичистонӣ навиштааст¹. Аз ному насбаи Ҳамза метавонем тахмин кунем, ки падари ӯ Озарак аз дини зардуштӣ ба ислом гаравида, номи хеле маъмули мусулмонӣ Абдуллоҳро қабул карда бошад.

Мисли бештари шӯришҳои асримиёнагӣ шӯриши Ҳамза низ аз норозигии аҳоли аз ҷамъоварии молиёт сар шудааст. Ҳамза нафари маъмури ҷамъоварии молиётро, ки дар Систон «беадабиҳо» қард, ба қатл расонда, дар аввал аз Систон фирор мекунад ва муддате дар ҷойҳои гуногун пинҳон мешавад, то он ки ба сафари ҳаҷ меравад. Аммо муддате баъд бо ёрии баъзе пайравони хориҷӣ ба Систон бармегардад. Соли оғози шӯриши Ҳамзаро муаррихон байни солҳои 795-797 донистаанд. Таъсири ҷунбиши хориҷия дар ин давра хеле зиёд буд. Аммо дар ин муборизаҳои худ хориҷиён ҷабҳаи ягона надоштанд ва миёни пайравони хориҷӣ низ ҷангҳои зиёд сурат гирифтааст. Муаллифи «Таърихи Систон» нахустин ҳаракати Ҳамзаро ба моҳи шавволи соли 182-и ҳиҷрӣ, ки баробар бо ноябр-декабри соли 798 аст, марбут медонад. Ин соле будааст, ки Исо фарзанди Алии Исо волии маъруфи Ҳорунуррашид дар ҷанг бо лашкариёни Ҳамза шикаст меҳӯрад. Ин шикаст ҷунон саҳт буд, ки дар шеър таҷассум ёфтааст. Дар «Таърихи Систон» ин пораи шеърӣ оварда шуда, маънояш он аст, ки фарзанди Алии Исо шикаст хӯрда, дар назди Ҳамза ва ёрони ӯ бо тарсуӣ ном баровардааст².

¹ Ибни Асир. Ал-комил. Ҷилди 8. – С.3439.

² Таърихи Систон. – С. 156-157.

Нуктае, ки бояд таъкид кунем, он аст, ки мардуми Систон аз чафои кормандони хилофати аббосӣ хаста шуда, роҳи халосӣ мечустанд. Ҳамза вақте садои такбири аҳолии шаҳрро шунид, ба хулосае расид, ки бар сари чунин мардум «шамшер набояд кашид»¹. Дар ҳамин вақт буд, ки Ҳамза сухани маъруфи худро баён дошта, мардуми Систонро аз додани молиёт ба халифа манъ кард. Алӣ ибни Исо ба унвони халифа нома навишта, гила мекунад, ки «марде аз хавориҷи Систон бархостааст ва ба Хуросону Кирмон тохтанҳо ҳамекунад ва ҳамаи уммоли ин се ноҳияро бидушт. Ва дахл бархостааст ва як дирам ҳабба аз Систону Хуросону Кирмон ба даст намеояд»².

Дар «Таърихи Систон» матни номаи халифа Ҳорунуррашид ба пешвои шӯриши Систон Ҳамза ва номаи Ҳамза ба халифа бо забони арабӣ оварда шудааст, ки дар ягон сарчашмаи дигари форсӣ он наёмадааст. Санаи навишта шудани нома дар ин сарчашма соли 809 дарҷ ёфтааст. Яъне, дар ин масъала ҳам «Таърихи Систон» ҳамчун сарчашмаи беназир ва муҳим хидмат мекунад. Пас аз ошноӣ бо номаи халифа ба Ҳамза ва ҷавоби Ҳамза ба халифа чанд чиз барои мо равшан мешавад, ки мехоҳем онро тазаккур диҳем:

Якум, таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки халифаҳои араб танҳо ба шӯришгароне вориди музокира ва номанависӣ мешуданд, ки аз он чунбиш эҳсоси хатар кунанд. Аз ин нигоҳ низ метавонем ба таъсири ин шӯриш пай барем;

Дувум, Халифа бо сарвари шӯриши Систон бо лаҳни насихат муносибат карда, аз ҷангҳои Ҳамза дар Хуросону Систону Кирмон ёдовар шудааст;

Савум, халифа ҷангу кушторҳои Ҳамзаро зикр кунад ҳам, чанд бор ба Ҳамза ва тарафдоронаш ваъдаи афву бахшиш карда, нигоҳ доштани

¹ Таърихи Систон. – С. 152-153; Таърихи Систон. – С. 127 (нашри тоҷикӣ).

² Таърихи Систон. – С. 153-159.

чону моли шӯришгаронро замонат кардааст ва амонномае ҳам бо мухру имзо фиристодааст;

Чорум, Ҳамза бо вучуди он ки боадабона номаи халифaro ҷавоб гуфтааст, дар айни ҳол худро дар назди халифа, аслан, гунаҳкору ҷавобгар эҳсос намекунад.

Ин нома вақте ба Ҳорун мерасад, ки ӯ ба қасди паҳш кардани шӯришҳои Ҳамза дар Хуросону Систон ва Рофеъ ибни Лайс ба Хуросон омада буд. Тавре муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, вақте сафири Ҳамза ба назди халифа расид, дар маҳаллаи Санободи Навқон, ки наздик ба шаҳри Тус буд, Ҳорунуррашид «фармон ёфт ва чихилу се сол умр ёфт»¹. Нуктаи муҳим ин аст, ки мувофиқи ахбори «Таърихи Систон» Ҳамза пас аз нома фиристодан ба халифа сӣ ҳазор сипоҳи худро омодаи ҷанг карда, ба онҳо супориш кард, ки маҳрияти занони худро бипардозанд, яъне лашкариёнро таъкид кард, ки то пойи марг бичанганд. Вақте ҳам ки дар роҳи Нишопур хабари марги халифaro шунид, лашкари худро ба дастаҳои панҷсаднафарӣ тақсим карда, ба Форс, Хуросон, Систон ва Кирмон фиристод ва дастур дод, ки «магузоред ин золимон бар зуафо ҷавр кунанд»².

Дар бораи вазъи Систон дар замони Ҳорун ва шӯриши Ҳамза донишмандон бар ин боваранд, ба ҷуз Заранг - пойтахти Систон, ки хутба дар он ҷо ба номи Аббосиён боқӣ монд, хирочи дигар музофоти Систонро гирд оварда намешуд³. Ҳамза бо марги табиӣ соли 828 вафот кард ва бо ғавти ӯ ҷунбиш низ тадричан, хомӯш гардид.

Бояд гуфт, ки бар асоси маълумоти сарчашмаҳои гуногун наметавонем ҷунбиши Ҳамзаи хориҷиро як ҷунбиши мардумӣ номем. Зеро дар манбаҳои таърихӣ омадааст, ки вақте мардумони шаҳру дехот аз омадани хориҷиён огоҳ мешуданд, дарвозаи шаҳрхоро мебастанд.

¹Таърихи Систон. – С. 169; Таърихи Сиистон, - С. 136 (нашри тоҷикӣ).

²Таърихи Систон. – С. 169-170. Таърихи Сиистон, - С. 137 (нашри тоҷикӣ.).

³ Ночӣ М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. – С. 242.

Инчунин, лашкариёни Ҳамза дар куштору ғорати аҳоли аз аскарони Умавиёну Аббосиён фарқ намекарданд.

Ибни Фундуқ дар зимни баёни шаҳри Сабзавор менависад, ки масҷиди ин шаҳр «дар рӯзгори Ҳамза ибни Озарак ал-хориҷӣ хароб гашта буд»¹. Академик Б. Ғафуров менависад, ки шӯриши барзгарони Систон ҳеч гоҳ қатъ намешуд².

Муаллифи «Таърихи Систон» дар як маврид ишора кардааст, ки бештари чанговарону ёрони Ҳамза араб буданд³. Яъне, наметавон гуфт, ки чунбиш анғезаи милли дошт ва унсури наҷодӣ (яъне тоҷикият ё арабситезӣ) дар шӯриш нақши асосиро доштааст.

Дар «Таърихи Систон» аз як шӯрише, ки замони марги Ҳорунуррашид ва баҳси бародарон Маъмун ва Муҳаммад рух додааст, хабар дода мешавад. Ин шӯриш дар шаҳри Бусти Систон рух дода, пешвои он Ҳарб ибни Убайда ба шумор мерафтааст. Зодгоҳи ўро муаллиф «ҳавошии Систон» номидааст. Ин мард даъво мекард, ки барои ҷанг бо Ҳамза хуруҷ кардааст, зеро лашкари хилофат қудрати ҷанг бо ўро надорад. Дар як муддати кӯтоҳ теъдоди сипоҳи ў ба сӣ ҳазор мерасад. Маъмурони давлати аббосӣ маҷбур шуданд, ба Ҳамза муроҷиат кунанд. Дар ҷанге, ки миёни лашкар Ҳамза ва Ҳарб рух дод, беш аз бист ҳазор тарафдори Ҳарб кушта шуд⁴. Аз санаҳои парокандае, ки муаллифи «Таърихи Систон» зикр кардааст, метавонем шӯриши Ҳарбро байни солҳои 811-815 номем.

Тоҳириён танҳо пас аз марги Ҳамза мавқеи худро дар Хуросон дубора барқарор карданд⁵.

Дар солҳои 831 ва 837 Илос ибни Асад аз сўйи Абдуллоҳ ибни Тоҳир ба набард бо хавориҷи Сиистон маъмур шуд. Вай дар бистуми рабе-ул-охари с. 225 қ./ 840 м. аз Сиистон фарохонда шуд ва Иброҳим

¹ Ибни Фундуқ. Таърихи Байҳақ. – С. 49.

² Ғафуров Б. Тоҷикон. – С. 332.

³ Таърихи Сиистон. - С. 168.

⁴ Таърихи Сиистон. - С. 174-175; Таърихи Систон. – С. 140-141 (нашри тоҷикӣ).

⁵ Босворт К. Асари зикршуда. - С. 795.

ибни Ҳуззин аз тарафи Абдуллоҳ ба ҳукумати он диёр мансуб шуд.¹ Дар ин давра, ки қудрати хилофат дар Систон рӯ ба уфул буд, аносири муътақид - гурӯҳҳои омодаи зидди хориҷӣ (мутаттавиа) ташкил доданд.

Як нуктаро ин меҳоҳем илова кунем, ки он бар боби миёнаравӣ ё шафоатҳои барои бахшида шудани гуноҳони ҷинояткорон аст. Агар ба дигар асарҳои таърихӣ низ назар кунем, ин воқеиятро мебинем. Дар ҳамаи давраи замони баъзе шахсҳо миёнаравӣ мекунад, то ҷинояткоронро амир ё султон авф кунад. Аз ҷумла, Абулфазли Байҳақӣ овардааст, ки волии Хоразм Олтунтош барои аз қатл озод кардани Алиӣ Қариб назди Султон Масъуд шафоат мекунад. Дар ҷое дигар Ироқӣ ном волии айшпараст аз Рай ба даргоҳ меояд ва чанде аз бузургони дарбори Ғазнин ўро шафоат мекунад ва Масъуд низ ин дархостро қабул мекунад².

Дар «Таърихи Систон» низ мо ин ҳолатро метавонем мушоҳида кунем. Дар се маврид чунин миёнаравӣ вучуд дорад, ки ҷурми ҳар се низ исёну саркашӣ ва туғён алайҳи ҳукумат ва ё намоёндагони ҳукумат мебошад. Се шахсе, ки пас аз саркашӣ ва исён боз мавриди авфу бахшиш қарор гирифтанд, волии саркаши Марв Алӣ ибни Ҳусайн, намоёндагони хонадони Саффорӣ дар аҳди ҳукумати Сомониён ва волии Шероз Субкарӣ дар замони Аббосӣ ба шумор мераванд. Ин се ҳолат бо ҳам баёнгарӣ ин воқеият аст, ки Систон ҳамеша маркази ошубу фитна ва саркашӣ нисбат ба ҳукуматҳои вақт будааст.

Бояд гуфт, ки дар асрҳои миёна тамоми ҷунбишҳои мардумӣ заминаи иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дошта, аммо бештар зерӣ пардаи шиорҳои динӣ ҷараён мегирифтанд. Зеро мардумони ҳазорсолаҳо дар тахти ливои дин зиндагӣ кардари бо шиорҳои динӣ ба майдони мубориза даъват кардан осонтар буд. Дар айни ҳол дастгоҳҳои ҳоким ва ҳукуматҳо низ меҳостанд шӯришгаронро ба баддинӣ ва бадмазҳабӣ ё аҳли бидъат будан

¹ Таърихи Систон, - С. 182, 187-189.

² Таърихи Байҳақӣ. – С. 347, 486.

муттаҳам кунанд ва тамоми васоили дар дасташон бударо истифода мекарданд.

Машхуртарин чунбише, ки дар замони ба қудрати низомӣ ва сиёсӣ роҳ ёфтани Яъкуби Лайс рух медиҳад, бо роҳбарии Аммори хориҷӣ ба шумор меравад, ки соли 854 дар Киш ном маҳал даст ба қиём мезанад. Солеҳ ибни Наср чанд нафар, аз ҷумла Яъкубро барои сарқубии ӯ мефиристад. Дар ҳамин лашкаркашӣ ба навиштаи «Таърихи Систон» бародаронаш Амр ва Алӣ низ иштирок доштанд. Дар ҷанги соли 858 бародари дигари Яъқуб Тохир кушта мешавад. Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки дар замони таълифи китоб мазори ӯ дар Кармати ном мавзеъ, ки дар наздикии Буст воқеъ буд, ҷойгир шудааст¹.

«Таърихи Систон» дар бораи чунбиши Мавло Сандалиӣ ном пешвои мардуми алайҳи зулму ҷафои волии фиристодаи Сомониён дар Систон низ хабар додааст. Бинобар гузориши муаллиф соли 912 ин фиристодаи дарбори сомонӣ бо мардуми Систон рафтори номуносибро раво дидааст. Муаллифи «Таърихи Систон», ки ҷонибдори мардуми Систон аст, навиштааст, ки Мавло Сандалиӣ систонӣ аз волии Сомониён тақозо кард, ки лашкариёни худро аз шаҳр берун кунад, то нисбат ба занони Систон ба ҷашми бад нигоҳ накунанд. Ин волии хирасар ҷавоб медиҳад, ки «мо сарою ҷимоъ аз Хуросон наёвардаем ва мол аз он кам наситонем, ки бистгонии мо бошад»². Ин шӯриш чунон таъсире дар Систон гузошт, ки Сомониён то солҳо онро фаромӯш накарданд.

Муаллифи «Таърихи Систон» аз чунбиши соли 916 дар Систон низ хабар додааст. Волии Сомониён Ҳусайн ибни Алиӣ Марврудӣ мехост Систони нооромро дубора таҳти ҳукумат орад. Баҳонаи ин шӯриш низ ҷамъоварии хироч буд. Аммо Холид ибни Муҳаммад ибни Яҳё ба мардум мурочиат карда, онҳоро алайҳи маъмури молиётӣ Бадр фаро хонд. Мардум низ ҳамраъӣи худро эълон карда, аз хутба номи волии

¹ Таърихи Систон. – С. 199; История Систана. – С. 203.

² Таърихи Систон. – С. 297.

Систонро берун кард. Дар чанге, ки моҳи феввали соли 917 дар минтақаи Доробгирди Кирмон рух дод, Холид кушта шуд ва шӯришиёни зиндамонда рӯ ба гурез ниҳоданд. Касир ибни Аҳмад ном шахс ҳукумати Систонро ба даст гирифт. Халифа Муқтадир (908-929) меҳост шаҳси вафодори худ Бадро волии Систон кунад, вале бинобар хабари «Таърихи Систон» мардуми Систон ба сафири халифа Аббос ибни Шафиқ баён доштанд, ки «мо ҷуз Касир ибни Аҳмад касеро намепазирем»¹. Дар чанге, ки моҳи январи соли 918 байни айёрони Систон ва лашкариёни Бадр рух дод, Бадр ба шикасти сахт рӯ ба рӯ шуда, фирор кард. Ҷонибдори вай Зайд ибни Иброҳим, ки бояд хирочи Систонро ҷамъоварӣ мекард, асир гардид. Ибни Асир низ дар ин бора гузориш дода, ахбори ӯ ва муаллифи «Таърихи Систон» монанд мебошад. Таъсири ин ҷунбиши мардумӣ ҷунон зиёд буд, ки то давраи волии Систон таъин гаштани амир Абучаъфар идома ёфт.

Дар бораи шӯришу ҷунбишҳои давраҳои баъдии Систон муаллифи асаре, ки мо дар борааш маълумот медиҳем, хабар намодааст. Аммо, бешак, дар асрҳои баъдӣ низ ҷунбишу ҳезишҳои мардумӣ дар Систон иттифоқ уфтодааст.

Ҳамин тавр, «Таърихи Систон» сарчашмаи муҳим дар бораи ҳаракатҳои халқӣ дар ҳудуди Систон буда, ахбори мавҷуд дар он дар сарчашмаҳои дигари хаттӣ дучор намешавад, ки ин бар аҳамияти ин асар меафзояд. Бо истифода аз маълумоти «Таърихи Систон» метавон баъзе санаҳоро дақиқ карда, гузоришҳои дигар манбаъҳоро тасҳеҳ ва такмил кард.

¹ Таърихи Систон. – С. 199; История Систана. – С. 295.

3.2. ФАРҲАНГУ МАРДУМШИНОСӢ ВА СУННАТҲОИ ДАВЛАТДОРИИ МИНТАҚА ДАР ТАСВИРИ «ТАЪРИХИ СИСТОН»

«Таърихи Систон» як имтиёзи дигар дорад ва он сарчашмаи муътабар аст роҷеъ ба шинохти мардумшиносӣ ва фарҳанги яке аз вилоятҳои муҳимму таърихӣ аҷдоди тоҷикон ба шумор меояд. Аммо ин ишораҳо муназзаму ҳадафманд навишта нашуда, ба таври пароканда дар ин асар вучуд доранд, ки мо онҳоро аз матни «Таърихи Систон» пайдо карда, истифода намудем. Ахбори сарчашмаҳои дигар низ истифода карда шуд.

Муалифи «Таърихи Систон» дар боби «ҳудуди Систон ва шаҳрҳои ӯ» таносуби ҷисмонии систониҳоро миёна ва ё ба таъбири дигар комил медонад, аз ҷумла на мисли юнониҳо сурх, на чун ҳабашиҳо сиёҳ, на чун дуруштии туркону хазариён¹. Аммо систониҳо ба эътирофи бештари муаррихону адибон бо диловарию шӯҷоат ва мардонагӣ бебоқӣ машхур будаанд. Фарруҳӣ дар як шеъри худ менависад:

Систон хонаи мардони ҷаҳон асту бад-ин,
Шарафи хонаи мардони ҷаҳон то маҳшар².

Муаллифи «Таърихи Систон» дар фасле хеле бамаврид ишора мекунад, ки дар гузари таърих Систон чанд бор номи худро иваз кардааст. Муҳимтарин номҳои Систон: Систон (Сагистон, Сакистон, Сичистон), Заранг ва Нимрӯз будаанд. Ин ахбор барои номшиносии маҳал ё топонимика хеле муҳим буда, дар таърихнигорӣ суннати мо ба он камтар таваҷҷуҳ шудааст³.

«Таърихи Систон», ки аз ҷониби як нафар сокини ин вилоят таълиф гардидааст, китоби хешро бо эҳсоси ифтихору ғурур нисбат ба сарзамину мардуми он иншо кардааст. Ё чанд фазилат барои Систон ва аҳолии Систон қоилад аст, ки муҳимтарини онҳо чунинанд:

¹Таърихи Систон. – С. 25.

²Девони Фарруҳии Сиистонӣ. – С. 254.

³Шаҳбози Рустамшо. Фарҳанги «Таърихи Систон». – Душанбе, «Матбаа», 2021. – С. 74-76.

1. Мардуми Систон нисбат ба минтақаҳои дигари тоҷикнишин барвақттар дини исломро пазируфтаанд. Ин кор дар шароити ҳукумати комили ин дин як чизи мантиқист. Аммо муаллифи «Таърихи Систон» эътироф мекунад, ки ин зуд пазируфтани дини ислом ба ҳар роҳ будааст «чӣ ба тавъ ва чӣ ба қарҳ»¹.

2. Мегӯяд, ки киштии Нух дар ин шаҳр лангар партофт ва Нух дуо кард. Ин ҳодиса вобаста ба асотири мардуми сомӣ буда, муаллиф шояд онро аз китобҳои пешин роҷеъ ба Систон гирифта бошад.

3. Муаллифи «Таърихи Систон» дар китобаш овардааст, ки «бод Сулаймонро мувофиқи супориши ин пайғамбар ба ҷое фуруд бояд меовард, ки «муътадилтар бошад ва ҳавои сабук. Ёро ба Систон фуруд овард, то он ҷо ҷошт хӯрд. Пас гуфт: - Аз ҷандин ҷой, ки рафтем ин ҷо хуштар аст ва ҷаҳон имрӯз ҳама бар адл аст ва ҷавр нест, ки олам ҳама баробар гаштанд дар дин».

4. Фазли дигар Систон бар вилоятҳои дигар ба навиштаи «Таърихи Систон» он будааст, ки Искандар дар сари роҳи Ҳинд бар Систон гузар кард ва ин ҷо бар он қалъа, ки Кайхусрав бино карда буд, истод.

5. Фазилятҳои дигарро муаллиф дар боби махсус ин гуна тазаккур дода: «аммо он чи дар зоти Систон мавҷуд аст, ки дар соири шаҳрҳо нест», 1. Шористони бузургу ҳасин. 2. Мадинатулузро номидани Систон. 3. Мардони ҳарбӣ ва ҷанговар доштани Систон. 4. Таълими ҳарб дидани мардонаш ва дар ин масъала мумтоз будани онҳо. 5. Ҳавои Систонро дилписанду гуворо меномад. 6. Систон ба навиштаи муаллиф реге дорад, ки дар ҳеч ҷойи дигар нест ва дар дохили он ҳар ҷиро хоҳанд нигоҳ медорад. 7. Систониҳо оби беиллат доштаанд. 8. Мардуме, ки он ҷо зиндагӣ мекунанд, тандурустанд. 9. Осиёби бодӣ доранд. 10. Систон худкифо аст ва муҳтоҷи ягон минтақаи дигар нест. 11. Ҳамеша меваи тар дорад. 12. Моҳӣ дорад. 13. Роҳи дарёӣ дорад. 14. Донишманду фақеҳ зиёд дорад. 15. Мардумаш илмдӯстанд. 16. Мардонаш мард ва занонаш

¹Таърихи Систон. – С. 50.

покизаву боҳамият мебошанд. 17. Касе бадии Систон кунад, ноком мемонад. 18. Болазаттарин гӯшти дунёро дорад. 19. Мардумаш ба нону намак ва фароҳмаишат ҳастанд.

6. Фазилати дигари Систонро муаллиф дар ин медонад, ки он тобеи ҳеч ҷое набудааст. Барои муқоиса хирочи Хуросонро ёдоварӣ карда, мегӯяд, ки «моро ғараз андар ин китоб фазли шаҳри хеш аст, то ҳар ки ин бихонад, маълум гардад ўро, ки Систон ҳамеша аз миёни олам муфрад будааст ва ба зоти хеш қоим ва онро ба ҷое пайваста накарданд, илло бисёр шаҳрҳо карданд ва бад-он андар пайвастанд»¹.

Дар бораи хулқу атвор ва ахлоқи мардуми Систон Мақдисӣ, ки шаҳрҳову мардумро дидааст, ду нуктаи бо ҳам муҳолифро баён кардааст. Яъне, нахуст фазилату бартариҳои мардуми Систонро шумурда, хирадмандӣ, зиракӣ, ғафхӣ, боҳушӣ, суҳанвару ҳунармандии онҳоро тазаккул медиҳад. Дар айнаи ҳол эътироф мекунад, ки аҳолии Систон мутаассиб, дар ҷанги миёни ҳамдигар дурушт ва ҳангоми ҷангу низоъ якдигарро таънаву маломат карда, дар нақӯҳиши якдигар қасидасароӣ мекунанд².

Яке аз вижагиҳои мардуми Систонро бештари сарчашмаҳо, аз ҷумла «Таърихи Систон» диндорӣ онҳо меномад. Ин хусусият танҳо ҳосси давраи исломӣ набуда, қабл аз мусулмоншавӣ низ аҳолии шаҳру деҳоти Систон бо ойину ақидаи хос бовар доштаанд. Ишораҳои парокандае дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ, «Таърихи Яминӣ» ва сарчашмаи асосии ин таҳқиқот «Таърихи Систон» дар ин бора мавҷуд мебошад.

Соли 1935 сангнавиштаи замони Ҳахоманишҳо дар ҳудуди Систон кашф шуд, ки бар асоси он маълум шуд, ки то асри V-и милодӣ девпарастӣ дар ин сарзамин роиҷ будааст³. Хишоёршоҳи ҳахоманишӣ бар муқобили чунин эътиқод мубориза бурд. Роиҷ будани чунин

¹Таърихи Систон. – С. 27-28.

²Мақдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 444-445

³Дьяконов И.М. История Мидии. –М.-Л., 1956. – С.

бовархоро мо дар дostonҳои аsотирии Рустам, ки аз Систон буд, бо девҳои гуногун мушоҳида карда метавонем. Инчунин, дар Шаҳри Сӯхтаи Систон, ки ёдгории хеле қадима аст, осоре аз парастии Меҳр ё Митро ба даст омадааст. Инчунин, чалипо ё салиб, ки рамзи эътиқодии ориёиҳои қадим аст, дар ин макон ба даст омада, ҳикоят аз густариши ин боварҳо дар Систонро дорад¹.

Баъзе аз донишмандон нақши муассири Систон дар сарнавишти Зардушт ва забони авестоиро матраҳ кардаанд. Хертсфелд, И. Дяконов, А. Кристенсен ва Б. Ғафуров дар ин бора суханҳое гуфтаанд. Аз ҷумла, забони Хурд Авасто ва готҳои Зардушт ба лаҳҷаи Заранги Систон навишта шудаанд. Э. Браун низ навиштааст, ки нусхаи Вандидод маҳз аз ҳудуди Систон ба Ҳиндустон бурда шуд². Ойини зардуштӣ, ки муаллифи китоб онро ба шакли саҳеҳи маздоясно зикр кардааст, дар қаламрави Эрону Турон бо душвориҳои зиёд паҳн шудааст. Тавре медонем, Зардушт барои густариш додани таълимоти хеш ба дарбори яке аз подшоҳони маъруф Гуштосп паноҳанда шуд. Сабаби ҷанги маъруфи фарзанди Гуштосп Исфандиёр ва диловари Систон Рустамро муаллифи «Таърихи Систон» зоҳир шудани Зардушт ва «дини мазоясно» меномад, ки Рустам намехоста онро пайравӣ кунад, ба қавли муаллиф «Рустам онро мункир шуд³».

Дар ҷойи дигар сарчашмаи мавриди назар навиштааст, ки Гаршоспу фарзандони ӯ (ва дигар мардумони Систон) то паҳн шудани ислом ду бор – бомдоду шом намоз меҳонданд. Зино, ливот, дуздӣ, хуни ноҳақ, мурдор ҳаром буд, дар миёни мардуми он давра. Ба занӣ гирифтани духтару модар ҳаром буд⁴.

Оташи Каркӯй маъбаде буд, ки «Таърихи Систон» онро ба Кайхусрав нисбат медоданд, ки ҳангоми бинои Систон ба шукронаи

¹ Саййид Сачҷодӣ М. Шаҳри сӯхта.-С. 32.

² Броун Э. Таърихи адабии Эрон. – С. 73.

³ Таърихи Систон. – С. 34.

⁴ Таърихи Систон. – С. 33.

пирӯзӣ бар турониёну Афросиёб онро сохт. Ба дунболи ин қисса як суруд ҳам оварда шудааст.

Фаррухат бодо равиш,

Хунида Гаршосп хуш.

Ҳама бираст аз ҷӯш,

Нӯш кун, май нӯш.

Дӯст бадо кӯш,

Бо фарин ниҳода гӯш.

Ҳамеша некӣ кӯш,

Дӣ гузашту дӯш.

Шоҳо, Худойгоно!

Бофарин шоҳӣ!¹

«Таърихи Систон» ва осори дигар хабар медиҳанд, ки мардуми Систон ҳамеша динбовар будаанд. Дин дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии мардум нақши бориз доштааст. Ба навиштаи муаллифи «Таърихи Систон» вақти ҳамлаи арабҳо шоҳи Систон Эрон ибни Рустам ибни Озодхоҳ ибни Бахтиёр мубади мубадонро барои мушовира дар кори муборизаи зидди арабҳо даъват мекунад².

Тавре дар боби гузашта зикр карда шуд, дар шаҳри Каркуя оташкадае мавҷуд будааст, ки дар он оташи фурӯзон пой барҷой будааст. Ин назарро нахусти муаллифони осори ҷуғрофии асри X зикр карда, Закариёи Қазвинӣ низ дар асри XIII таъкид мекунад, ки «оташи ин оташхона ҳаргиз хомӯш намешавад». Сипас, тариқи нигоҳ доштани оташ ва заҳмати ходимони оташкадаро ёдовар шуда, чунин натиҷа

¹Таърихи Систон. – С. 36-37; История Систан. – С. 69-70.

²Таърихи Систон. – С. 81.

мегирад, ки «ин оташкада аз ҳама бузургтарин оташкадаҳо дар назди маҷус аст». Дар ҷойи дигар Қазвинӣ мегӯяд, ки дар Систон ойини Зардушт ханӯз пайрав дошта, боқӣ мондааст ¹.

Аз матни «Таърихи Систон» чунин бармеояд, ки мардуми Систон пеш аз мусулмон шудан низ ба сарнавишту тақдир хеле бовар доштаанд. Замони ҳамлаи арабҳо мегӯянд, ки «касе қазои осмонӣ нашоёд гардонид»². Яке аз масъалаҳои хеле муҳим дар таърихи музофоти Систон (ва дигар шаҳру вилоятҳо) дину ойини роиҷ ва ақидаи мазҳабии аҳолии он мебошад. Тавре маълум аст, аз замонҳои хеле қадим муаррихону ҷуғрофиянависон ва сайёҳон низ гоҳе ба ин масъала таваҷҷуҳ кардаанд. Дар бораи дину ойини систониёни замони қадим маълумот камтар дида шуд. Муаллифи «Таърихи Систон» ҳам чунин мақсаде надоштааст, ки мухтавои китоб ба ин далолат мекунад. Аммо перомуни ин масъала осори дигар маълумот додаанд, ки ба онҳо така мекунем.

Вобаста ба наздикии Систон ба сарзамини Ҳинд ва иртиботи ҳамешагӣ бо Осиёи Марказӣ дар баъзе давраҳо, хусусан, замони Кӯшониён ва Сосониён ойини буддоӣ низ дар баъзе бахшҳои Систон ҷорӣ гашта буд. Барои исботи ин гуфта ду далели раднопазир мавҷуд мебошад. Яке ба даст омадани мучассамаҳову бутҳои зиёд дар қаламрави Систон дар натиҷаи ковишҳои бостоншиносӣ мебошад. Дигар далелро аз осоре метавон пайдо кард, ки дар бораи кишваркушоиҳои арабҳо нақл мекунанд. Аз ҷумла, дар вилояти Систон ва дар ҳамсоияи Ғӯр маконе буд, ки арабҳо онро Ҷабалуззур зикр кардаанд. Ҳангоми забти он буте ба дасти арабҳо расид, ки Зур ё Зун номида мешуд ва он аз тиллоӣ холис тақриб ёфта, чашмонаш аз ёкут иборат буд³.

Мардуми Систон пеш аз омадани арабҳо бо дини масеҳӣ ошно гашта буданд. Тавре медонем, дар замони Сосониён зиддияту ҷангҳои пайваста бо Рим ва Византия сабаб шуд, ки масеҳиёни фирорӣ ва асир

¹Қазвинӣ З. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. – С. 250, 394..

²Таърихи Систон. – С. 81.

³ Лестренч Г. Ҷуғрофияи таърихии сарзаминҳои хилофати шарқӣ. – С. 370.

дар қаламрави Эрон пайдо шуда, ақидаҳои масеҳӣ дар миёни эронӣ низ тарафдорони худро ёбад. Дар баъзе мавридҳо Сосониён аз ин масеҳиён дар қорҳои табиғоти ва сиёсии худ низ истифода мекарданд. Ғоҳе шахсиятҳои баландрутбаи масеҳӣ ба дарбор ҷалб шуда, мавриди ҳимояти Сосониён қарор мегирифтанд. Ҳатто, баъзе шохони сосонӣ, мисли Яздигурди I (399-421)-ро мубадони зардуштӣ ба ҷонибдорӣ аз масеҳиён айбдор карда, ба ӯ лақаби базаҳқор диҳанд¹. Ҳамин тавр, оҳиста-оҳиста масеҳиён, ҳатто аз қаламрави Эрон гузашта, ба Осиёи Миёна ҳам роҳ меёбанд. Дар сарчашмаҳои юнонӣ зикр шудааст, ки дар як Шурое, ки соли 424 барпо шудааст, як усқуфи масеҳӣ аз Систон бо номи Офарид иштирок доштааст. Дар Шурои дигар, ки соли 544 рух додааст, сарвари масеҳиён Моробо номае ба масеҳиёни Систон менависад. Мувофиқи таҳқиқоти К. Босворт дар Систону Заминдовар панҷ маркази масеҳиён вучуд доштааст, ки онҳо дар Заранг, Фарох, Хош (Хавош), Буст ва Рухад қарор доштаанд². Мазмуни номаро муҳаққиқ аз даъват ба ягонагӣ ва қатъ кардани хусумату бадбинӣ иборат медонад.

Соли 609 Хусрави Парвиз пас аз ишғоли шаҳри Эдессаро масеҳиёни ин шаҳрро ба Хуросон ва Систон мекӯчонад. Ин масеҳиён аз фирқаи яъқубӣ буданд. Берунӣ менависад, ки «пайравони ин мазҳаб бо дигарон дар усули дин, яъне ақоним ва дар лохутияту носутияту ийтиҳод ихтилофоте доранд»³

Муддате пас масеҳиён бо иҷозати Сосониён талаб карданд, ки меҳоханд раҳбарони руҳонии худро дошта бошанд. Ҳамин тавр, кашишҳои масеҳӣ ба Систон, Ҳирот ва Озарбойҷон фиристода мешаванд⁴, ки дар тарвиҷи ақидаҳои масеҳӣ миёни масеҳиён ва мардуми дигар, ки баъдтар ба ин дин мегаравиданд, нақши муҳим мебозиданд. Тавре Берунӣ навиштааст, масеҳиён дар ҳудуди Хоразм низ пайдо шуда,

¹ Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён. – С. 278.

² Босворт К. Таърихи Систон аз омадани тозиён то баромадани давлати Саффорӣ. – С.28.

³ Берунӣ А. Осору-л-бокия. – Душанбе: Ирфон, 1990. – С. 327

⁴ Босворт К. Таърихи Систон аз омадани тозиён то баромадани давлати Саффорӣ. – С.27.

урфу одат ва акидаҳои худро паҳн мекарданд¹. Масеҳиён рафта-рафта дар Систон ва дигар минтақаҳои Эрон ҳамчун мардуми маҳаллӣ зиндагӣ карда, дигар ҳамчун унсури бегона ба шумор намерафтанд ва шоҳони сосониё сарвари худ мешумурданд. Фаромӯш набояд кард, ки ҷасади ба хун олудаи охири шоҳаншоҳи сосонӣ Яхдигурди III-ро маҳз як роҳиби масеҳӣ аз об берун карда, дафн менамояд.

Дар бораи зиндагии масеҳиёни Систон пас аз мусулмоншавии аҳоли маълумот хеле ночиз аст. Маълум аст, ки онҳо ба зудӣ аз байн нарафта, солҳои тӯлонӣ ҳузур доштаанд. Аз як ишораи муаллифи «Таърихи Систон» дар зимни воқеаҳои соли 1003, ки ба сипоҳи Маҳмуди Ғазнавӣ дахл дорад, метавонем маълумот аз вучуди гурӯҳи масеҳиёни Систон ба даст орем. Ин муаллиф навиштааст, ки дар сафи лашкари Маҳмуд ҳиндуҳо низ ҳузур дошта, масҷиди мусулмонон ва калисои масеҳиёноро оташ мезананд ва «ва андар калисо тарсо куштанд»². Пас аз ин дар сарчашмаҳои таърихӣ, аз ҷумла дар «Таърихи Систон» мо ба воқеаву ҳолате, ки дар бораи иштироки масеҳиён дошта бошад, дучор намеоем, ки маънои онро дорад, ки масеҳиён пас аз асри XI дигар дар Систон зиндагӣ намекардаанд.

Аммо, агар дар бораи мусулмоншавии мардуми Систон сухан ба миён орем, метавонем бигӯем, ки ин раванд мисли соири минтақаҳои Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр тадриҷӣ будааст. Чанд далел вучуд дорад, ки ин назарияро тасдиқ мекунад:

1. Арабҳо дар сад соли аввали ҳукумати хеш бештар дунболи забти сарзаминҳо буда, аз вилоятҳои тобеъ меҳостанд хирочу ҷизя ситонанд. Барои онҳо муҳим ҷамъоварии молиёт буд. Тавре ҷараёни забткориҳои онҳо дар Систон ва минтақаҳои дигарин фикрро тақвият мекунад. Агар ба забти дигар музофот, аз ҷумла Бухоро таваҷҷуҳ намоем, ин ҳолатро дида метавонем. Наршахӣ дар «Таърихи Бухоро» низ овардааст, ки

¹ Берунӣ А. Осору-л-бокия. – С. 327.

² Таърихи Систон. – С. 357.

Муҳаллаб, Убайдуллоҳ ибни Зиёд ва Саид ибни Усмон пас аз ҷангҳои мухтасар бо мардуми маҳаллӣ бо гирифтани микдори маблағ минтақаро тақр мекарданд¹.

2. Мусулмоншавии аҳолии шаҳру вилоятҳо, аз ҷумла Систон вақте суръат пазируфт, ки мардуми маҳаллӣ на бо забткорони араб, балки бо таълимоти ислом ошноии бештар пайдо карданд ва гурӯҳ-гурӯҳ исломро қабул карданд. Ба навиштаи муаллифи «Таърихи Систон», замоне ки Рабеъ ал-Ҳорӣ сиратҳои неку кард ва илми Қуръону тафсир ба мардум омӯхт, «бисёри ғабракони мусулмон гаштанд, аз некуии сирати ӯ»². Яке аз шахсиятҳои хеле маъруфи ҷаҳони ислом, ки номи ӯ дар осори классикони адабиёти форсу тоҷик низ зиёд оварда шудааст, Ҳасани Басрӣ (642-728) мебошад. Ӯ, бинобар ахбори сарчашмаҳо, муддате дар Систон ба кори таблиғу тарвиҷи ислом банд будааст. Муаллифи «Таърихи Систон» навиштааст, ки масҷиди одинаи Систон Абдурахмон бино кард ва меҳробии он Ҳасани Басрӣ ниҳод ва мардуми Систон дар наздаш илм меомӯхтанд. Се сол намозро қаср меҳонданд, «зеро ба як ҷо ҳеҷ мақом накарданд»³.

Дар асрҳои VIII-IX, ки замони густариши ислом дар ҳудуди Хуросону Мовароуннаҳр ва Систон аст, ашхоси ҷудогона дар баъзе шаҳру маҳалҳо мазҳаб ё ақидаи муайян паҳн мекарданд. Аз ҷумла мазҳаби шофеиро дар вилояти Чоч Қаффоли Чочӣ (Шошӣ) густариш додааст⁴. Ҳамин тавр, шахсе бо номи Амр ибни Аммоираи Фақеҳ низ муддате дар қаламрави Систон мазҳаби Сӯфӣи Савиро густариш бахшидааст⁵. Мақдисӣ, ки нисбат ба дигарон ба масъалаи дину мазҳаби аҳолии шаҳрҳо диққат кардааст, навиштааст, ки дар асри X дар шаҳри Фара ду маҳалла мавҷуд мебошад, ки махсуси суннимазҳабон ва дигар

¹ Наршахӣ А. Таърихи Бухоро. – С.81, 84.

² Таърихи Систон. – С. 91.

³ Таърихи Систон. – С. 89.

⁴ Муллоджонов С.К. Влияние религиозного фактора на политическую и социально-экономическую жизнь Хорасана и Мавераннахра (IX – XI вв.). (Автореф. дисс. на соис. уч. ст. докт. истор. наук). - Душанбе, 2015. – С. 34-35.

⁵ Таърихи Систон. 174; Таърихи Систон. -С. 140 (нашри тоҷикӣ).

махсуси ҷамоаи хориҷиҳост. Мақдисӣ, инчунин, аз мавзее ба номи Кубан ёдовар шудааст, ки мардуми он хориҷӣ буда, масҷид надоштаанд¹.

Муаллифи давраи баъдӣ Ёкут (асри XIII) аҳолии Каркуяро хориҷӣ номида, илова мекунад, ки дар он ҷо оташкада вучуд доштааст, ки назди пайравони Зардушт хеле мухтарам ва табаррук шумурда мешуд. Артур Кристенсен навиштааст, ки ин маъбад ханӯз дар аҳди Сосониён ҷузви ибодатгоҳҳои муътабари Эрон ба шумор меомад². Муаллифони баъдӣ (аз ҷумла, Закариёи Қазвинӣ) низ доир ба ин оташкада сухан ба миён оварда, илова кардаанд, ки бар гунбадҳои он шохҳои гов насб шуда, ин шохҳо ба ҳамдигар пайванд мебошанд.

А.Е. Бертелс аз матни як қасидаи Носири Хусрав ба хулосае расидааст, ки замоне ӯ барои таблиғи андешаҳои динии худ Систон рафта буд, вале ноком аз он ҷо берун ронда шудааст³.

Бар ҳилофи тасарруфи хеле зудии кишвари Эрон (636-651) ва ба дунболи он мулкҳои Осиёи Миёна (705-715), ҳокимияти ақидатӣ ва гаравидани қавмҳои эронӣ ба ойини ислом раванде ором, устувор ва решадор дошт. Шикастани андешаи мардум мисли шикастани қудрати низомӣ ба осонӣ муяссар нагардид. Мардумони Эронӣ Хуросону Мовароуннаҳр солҳо бар ойини худ боқӣ монданд. Арабҳо низ роҳи василаҳои гуногунро барои ба ислом ҷалб кардани аҳолии истифода карданд. Муҳаққиқони гуногуни шарқиву ғарбӣ ин нуктаро таъкид карда, бовар доранд, ки ҷараёни мусулмоншавии аҳолии хеле тӯл кашида, садсолаҳо идома доштааст. Ба андешаи донишманди маъруфи аврупоӣ Б.Шпулер тамоми мардуми Эрон бидуни зуру фишор оҳиста-оҳиста дар тӯли асрҳои VII то XI ба ислом гаравидаанд»⁴.

3. Равиши арабҳо низ тадриҷан ба аҳолии минтақаҳои забтшуда тағйир ёфта, роҳи тадриҷии қабул кардани исломро муҳайё мекунанд.

¹ Мақдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим ва маърифати-л ақолим. -С. 363.

² Кристенсен А. Эрон дар замони Сосониён. – С. 121.

³ Бертельс А. Е. Насир-и Хосров и исмаилизм. –М., 1959. -С. 183-185.

⁴ Шпулер Б. Таърихи Эрон дар ду қарни нахустини исломӣ. Ҷ. 1. Тарҷумаи Ҷ. Афлотурӣ. – С. 239

Дар «Таърихи Систон» таъкид мешавад, ки вақте Убайдулло соли 51-и ҳиҷрӣ (671-и милодӣ) ба Систон меояд, ўро супориш медиҳанд, ки раҳбари зардуштиёни Систон ва «ҳама хирбадонро бидуш ва оташи ғабракони барафкан». Дар идома омадааст, ки деҳқонҳо ва ашрофу руҳониёни Систон дар фикри эътироз ва ҷунбишу шӯриш буданд. Ба ҳамин хотир, ба ҳукумати маҳаллӣ муроҷиат мекунанд. Сипас, мусулмонон меғўянд, ки агар пайғамбар ин корро карда бошад, мо ҳам ин корро мекунем. Сипас, ба маркази ҳилофат (Димишқ) нома менависанд ва интизори ҷавоб мешаванд. Аз Димишқҷавоб меояд, ки зардуштиҳо ҳампаймон (муоҳидон)-и мо ҳастанд ва маъбади зардуштиҳо бо ибодатгоҳи яҳуду насронӣҳо як хел ҳисобида мешаванд. «Эшон гўянд, мо Худойпарастем ва ин оташхонаро, ки дорем ва хуршедро, ки дорем на бад-он дорем, ки гўем инро парастем, аммо ба ҷойгоҳи он дорем, ки Шумо меҳроб дореду хонаи Макка... Агар пайғамбари мо ҳастӣ 3-ин ҳеч нагузоштӣ, илло ҳама куфру адёни дунӣ дини ислом баркандӣ, он ки накарду барнаканд ва бар эшон ба ҷизя сулҳ кард изз исломо буд»¹.

Дар бораи мавҷуд будани пайравони зардуштӣ дар Систони замони комилан ҷорӣ шудани ислом далелро аз «Таърихи Систон» меоварем. Муаллиф зимни баёни воқеаҳои марбут ба шӯриши Мавло Сандаӣ навиштааст, ки ў Мансур ибни Исҳоқи Сомониро талаб кард, то ҷазо диҳад, Мансур фирор карда, дар хонаи яке аз зардуштиёни Систон пинҳон мешавад². Олими эронӣ М.Мутаҳарӣ низ ахбори чанд сарчашмаи таърихӣ роҷеъ ба мусулмоншавии аҳолии Эронӣ Осиёи Миёнаро мурур карда, ҷунин натиҷагирӣ мекунад: «Аксари эронӣён аз авоили қарни сеюми ҳиҷрӣ (IX-и милодӣ) ба баъд мусулмон шуданд ва то он замон ҳанӯз бисёре аз мардуми Эрон бар кешҳову ойинҳои қадими зардуштӣ, масеҳӣ, собӣ ва ҳатто буддӣ буданд. Сафарномаҳое, ки дар қарни дувуми сеюм ва ҷаҳоруми ҳиҷрӣ (VIII-X) навишта шудаанд, ҳикоят

¹Таърихи Систон. – С. 93-94.

²Таърихи Систон. – С. 299.

мекунанд, ки то он замон дар «Эрон оташкадаҳо ва калисоҳои фаровон вучуд доштааст... Бештари мардуми Кирмон дар тамоми муддати хулафои умавӣ зардуштӣ монданд ва мардуми Табаристон то сесад сол пас аз хичрат ханӯз дини чадидро напазируфтанд ва дар рӯзгори Истахрӣ (Х-и милодӣ) соҳиби «Масолик вал мамолик» зардуштиён дар Форс аксариятро ташкил медоданд»¹. Масъудӣ низ навиштааст, ки дар асри X ибодатгоҳи зардуштиён дар Систон мавҷуд будааст².

Ҷуғрофинависони асри X дар бораи мавҷуд будани масҷидҳои ҷомеъ маълумот дода, номи шаҳру маҳалҳои зиёдро овардаанд, ки дорони масҷиди ҷомеъ будааст. Бехтарин ҳунармандонро дар он давра барои ободӣ ва зебоии масҷидҳо сафарбар мекарданд.

Бо мусулмон гаштани аксари аҳолии Систон мушкили ин минтақа ҳалли ҳудро наёфт. Мо дар сарчашмаҳои асримиёнагӣ зиддияту ихтилофи ҳамешагӣ миёни гурӯҳҳо ва пайравони мазаҳбҳо дар Систонро мушоҳида мекунем. Яке аз ихтилофи дилгиру фарсоянда дар асрҳои X-XIII дар шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр низои пайравони ду мазҳаби асосии сунӣ – ҳанафӣҳо ва шофеӣҳо будааст, ки оқибатҳои ногувор барои минтақа дошт³. Ин ихтилофи ҷиддӣ дар Систон низ иттифок уфтдааст. Макдисӣ навиштааст, ки дар Систон душманӣ миёни самакиён, ки пайравони Буханифаанд ва миёни сидиқӣён, ки пайрави шофеианд, хунҳо мерехта, ки ба муҳомилаи султони (яъне, халифа) мекашид⁴. Муаллифи «Таърихи Систон» низ дар бахше ҷудогона бо номи «Аввали таассуби Самак ва Садак» ин ҳодисаро тасвир кардааст. Реша ва асли ин низоъро ӯ аз арабҳои бақрий ва тамимӣ медонад⁵. Дигар омили баҳсбарангези низоъро ба сабаби ҷиҳатгирии Тоҳир ва Яъқуб меномад. Тоҳир ба асҳоби ҳадис (шофеиён) ва Яъқуб ба асҳоби раъӣ (ҳанафӣён) майл дошт. Авҷи ин ҳодиса ба солҳои 904-906 рост меояд.

¹ Мутаххарӣ М. Хадамоти мутақобили ислом ва Ирон. С. 105.

² Масъудӣ Алӣ ибни Хусайн. Муруҷу-з-заҳаб ва маодину-л-ҷавҳар. – С. 323.

³ Муллоҷонов С. Низои ҳанафӣёну шофеиён дар шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр. – С. 144-145.

⁴ Макдисӣ М. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л ақолим. – С. 492.

⁵ Таърихи Систон. – С. 275-280; Таърихи Систон. – С. 211 (Н. ҷиқӣ); Историya Систана. -С. 264-269.

Аммо, аз ин ки Мақдисӣ дар охири асри X аз низои ду гурӯҳ сухан ба миён оварда, шаҳодат аз он медиҳад, ки ихтилофи мазҳабӣ то охири асри X вучуд доштааст.

Мақдисӣ дар зимни тавсифи забону лаҳчаҳои мардуми Хуросону Мовароуннаҳр менависад, ки «сухани сагистониён бо пӯзиши душманона бо садои баланд аз сина берун меояд, забони Буст беҳтар аст ва рустояшон забони дигар доранд, ки ҳашин аст». Ҳамин муаллиф дар ҷойи дигар панҷ лаҳҷаи форсии қисмати шарқро баршумурда, ҳар кадомиро ба ягон чиз шоиста медонад. Аз ҷумла, лаҳҷаи нишопуриро барои доварӣ, лаҳҷаи марвазиро баҳри вазорат, лаҳҷаи балхиро барои номанигорӣ ва лаҳҷаи систониро барои ҷанг хуб доништааст¹. Б. Ғафуров Систонро дар баробари Хуросону Мовароуннаҳр яке аз муҳимтарин марказҳои ташаккули забони форсии нав дар асрҳои IX-X мешуморад².

Дар бораи урфу одами аҳолии Систон сарчашмаи мавриди назари мо навиштааст, ки дар назди як чашмае, ки ба Афросиёб нисбат дода, мазори ду кӯдак будааст, ки муаллиф мегӯяд, «дахмаи эшон акнун бар сари он чашма пайдост»³. Аз ин бармеояд, ки ривоятҳои Фирдавсӣ, Саолибӣ, Табарӣ ва дигарон роҷеъ ба ҷангҳои эронӣёну тӯронӣён ва ба мулкҳои ҳамдигар ҳамла кардану иззи пойи худро гузоштани онҳо беасос намебошад.

Тавре маълум аст, яке аз одатҳои қадимаи мардуми эрониноҷод маросими сӯгворӣ ё азодорӣ мебошад, ки, асосан, хосси халқҳои муқимӣ ва зироаткор мебошад. Ин одат дар «Шоҳнома» борҳо зикр шуда, машхуртарини он маросими сӯгвории Сиёвуш аст. «Таърихи Бухоро» низ дар ин хусус маълумот дода, ахбори Фирдавсӣ ва Наршахиرو деворанигорӣҳои Панҷакент низ тасдиқ мекунанд⁴. «Таърихи Систон» менависад, ки Амр 17 марти соли 880 ба Систон расида, ба тахти

¹ Мақдисӣ М. Аҳсан -ут-тақосим фӣ маърифат-ул ақолим. – С. 489-490.

² Ғафуров Б. Тоҷикон. – С. 375-377, 380-381.

³ Таърихи Систон. – С. 14.

⁴ Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. – С. 272.

бародараш Яъқуб нишаст. Сипас, зикр мекунад, Амр нахуст «биншаст ба мотам ва мардумон ўро таъзият карданд»¹. Сухани «Таърихи Систон»-ро Байҳақӣ низ таквият дода, навиштааст, ки вақте Амр ибни Лайс аз Кирмон ба сӯйи Систон меомад, писари чавонаш Муҳаммад бемор шуда, дар натиҷа фавт мекунад. Амр «чазаъ мекарду мегирист ва садақа ба ифрот меод. Ва ҳафт шабонарӯз ҳам бар ин ҷумла буд, рӯз ба рӯза будан ва шаб ба ноне хушк гушодан ва нонхӯрише нахӯрдан ва бо чазае бисёр»². Аз ин навиштаҳо чунин хулоса кардан мумкин аст, ки урфу одат ва суннатҳои қадимии мардуми эронинаҷодро систониён ҳазорсолаҳо нигоҳ доштаанд.

Систон дар баробари Хуросону Мовароуннаҳр ва Хоразму Рай аз маконҳои муҳимми густариши фарҳангу адаби форсу тоҷик ба шумор меояд. Вақте Маҳмуди Ғазнавӣ Бустро, ки аз шахрҳои муҳимми вилояти Систон буд, фатҳ кард, ба ғайр аз даромади молӣ бар донишмандону шоирони ин минтақа низ даст ёфт. Яке аз ғоидаҳои фатҳи Буст ба даст овардани Абулфатҳи Бустӣ (вафоташ соли 1010) шоиру адиби дузабона буд. Маҳмуд Абулфатҳи Бустиро «бо иъзозу иқром талаққӣ кард ва ба маҳалли мармуқу макони маъмур махсус гардониду ваъдаҳои хуб дод». Тавре ҳуди ӯ эътироф кард, Маҳмуд «девони расоил, ки хизонаи асрор аст, ба ман супурд»³.

Аз маросими ҷашнӣ, ки муаллифи «Таърихи Систон» гузориш дода, метавонем таваллуди набераи Амр ибни Лайс дар соли 883 ва Тоҳир номида шудани ўро номбар кунем. Дар идома қайд мешавад, ки Амир барои ин наберааш маросими хатнасур барпо кард⁴.

Дар баробари забону адабиёт ва мусиқиву ҳунар мавҷудияти тақвими ҷудогона низ нишондиҳандаи фарҳанги минтақа шумурда мешавад. Тавре маълум аст, аз қавмҳои ориёӣ, ки дар ташаккули халқи

¹ Таърихи Систон. – С. 236.

² Таърихи Байҳақӣ. – С. 509-510.

³ Ҷурфодқонӣ. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. -С. 28.

⁴ Таърихи Систон. – С. 240; История Систана – С. 234.

точик нақши асосӣ доштаанд, суғдиҳо, бохтариҳо ва хоразмиҳо ба шумор омада, дар бораи тақвиму солшумории онҳо Абурайҳони Берунӣ маълумот медиҳад. Берунӣ қайд мекунад, ки аз яке аз шахсиятҳои маъруфи Систон Абусайд Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Абдучалили Систонӣ шундааст, ки дар гузашта (яъне, то замони истилои араб) систониён моҳхоро ба номҳои дигар (на мисли порсӣ) мехондаанд¹. Сипас, ин донишманди гаронмоя номи 12 моҳи аҳолии Систонро зикр мекунад, ки чунинанд:

1. Кавоз	7. Тувзар
2. Раҳу	8. Ҳаронво
3. Усол	9. Орқбозво
4. Тирқиёнво	10. Қўжпушт
5. Саризво	11. Кажшин
6. Маризво	12. Сорво

Яке аз имтиёзҳои дигари «Таърихи Систон» он аст, ки манбаи муътамад аст, дар бораи як силсила мавзӯҳо, ки дар маҷмӯъ, онро метавонем масъалаи ойини давлатдориву шахрншинӣ ва низоми муназзами кишвардорӣ номем. Дар ин асар истилоҳу вожаҳои девониву дарборӣ, сипоҳу лашкардорӣ, низоми молиётӣ ва додгустарӣ зиёд омадааст, ки дар қиёс бо маълумоти дигар сарчашмаҳо метавонад сарчашмаи нодир гардад. Ахбори ин манбаъ маълумоти умумии моро дар бораи давлатдорӣ асримиёнагии ниёгонамон комилтар мекунад. Дар ин сарчашма ба баъзе истилоҳу вожаҳо дучор меоем, ки баргирифта аз низоми девонсолориву дарборӣ асримиёнагии тоҷикон ҳастанд. Ба он монанд истилоҳот дар дигар сарчашмаҳо, аз ҷумла, «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ, «Таърихи Байҳақӣ», «Сиёсатнома»-и Низомулмулк низ омадааст.

¹ Берунӣ А. Осору-л-боқия. — Душанбе, 1990. — С. 64.

«Таърихи Систон» ҳокимону волиёнро бештар бо ном ва унвонашон зикр мекунад, ки барои мо хеле муҳим аст. Аз ин бармеояд, ки муаллиф аз низоми даргоҳу девон огоҳии комил доштааст. Даргоҳ созмоне буд, хосси нафари аввали кишвар (шоҳ, амир, султон ва ғ.) ва масъули амру фармонҳо ва созмондеҳи шароити кору истироҳати вай. Раҳбарии даргоҳро дар замони Сомониён, Ғазнавиён ва Салҷуқиён ҳоҷибӣ бузург бар уҳда дошт. Онро гоҳе ҳоҷибӣ солор ва ҳоҷибӣ кабир ҳам меномиданд. Вожаи «ҳоҷиб» чун «пардадор» ва «посдор» тарҷума гардида, дар зерин мафҳум шахсе дар назар дошта мешуд, ки монеи дидори касон бо амир бошад. Луғатномаҳои форсӣ ин калимаро чунин шарҳ додаанд: «Он, ки мардумонро боз дорад аз даромадан»¹. Дар чанд ҷой «Таърихи Систон» аз ҳоҷибон ёдовар шуда, дар як маврид мефармояд: «Макчули ҳоҷиб ва баъзе ғуломони падар бо ӯ бирафтанд». Дар ҷойи дигар муаллиф аз вазифаи ҳоҷибулҳуҷҷоб, ки сардори ҳоҷибон будааст, дарак медиҳад. «Булҳасани Кошанӣ, ки ҳоҷибулҳуҷҷоб буд ва сипоҳу камар, ки амири Хуросон дода буд ...»².

Дигар вазифаи даргоҳи асримиёнагӣ надимӣ буд. Дар аксари фарҳангҳо (Деххудо, Амид, Муин) надимро ҳарифи шароб ва ё, умуман, рафиқ номидаанд. Аммо надим вазифаҳои дигаре ҳам дошт, ки ӯ боздоранда аз хато ва сарзанишкунандаи амир ба ҳисоб мерафт. Ӯ дар ин кор ягона шахсе буд, ки бидуни тарс бо амир сухан мегуфт. Низомулмулк менависад, ки надим вазифае ғайр аз надимӣ набояд дошта бошад ва доштани онро аз заруратҳо мешуморад: «Подшоҳро чора нест аз надимони шоиста доштан»³. «Таърихи Систон» низ аз надимон ёдовар мешавад: «Ва надимонашро назди ӯ фиристод ва мутрибону канизакону ғуломон»⁴.

Ба ғайр аз ҳоҷиб ва надим, инчунин, аз хоссагон, ки афроди хеле наздик ба амиру ҳоким буда, ки гоҳе надимон чунин касон мешуданд ва ё

¹ Муллоҷон С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. – С.68.

² Таърихи Систон. – С. 330, 345.

³ Низомулмулк. Сиёсатнома. -С. 109.

⁴ Таърихи Систон. – С. 290.

канизони вижаи шоҳ буданд, маълумот дода шудааст. Ба ғайр аз ин, дар даргоҳи шоҳони асримиёнагӣ мардуми шуглу вазоифи гуногун, аз кабили табиб, шоир, мунаҷҷим, каввол, ҷомадор, охурсолор, соқӣ, оғочӣ мутриб, пардадор, фаррош ва ғайра машғули хидмат буда, ҳангоми сафар низ амирро ҳамроҳӣ мекарданд. Пиромуни ин машғулиятҳову вазоиф ва нафароне, ки дар ин симат кор мекарданд, Байҳақӣ, Утбӣ, Низомулмулк, Ровандӣ ва дигарон маълумот додаанд¹. Баъзе номҳо, албатта, дар «Таърихи Систон» ба гунае дигар омадаанд, ё маълумоте дарҷ шудааст, ки дар осори дигар камтар ба мушоҳида расидааст. Аз ҷумла менависад, ки «таббоҳон бар кор буданд». Ҷое дигар навишта, ки маро ба сарои сутурбони хеш фурӯд овардӣ².

Дар асрҳои IX-XII истилоҳи омил, ки ба раис, ҳоким ё волии шаҳру вилоят гуфта мешуд, хеле маъмул гардида, дар сарчашмаҳо ба ин бора зиёд дучор мешавем. Яъне, омил ба касе гуфта мешуд, ки шоҳ ба ҷое ҳамчун раис мефиристод. Дар оғози «Таърихи Систон» муаллиф менависад, ки «акнун ёд кунем тулу арз ва куру расотиқи Систон аз паси ислом, ки омилу волии Систон кӣ будааст?»³.

«Таърихи Систон» дар бораи масъалаҳои ҳисобу китоби дафтардорӣ асрҳои IX-XII ишораҳои бамаврид карда, истилоҳоти фаровонро аз низоми молии гузашта дар худ ғунҷондааст. Яке аз ин истилоҳҳо истихроч мебошад, ки маънои он расидагӣ ё баррасии ҳисоби авмолро мегуфтанд. «Тоҳир ва ҳама сипоҳ ба ато ва иқтоъ хурсанд гаштанд, магар Абдуллоҳ ибни Муҳаммади Микол эшон амалу истихроч ҳамехостанд»⁴. Ин вожаро Байҳақӣ низ истифода карда, зимни тасвири ҳодисаҳои соли 1031 ҷое мефармояд, ки «ва истинботу истихроч кунанд, то бар ин далели равшан ёбанд, эшонро муқаррар гардад»⁵.

¹ Муллоҷон С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. – С.81.

² Таърихи Систон. – С. 10, 272.

³ Таърихи Систон. – С. 28.

⁴ Таърихи Систон. – С. 267.

⁵ Таърихи Байҳақӣ. – С. 192.

Хазиная умумии кишвар дар «Таърихи Систон» мисли муаррихони дигар байтулмол номида шудааст ва дар чанд ҷой омадааст.

Дар «Таърихи Систон» омадаст, ки Абузайд Холид ибни Муҳаммад ибни Яҳё бундори Кирмон буду нома ҳаменабишт¹. Агар ба фарҳангҳои муътабари форсӣ назар афаканем, мебинем, ки дар асрҳои миёна масъули гирифтани молиёт аз бору бунаҳоро бундор мегуфтанд. Байҳақӣ низ ин вазифаро ёдовар шудааст, ки кормандони он либоси махсус доштаанд: «Ҳасирӣ он рӯз дар ҷуббае буд, зарди музаъфарӣ ва писараш дар ҷуббаи бундорӣ»²

Дар як маврид «Таърихи Систон» чандин вожаву истилоҳи молиётиро пасиҳам овардааст. «Ва девони хирочӯ ниҳод ба Систон ва расми дабирон *ӯҳуссоб ва ҷаҳбаз ва ҷобӣ ва муставфӣ ва мушрифону астварон* ва ин ҳама ба тадбири Ҳасани Басрӣ кард»³. Аз фарҳангҳо маълум мешавад, ки ҷамъоварандаи моли ҷабояро ҷобӣ мегуфтанд.

Дахл аз дигар вожаҳои хеле маъмули молиётӣ аст, ки маънояш суд, ғоида, баҳрабардорӣ ва муқобили харҷ аст. Ин вожа низ дар «Таърихи Систон» низ омадааст. «Ва ҳамаи уммоли ин се ноҳиятро бикӯшт ва дахл бархост ва як дирҳаму як ҳубба аз Хуросону Систону Кирмон ба даст намеояд»⁴. Дигар вожаи низоми молиётӣ асрҳои миёна мустаҳраҷ аст ва он касест, ки ба ҳисоби амвол расидагӣ мекард, он ки маъмури таъинва ба даст овардани молиёт аз замин аст, онро қаҳбаз ва ҷаҳбаз ҳам меноманд. Он касе, ки таъинқарздорӣ аз девони молиётиро мушаххас мекунад ва умуми девонии касеро тафтиш мекунад. Байҳақӣ низ ин вожаро овардааст: «Дар суффа бо вай мунозираи мол мерафт ва мустаҳраҷу уқобайну тозиёнаву шиканчаҳо оварда ва ҷаллод омад ва пайғоми дурушт меоварданд». Дар «Таърихи Систон» боре омадааст, ки «чун кор бар ӯ сахт гашт мустаҳраҷро моле бидод»⁵. Маоши артишиён

¹ Таърихи Систон. – С. 302.

² Таърихи Байҳақӣ. – С. 231.

³ Таърихи Систон. – С. 92.

⁴ Таърихи Систон. – С. 160

⁵ Таърихи Систон. – С. 128.

бистгонӣ ном дошта, дар «Таърихи Систон» низ он чанд маврид зикр мешавад. Аз ҷумла, «ва ғуломони ӯ ҳама якон-якон бинвохт ва зару силат доду бистгонӣ дод»¹.

Дар «Таърихи Систон» дар бораи истилоҳу вожаҳои девони бариду рисолат низ ахбори зиёд аст. Вожаҳое чун барид, пайк, расул, вафд, пойжа, дабир, аҳд ва ғайра борҳо дар ин асар зикр шудаанд. Дар аҳди Сомониён девони барид, агарчи ба расонидани муросилоти давлатӣ маъмур буданд, вале кормандони он ба марказ аз рафтори ҳокимони маҳаллӣ низ гузориш медоданд². Дар замони Ғазнавиён барид аҳаммияташро гум накард. Сарчашмаҳои таърихӣ дар ин бора навиштаанд, ки «муҳимтарин қорҳои мулк шуғли барид аст, ки тааллуқ ба ахбору воқеоту ҳодисот дорад. Аз ҳар чӣ бошад, ғассу самин (бузургу кӯчак) бар тавотири шабу рӯз гоҳу бегоҳ бар самӣ подшоҳ бирасонанд ва дар ин қор ҷониби ростӣ нигоҳ дорад. То неқ таҳқиқ накунад ва равшану муҳаққақ нагардонад дар рӯзномача нанависад». Муаллифи «Таърихи Систон» ҷое менависад, ки «пас расулро некуӣ қарду аҳднома ва ин нома бад-ӯ доду бозгардонид»³. Вазифаи соҳиббаридии ин ё он вилоят ё шаҳр вобаста ба аҳаммияти роҳбурдию иқтисодии ҳамон минтақа муҳим буд. Дар як маврид Байҳақӣ хеле боаҳаммият будани соҳиббаридии Систонро таъкид кардааст⁴.

Тавре медонем, дар аҳди Сомониён девонҳои қозӣ, вақф ва муҳтасиб арзи вучуд доштанд⁵, ки ҳама дар асоси қонунҳои дини ислом амал мекарданд. Дар замони Ғазнавиён, ба хотири он ки ҳамаи девонҳои дар боло зикршуда ба аҳкоми шаръӣ марбут буданд, тамоми он дар дохили як девон муттаҳид гардонида шуданд⁶. Номи ин девонро девони мазолим гуфтаанд ва Байҳақӣ ба мазолимнишастани амир дар рӯзҳои чоршанберо ёдовар шудааст: «Ва амир мазолим қард ва рӯзе саҳт бузург

¹ Таърихи Систон. – С. 340.

² Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон. Ҷ 1. -С. 455.

³ Таърихи Систон. – С. 168.

⁴ Таърихи Байҳақӣ. – С.382.

⁵ Абубақр Наршахӣ. Таърихи Бухоро. -С. 60

⁶ Муллоҷон С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. – С. 126.

буду бо ном ва ҳишмати тамом». Дар ҳавзаи ҳукумати Аббосиён ва Фотимиён ташкилоте, ки ба шикоятҳои мардумон расидагӣ мекард, онро мазолим мегуфтаанд. Дар «Таърихи Систон» низ ин истилоҳи додрасӣ ба шакли зер омадааст: охир ӯро соҳиби мазолим карданд ва ҳар рӯз мазолими сипоҳ буд. Дар он давра ҳам (чун замони мо, ки додрасии бахши низомӣ алоҳида аст) додрасии аҳли сипоҳу лашкар чудо будааст, ки муаллифи «Таърихи Систон» низ онро чудо ёд кардааст. Инчунин, аз чундин қозиҳо, аз ҷумла Мавлоно Зайнулдин, ки қозии Исфизор будааст, ёдоварӣ мекунад¹.

Дар «Таърихи Систон» ба вожаи дигаре низ дучор омадем, ки он асворон ном дошта, ба афроди амин ва мавриди эътимод гуфта мешуд. Фирдавӣ низ ин вожаро ба кор бурдааст. Дар зимни баёни ҷанги ҳокони Чин ва Ҳайтолиён омадааст:

Шудандӣ бараш асворони ӯ,

Бипурсид аз кордорони ӯ².

«Таърихи Систон» низ ин истилоҳро ба кор бурдааст ва менависад, ки «мушрифону асворон ва ин ҳама ба тадбири Ҳасани Басрӣ кард». Ғайр аз мушрифу асвор, инчунин, дар бораи шурат, ариф (гузоришгар), посбон, ҳарис ва шихна низ тазаккур дод мешавад³.

Ба ғайр аз ин, боз дар китоби «Таърихи Систон» чанде аз истилоҳоти бахши низомию лашкардорӣ низ инъикос ёфтаанд. Дар давраи асрҳои миёна бештар давлатро тавассути ҷангу корзор соҳиб мегаштанд ва барои ниғаҳдории давлат низ ниёз ба артишу сипоҳи муназзаму пурқудрат буд. Меҳвари аслии сиёсати давлатҳо низ дар дохилу хориҷ ҷанг буд. Аз ин рӯ, ба девони марбут ба умури низомию омодабоши сипоҳ ба таври хос муносибат мекарданд. Девоне, ки масъули умури ҷангу низомӣ буд, арз ё араз номида мешуд. Вожаи арзро фарҳангҳо арзқунандаи лашкар (ё лашкарнавис)-ро ориз ё гоҳе ариз

¹ Таърихи Систон. – С. 314, 407.

² Фирдавӣ. Шохнома. – С. 279.

³ Таърихи Систон. – С. 32, 155, 381.

номидаанд. Ин девонро «девони арз-ул-чуюш» ҳам гуфтаанд. Арз кардан ба маънои сон дидан дар забони форсӣ ҳам ба кор рафтааст ва арзгоҳ ба маънои «майдони шумор кардани сипоҳ» омадааст¹. Маъмурони ин девонро ориз мегуфтанд. Ориз бояд лаёқату малакаи комили ҷангӣ дошта, дар замони осоишта ба вазъи сарбозон расидагӣ мекард ва васоили осоиши лашкар, таҳияи музди кор ва хӯроки лашкарро фароҳам меовард. Муаллифи «Таърихи Систон» менависад, ки «оризро фармон дод то номҳои эшон ба девони арз набишт ва бистгонияшон пайдо кард ба маротиб»².

Ҳамчун Носири Хусрав ва Хайём, ки истилоҳи озодагонро ба тоҷикон нисбат медиҳанд, дар ин асар низ лашкари тоҷикони систониро муаллиф озодагон номидааст. «Ва сипоҳе ҷамъ шуд аз маволи ва сарҳангону озодагони Систон ҳама якдилу якниҳод»³. Сардор ё фармондеҳи сипоҳи Систон ба қавли «он ҷо ҳафт рӯз бибуд ва испаҳбади Систонро бинавохт»⁴. Дар асар, инчунин, роҷеъ ба пиёдагони лашкар, саворон, созсаворон (савори мусаллаҳ ва омодаи ҷанг), пасравон, пилбонони сипоҳ хабар додааст. «Таърихи Систон» ҳамчун аз мавҷуд будани вазифаҳои сипаҳсолор, сархайл (сардори як ҷамоате аз лашкариён), сарҳанг, муқаддам хабар медиҳад.

Яке аз вазифаҳои дигар нақиб будааст, ки меҳтар, сардор ва бузургтари сипоҳиёнро меномиданд. Муаллифи «Таърихи Систон» дар ҷое навиштааст, ки «нақибонро гардан бизаду ба ду нима кард»⁵.

Дар асрҳои миёна гурӯҳе аз лашкариёни ғайримуназзам ва ҳифай мавҷуд буданд, ки онҳоро ҳашариён мегуфтанд. Дар фарҳангҳои форсӣ низ омадааст, ки манзур аз ҳашар сипоҳиёни муздуру ҷанговарро гӯянд ва ҳашар дар маънии сипоҳии беназм ва ҳашарӣ мансуб ба ҳашар, яъне афроди сипоҳи ғайримунтазам. Дар «Таърихи Систон» гуфта мешавад,

¹ Муллоҷон С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. – С. 99.

² Таърихи Систон. – С. 217

³ Таърихи Систон. – С. 312.

⁴ Таърихи Систон. – С. 10.

⁵ Таърихи Систон. – С. 363

ки «з-он ҳашариён андар он ҳазимат се ҳазор кушта шуданд»¹. Ҷое дигар аз силоҳхона ва қисмати пешрави лашкар, ки талоя ном дошт маълумот додааст. Ў аз Бадри Таом ном шахс, ки «ба талоя ҳамешуд аз лашкари султонӣ» ёдовар мешавад.²

Дар «Таърихи Систон», инчунин, роҷеъ ба шуғлу вазифаҳое чун мири об (касе ки обро ба хонахову боғҳо тақсим мекард), ҳаҷҷом (хунгиранда), хатиб (касе ки хутба мехонад), муаззин, сайёд (шикорчӣ), сарроҷ (зинсоз) низ маълумот додааст, ки барои фаҳмидани вазъи иҷтимоии асрҳои миёна муҳим шумурда мешавад.

Дар маҷмӯъ, тазаққурҳои муаллифи «Таърихи Систон» роҷеъ ба низоми даргоҳу девон, умури молӣ ва василаву абзори иртиботро ҷамъбандӣ карда, метавонем онро дар се бахш натиҷагирӣ кунем. Агар муаллифони ҳамзамони «Таърихи Систон» Утбӣ, Байҳақӣ ва Гардезӣ дар бораи истилоҳу вожаҳо ва тартиботи давлатдорӣ як давлат (Ғазнавиён) маълумот диҳанд, ин сарчашма дар бораи суннату ойини чанд давраи аз ҳам фарқкунанда (Умавиён, Аббосиён, Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён, Ғазнавиён ва Салҷуқӣён) хабар медиҳад, ки аҳамияти муҳимми илмӣ дорад. Монандии ахбори «Таърихи Систон» бо сарчашмаҳои дигари хаттӣ гувоҳи дақиқ будани ахбори ин сарчашма ва идома ёфтани суннатҳои давлатдорӣ тоҷикон дар замонҳои гуногун мебошад.

¹Таърихи Систон. – С. 291

²Таърихи Систон. – С. 351.

ХУЛОСА

Нигориши таърих аз ҷониби аҷдоди тоҷикон ба замонҳои хеле қабл расида, ба фармуди устод Рӯдакӣ тоҷикони нахустин донишу андарзу таҷрибаҳои андӯхтаи худро бар рӯи сангҳо низ навиштаанд. Бар асоси ҳамин суннати дерини таърихнигорӣ буд, ки таърихнигории миллии мо дар тӯли таърих барҷой монду тадриҷан устувор гашт. Пас аз густариши дини ислом ва дар ихтиёри умуми мардум қарор гирифтани ҳатту савод ва дар саросари қаламрави Хуросону Мовароуннаҳр падидаи омадани ниҳодҳои омӯзишу парвариши фикрӣ илми таърих низ хеле инкишоф ёфт. Тоҷикон дар байни халқҳои гуногуннаҷоди ҳилофати исломӣ бештар аз дигарон ба фарогирии илму дониш пардохта, дар асрҳои X-XII осори арзишманде дар илмҳои гуногун, аз ҷумла дар бахши таърих падидаи оварданд.

Дар сарзамини Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр дар асрҳои X-XII шубҳае аз таърихнигорӣ – таърихнигории маҳаллӣ падидаи омад. Омилҳои гуногун дар пайдо шудани чунин навъи таърихномаҳо таъсиргузор буда, яке аз онҳо сиёсати марказиятбахшии ҳилофати араб ва сулолаҳои маҳаллӣ дар давраи таҳқиқшаванда мебошад. Сабабу ангезаи дигари навиштани таърихҳои маҳаллӣ он будааст, ки дар ғушаву канори империяи бузург вақте таърихномаҳои сулолавӣ ё умумӣ навишта мешуд, ба гузаштаи шаҳру вилояти хос хеле аҳамият дода намешуд ва таърихи он ҳамеша дар робита бо марказ сабт мешафт. Аз ин рӯ, донишмандони шаҳру навоҳии гуногун миён бар зада, таърихи шаҳру вилояти худро сабт мекарданд, ки дар таърихнигории миллии мо ҳодисаи бузургу фараҳбахш доништа мешавад. Сабаби сеюми нигориши таърихҳои маҳаллӣ талоши шоҳону волиёни шаҳру вилоят барои машҳур шудан будааст. [7-М].

«Таърихи Систон» сарчашмаи нотақрори таърихӣ ва адабӣ буда, байни асрҳои XI-XIV дар чанд марҳила аз ҷониби чанд муаллиф навишта шудааст. Аммо қисмати якуми он, хеле муфасссал ва бо риояи суннати таърихнигорӣ таълиф шуда, қисмати дувум ва, хусусан, охири асар мухтасар омадааст. Ин асар сарнавишти бахше аз сарзамини Эрони қадим ва асримиёнагӣ ва мардуми онро баён карда, умумияти таърихи он бо минтақаҳои дигар ва вижагиҳои ин мулкро шарҳ додааст. Ахбори ин асар ба муаррихон имкон медиҳад, ки дар қиёс бо сарчашмаҳои дигар баъзе санаҳои таърихро дақиқнамоянд ва дар баъзе мавридҳо тиккаҳое аз таърихи умумии халқи тоҷик комил карда шаванд. То ин дам «Таърихи Систон» аз ҷониби бузургтарин муаррихони ватаниву хориҷӣ истифода гардида, дар қатори муҳимтарин сарчашмаҳои таърихӣ эътироф карда шудааст. [2-М].

Танҳо вучуди як қасидаи маъруфи «Модари май»-и асосгузори адабиёти форсии тоҷикӣ устод Рӯдакӣ дар шакли комили он аҳамияти «Таърихи Систон»-ро ҳамчун сарчашмаи беназиру нотақрори адабӣ машҳур кардааст. Ин қасида, газашта аз ин ки поре аз эҷоди шоири номдори моро, бештари осораш аз байн рафтаанд, боқӣ гузоштааст, инчунин, гӯшае аз ҳаводиси нимаи аввали асри X дар Хуросону Мовароуннаҳро бозсозӣ карда, робитаи дарбори Сомониён бо минтақаҳои Систон ва Райро дар як марҳилаи таърихӣ муайян мекунад.

Ҷуғрофияи таърихии Систон нишон медиҳад, ки иқлим, шароити табиӣ ва ҷуғрофии он дар ташаккули мардуми ин минтақа нақши муҳим гузоштааст. Агар дарёҳову обҳои фаровон дар бахше аз қисматҳои он сабаби рушди системаи обёрӣ гардад, дар бахше дигар ривоч ёфтани системаи маснуии обёрӣ мучиби тараққии кишоварзӣ гардид. Ҳамлаи ҳамешагии регҳо аз як ҷониб, агар сабаби андӯхтани таҷриба ва роҳҳои мубориза бо он гардад, аз ҷониби дигар, бод ба систониён осеби бодиро ҳада кард, ки дар асрҳои миёна яке аз вижагиҳои ин сарзамин шинохта шуда, бештари муаррихону ҷуғрофинависон онро таъкид карданд. [1-М].

Систон дар катори Хоразм, Суғд, Тахористон, Рай, Хуросон, Чоч, Фарғона ва дигар минтақаҳои таърихӣ Эрони куҳан аз замони хеле қадим маъруф буда, ёдгориҳои Шаҳри Сӯхта, ки дар натиҷаи қовишҳои бостоншиносӣ ба даст омад, яке аз марказҳои қадимтарини суқунати инсонҳо будани онро таъйид мекунад. Асоатири эронии марбут ба Пешдодиёну Каёнӣ ва силсилаҳои таърихӣ Ҳахоманишҳо, Ашкониён ва Сосониён ва дигарон дар сарзнавишти Систон ҷойгоҳи муҳим дошта, марди афсонавии систонӣ – Рустам қаҳрамони тамоми мардуми эрониноҷод ба шумор меояд. «Таърихи Систон» бахше аз ин воқеахоро дар худ ҷой додааст, ки бо ахбори осори дигари ҳаттӣ ҳаммонанд аст. Ҳамчунон, пайванди амиқи Систон бо сарзаминҳои дигар ва ҳамсарнавишт будани систониён бо дигар аҷдоди халқи тоҷикро собит месозад. [3-М].

Систон дар замони ҳуҷуми арабҳо дахҳо маротиба мавриди ҳамлаву ғорат ва ҷафову ситамгарии истилогарон қарор гирифта, мардуми ин мулк сарзамини худро қаҳрамонона ҳифз кардаанд. Дар ҳамин давра ҳамроҳ бо муҳоҷирони араб ақидаву мазҳабҳои исломӣ ба ин сарзамин роҳ меёбанд, ки дар давраҳои баъдӣ нақши муҳимме дар ҳодисаҳои сиёсӣ мегузоранд. Сиёсати волиёни фиристодаи умавӣ ва аббосӣ бинобар ахбори «Таърихи Систон», бештар бар пояи манфиатҷӯӣ ва ҷамъоварии молиёт аз мардум бунёд гардида, амволу дороии ин сарзамин борҳо аз ҷониби истилогарони аҷнабӣ ғорат шудааст. [9-М].

Систон дар замони ба истиқлол расидани Хуросону Мовароуннаҳр дар маркази воқеаҳои сиёсии ҳилофат қарор гирифта, нақши муҳим дар раvанди истиқлолталабии умумии мардуми Эрону Осиёи Марказӣ гузоштааст. Силсилаи систонасли Саффорӣ ва яқубӣ баъд аз бузургтарин ифтихороти мардуми эрониноҷод буда, Яқубу Амри саффорӣ барои пойдории истиқлоли сарзамини тоҷикон аз ҳилофати араб фидокорӣ кардаанд. Систон бар асоси маълумоти «Таърихи Систон» дар баробари меҳвари муқовимат ва бедории тоҷикон будан, яке аз марказҳои муҳим

барои густариши забону адабиёти навини форсӣ гардидааст. Ғайр аз касидаи маъруфи устод Рӯдакӣ дар «Таърихи Систон» дахҳо порчаҳои шеърӣ ба забонҳои арабӣ ва форсӣ мавҷуд аст, ки ба ҳодисаи муайяни таърихӣ рабт дошта, омӯзиши ин ашъор аз нигоҳи таърихӣ низ аҳамияти муҳимми илмӣ дорад. [4-М];

Маълумот дар бораи Тоҳириён дар «Таърихи Систон», асосан, дар робитаи сиёсии ин хонадон бо ҳодисаҳои Систон инъикос гашта, сиёсатгузориҳои хилофати Аббосиён ва Тоҳириён сабаби эътирози мардум ва сар задани чанд ҷунбиши халқӣ мегардад. Тоҳириён бо ҷунбишҳои хориҷӣ ва айёрон дар Систон рӯ ба рӯ гашта, дар нигоҳ доштани ин сарзамин чандон муваффақ набудаанд. Муборизаи Тоҳириён барои фурӯ нишондани эътирозҳои халқӣ саранҷом ба шикасти ин хонадон дар Систон ва аз сахнаи сиёсӣ хориҷ гаштани он оварда расонд.

Сомониён, ки нисбат ба Тоҳириён дар сиёсати дохилии худ озодии бештар доштанд, барои дар итоат нигоҳ доштани Систон талоши зиёд кардаанд. Аммо сиёсати онҳо низ муваффақона набуд. Аз ин рӯ, минбаъд Сомониён бештар ба хондани хутба ва сикка дар Систон аҳамият дода, аз Систон фақат ҳадия дарёфт мекарданд ва хирочи ин сарзаминро дар он ҷо боқӣ мегузоштанд. Муаллифи «Таърихи Систон» сиёсатҳои Тоҳириён ва Сомониён дар Систонро наменвисандад ва коргузориҳои ин хонадонҳо дар Систонро интиқод мекунад. Ин равишти интиқод кардан аз сиёсати ҳукумати марказии Хуросон хосси таърихнигории маҳаллӣ мебошад. [5-М].

Муаллифи «Таърихи Систон» ошокоро эътироф мекунад, ки яке аз нуктаҳои осебпазири Систон дар тамоми давраи мавҷудияти он шӯришҳо будааст. Аз ин рӯ, дар бораи дахҳо шӯриши халқӣ маълумот додааст. Дар ягон сарчашмаи дигари таърихӣ (таърихи маҳаллӣ) ба андозаи «Таърихи Систон» ҷунин факту рақам дар бораи ҷунбишҳои мардумӣ дида намешавад. Ин асар танҳо ба зикри шӯришҳо басанда накарда, дар бораи сабабҳо ва натиҷаҳои баъзе шӯришҳо низ маълумот

медиҳад. Баъзе аз шӯришхоро муаллифи «Таърихи Систон» чонибдорӣ карда, онро муқобила бо ситами бегонагон мешуморад, ки барои таърихи асримиёнагии мо ҳодисаи камназир аст.

Ҳукумати турконро муаллифи «Таърихи Систон» бузургтарин мусибати мардум ва сарзамин худ мешуморад. Дар асар баъзе саҳифаҳои таърихи сиёсӣ ва иҷтимоии замони Ғазнавиён ва Салҷуқиён баён гардидааст, ки дар сарчашмаҳои дигар дида намешавад. Муаллифи асар аз ғорату таҷовузи ғузҳо ва тааррузи фидоӣни исмоилӣ дар асри XII ба Систон низ хабар дода, омилони ин ҳамлаҳоро нафрин мекунад. [8-М].

«Таърихи Систон» сарчашмаи нодири таърихӣ роҷеъ ба масъалаи дину мазҳаби яке аз вилоятҳои муҳимми таърихӣ мо – тоҷикон, ба шумор меравад. Ахбори ин асар дар хусуси таърихи асотирии халқҳои эронинажод аҳамияти муҳимми илмӣ дошта, умумият ва вижагиҳои музофотии ҷаҳонбинии мардумро инъикос мекунад. Ин сарчашма дар бораи баъзе урфу одатҳои мардум ахбореро дар худ дорад, ки камтар сарчашмаи таърихӣ ба он андоза маълумотро дар худ ҷой додааст. Китоб дар хусуси раванди мусулмоншавии аҳолии Систон ва дину маҳзаби аҳолии он дар асрҳои IX-XII маълумоти фаровон медиҳад. «Таърихи Систон», инчунин, раванди ба ҷараёни хориҷӣ гаравидани аҳолии Систон ва нақши он дар ҳаракатҳои зидди хилофатро хеле муфассал баён кардааст.

«Таърихи Систон» ҳанӯз ба таври бояд дар таърихнигорӣ мо мавриди баррасӣ ва арзёбии илмӣ қарор нагирифтааст. Омӯзиши васеи он имкон медиҳад, ки саҳифаи нав дар таърихи тоҷикон муайян карда шаванд.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Дар нақшаҳои таълимии ихтисосҳои гуманитарӣ ба омӯзиши фанни манбаъшиносии таърихи халқи тоҷик таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда шуда, ахбори «Таърихи Систон» ва манбаъҳои дигари таърихӣ ва адабӣ, ки бо забони модарии тоҷикон иншо шудаанд, дар чараёни дарсҳо муфасссал омӯзонда шавад;

2. Бо тақия бар ахбори «Таърихи Систон» саҳифаҳои муҳимми таърихи муборизаи минтақаҳои тоҷикнишин, аз ҷумла Систон дар баробари истилогарони араб омӯхта шуда, дар ин замина, дастурҳои зарурӣ барои донишҷӯён ва таърихдӯстон таҳия карда шавад;

3. Дар асоси маълумоти «Таърихи Систон» ва дигар манбаъҳои таърихӣ раванди мусулмоншавии аҳолии Систон, ҳамчун қисме аз сарзамини таърихӣ ва маҳалли сукувати аҷдоди тоҷикон дар доираи барнома ва лоиҳаҳои махсус ба роҳ монда шавад;

4. Шӯришҳои халқӣ, ки дар Систони асрҳои VIII-X рух додаанд, бо дигар ҷунбишҳои мардумии Хуросону Мовароуннаҳр иртибот дошт, ба таври васеъ омӯхта шудани онимкон медиҳад, ки саҳифаҳои норавшани таърихи иҷтимоии тоҷикон муайян карда шавад;

5. Омӯзиши робитаи давлатҳои марказии Хуросону Мовароуннаҳр (аз ҷумла Сомониён) бо Систон ва минтақаҳои дигар ва сабақҳои омӯзандаи он бар пояи ахбори «Таърихи Систон» ва сарчашмаҳои дигар барои устувор кардани пояҳои давлати миллӣ аҳамияти махсус дорад;

6. «Таърихи Систон» аз ҷумлаи сарчашмаҳои муҳимми таърихӣ, мардумшиносӣ ва адабии форсӣ буда, омӯзиши васеи он дар шароити кунунии ҷаҳонишавӣ ва коҳиш ёфтани арзишҳои миллӣ боиси баланд гаштани огоҳӣ ва руҳияи милливу ватандӯстии насли ҷавон дар шароити истиқлоли давлатии Тоҷикистон мегардад.

РҶҶҲАТИ САРЧАШМАҲО ВА АДАБИЁТ

Сарчашмаҳои ҳаттӣ

1. Абуҷусуф, Аллома Қозӣ Абуҷусуф ибни Иброҳим. Китоб-ул-хироч. – Душанбе, 2021. – 252 с.
2. Афғонӣ Сайид Ҷамолиддин. Татимату-л-баён фӣ таърихи-л афғон. Таҳия, пешгуфтор, тавзеҳот ва луғатномаи Б. Азимова. – Душанбе, 1999. – 156 с.
3. Байҳақӣ, Хоҷа Абулфазл ибни Ҳусайн. Таърихи Байҳақӣ. Таҳиягари матн, муаллифи муқаддима ва феҳристҳо С. Муллоҷон. – Душанбе, 2014. – 774 с.
4. Балозурӣ, Аҳмад ибни Яҳё ибни Ҷобир. Футуху-л-булдон. Тарҷума ва муқаддима аз Муҳаммади Таваккул. – Техрон, 1367. – 832 с.
5. Балғамӣ, Абӯалӣ Муҳаммад. Таърихи Табарӣ. Бо муқаддима ва тавзеҳоти Муҳаммадҷон Умаров ва Файзулло Бобоев. – Техрон, 1380/2001. – Ҷилди 2. – 1632 с.
6. Берунӣ, А. Осору-л-боқия / А. Берунӣ . – Душанбе: Ирфон, 1990. – 432 с.
7. Гардезӣ, Абулҳай Заҳок ибни Маҳмуд. Зайн-ал-аҳбор (Таърихи Гардезӣ). Бо кӯшиши Абдулҳай Ҳабибӣ. – Техрон, 1363. – 400 с.
8. Девони Рӯдакӣ. Таҳияи матн ва шарҳу тавзеҳоти Абдуқодири Рустам. – Душанбе, Бухоро, 2015. – 334 с.
9. Девони Фарруҳии Сиистонӣ. Бо кӯшиши М. Сийёқӣ. – Техрон, 1371. – 520 с.
10. Девони ашъори Носири Хусрави Қубодиёнӣ. Ба тасҳеҳи Насруллоҳи Татавӣ. – Техрон, Гулшан, 1347. – 694.
11. Джувайни, Ата-Мелик. История завоевателя мира. Перев. Е.Е. Харитонов. – М., 2004. – 689 с.
12. Ёкути Ҳамавӣ. Муъҷам-ул-булдон. – Бейрут, 1979. – 664 с.
13. Зарринқӯб, А. Суруди аҳли Бухоро / А. Зарринқӯб // Маҷаллаи Яғмо. – 1337. - №7 (123). – С. 289-293.
14. Ибни Асир, Изуддин. Ал-Комил.(Таърихи бузурги Ислом ва Эрон). Дар 10 китоб ва сӣ ҷилд. К. 5. ҷилдҳои 10, 11, 12, 13, 14, 15. – Техрон, 1365. – 400 с.

- 15.Ибни, Надим. Муҳаммад ибни Исҳоқ. ал-Феҳрист. Тарҷумаи Ризо Таҷадуд.
– Техрон: Асотир, 1381. – 852 с.
16. Ибни, Фундуқ Абулҳасан Алӣ ибни Зайди Байҳақӣ. Таърихи Байҳақ. Бо
тасҳеҳ ва таълиқоти марҳум Аҳмади Баҳманёр. – Техрон, 1317. -360 с.
- 17.Ибн Хордадбех , Абулқасим Уюбайдулла. Книга путей и стран. Перевод с
арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили
Велихановой. –Баку:Элм, 1986. -428 с.
- 18.Ибни Ҳавқал, Абулқосим Муҳаммад. Сурату-л-арз. Тарҷумаи Ҷаъфари
Шиор. –Техрон: Амири Кабир, 1366. – 455 с.
- 19.Истаҳрӣ, Абуисҳоқ Иброҳим. Масолик ва-л мамолик. Таҳия ва тавзеҳоти
Эраҷи Афшор. -Техрон, 1358. -364 с.
- 20.Қазвинӣ, Закариё. Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод. Тарҷума ва тавзеҳи А.
Ғафуров. –Хучанд: Хуросон, 2018. – 684 с.
21. Мақдисӣ, Мутаҳҳар ибни Тоҳир. Офариниш ва таърих. Муқаддима,
тарҷума ва таълиқоти Муҳаммадризо Шафеъии Кадканӣ. –Техрон, Оғоҳ,
1374. -1131 с.
- 22.Мақдисӣ, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад. Аҳсану-т-тақосим фи
маърифати-л ақолим. Тарҷумаи Алинақии Мунзавӣ. - Техрон, 1385. -810 с.
- 23.Масъудӣ, Алӣ ибни Ҳусайн. Муруҷу-з-заҳаб ва маодину-л-ҷавҳар.
Тарҷумаи Техрон, 1382.
- 24.Мирхонд, Муҳаммад ибн Ховандшоҳи Балхӣ. Ризат ус-сафо. Тасҳеҳ ва
ҳавошии Аббоси Зарёб. – Техрон, 1373. –1362 с.
25. Мисковейҳи, Розӣ. Тичораб-ул-умам. Ҷ.6. –Бейрут, 1986. -323 с.
26. Муставфӣ, Ҳамдуллоҳ. Нузҳату-л-қулуб. –Техрон, 1362.
- 27.Наршахӣ, Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро. Ба ҷоп
ҳозиркунандагонҒ. Ғоибов, К. Олимов, Н. Амиршоҳӣ. – Душанбе:
Пайванд, 2012. – 546 с.
- 28.Нишопурӣ, АбуабдуллоҳҲоким. Таърихи Нишобур. Тарҷумаи Муҳаммад
ибни Ҳусайн Халифаи Нишопурӣ. Муқаддима ва шарҳи Шафеъии
Кадканӣ. –Техрон: Оғаҳ, 1375. – 410с.

29. Нахчувонӣ, Ҳиндушоҳ. Тичораб-ус-салаф. – Техрон: Қалам, 1313. – 378 с.
30. Низам ал-Мульк. Сиасет-намэ. Книга о правлении вазира XI столетия. Перевод, введение в изучение памятника и примечания профессора Б.Н. Заходера. –М-Л.: издательство Академии наук СССР, 1949. – 379 с.
31. Самарқандӣ, Давлатшоҳ. Тазкирату-ш-шуаро. Бо муқаддима ва тавзеҳи Муҳаммад Рамазонӣ. – Техрон: Дунёи китоб, 1338.– 431 с.
32. Саъолибӣ, Абумансур Абдумалик ибни Муҳаммад ибни Исмоил. Шоҳномаи Саъолибӣ. Дар шарҳи аҳволи салотини Эрон. Тарҷумаи Маҳмуди Ҳидоят. –Техрон, 1328. -363 с.
33. Таърихи Сиистон. Маликушшуаро Баҳор. –Техрон, 1366. -486 с.
34. Таърихи Систан (История Систана). Перевод, введение и комментарий Л.П.Смирнова. –М., 1973. -574 с.
35. Таърихи Сиистон. Таҳияи матн, муқаддима, тавзеҳот ва феҳристҳо аз М. Имомов ва А. Абдусаттор. –Душанбе, 2014. – 352 с.
36. Унсуралмаолӣ, Кайковус ибни Искандар. Қобуснома. Виростон Самоии Далеркӯҳӣ. –Техрон: Тиргон, 1386. -396 с.
37. Фирдавсӣ А. Шоҳнома. Вироиши Ф. Ҷунайдӣ. –Техрон, Нашри Балх, 1385. Ҷилди 1. -333 с.
38. Хамдуллоҳх Муставфӣи Қазвинӣ. Нузҳату-л-қулуб. Таҳия ва ҳавошии Г. Лестренҷ. - Техрон, Асотир, 1389. –378с.
39. Ҳудуду-л-олам мина-л-машриқи ила-л-мағриб. Таҳия ва тасҳеҳи М. Ситуда. –Техрон: Китобхонаи Таҳурӣ, 1362. – 252 с.
40. Ҷурфодиконӣ, Абушараф Носеҳ ибни Зафар. Тарҷумаи Таърихи Яминӣ. Муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Ғиёсов. - Хучанд, Нашриёти Ношир, 2013.
41. Ҷувайнӣ, Мунтахабудиин Атобак. Атабат ал-катаба. Таҳиягари матн Аббос Иқбол Оштиёнӣ. – Техрон: Ширкати саҳҳомии чоп, 1329.– 176 с.
42. Ҷузҷонӣ, Минходҷи Сироч. Табақоти Носирӣ. Таҳияи матн аз Абдулҳай Ҳабибӣ. – Техрон: Дунёи китоб, 1363. –532 с.

43. Яздӣ, Шарафуддин Алӣ. Зафарнома. Тасҳеҳ ва таҳқиқи Сайид Мирмуҳаммади Содик ва Абдулхусайни Навоӣ. Техрон, 1387. -990 с.
44. Яъқубӣ, Ибни Возеҳ. Таърихи Яъқубӣ. Тарҷумаи Муҳаммад Иброҳим Ояӣ. Чилди 2. – Техрон: Амири Кабир, 1371. – 560 с.

Адабиёти илмӣ:

45. Агаджанов, С.Г. Государство сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. / С.Г. Агаджанов – М.: Наука, 1991. – 303 с.
46. Акбарӣ, А. Таърихи ҳукумати Тоҳириён аз оғоз то анҷом / А. Акбарӣ. – Машҳад: Самт 1387. – 400 с.
47. Анварӣ, Х. Истилоҳоти девонӣ дар давраи ғазнавӣ ва салҷуқӣ / Х. Анварӣ. – Техрон: Китобхонаи Тахурӣ, 1355. – 221 с.
48. Бартольд, В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / В.В. Бартольд // Соч.: В.9. т. - М.: ИВЛ, 1963. Т.1. – 763 с.
49. Бартольд, В.В. Арабское завоевание и Туркестан при Саманидах / В.В. Бартольд // Сочинения. Т. II. Часть 1. – М.: ИВЛ, 1963. – С. 118-126.
50. Бартольд, В.В. О христианство в Туркестане в домонгольский период / В.В. Бартольд // Сочинения. Т. II. Часть 2. – М.: ИВЛ, 1963. – С. 265-302.
51. Бартольд, В.В. Культура мусульманства / / В.В. Бартольд // Соч. Т. VI. – С. 143-206.
52. Бартольд, В.В. Историко-географический обзор Ирана / В.В. Бартольд // Соч. Т. VII. – М.: Наука, 1971. – С. 230-236.
53. Бартольд, В.В. К истории Саффаринов / В.В. Бартольд // Соч. т. VII. – М.: Наука, 1971. – С. 337-353.
54. Бартольд, В.В. К истории персидского эпоса / В.В. Бартольд // Соч. Т. VII. – М.: Наука, 1971. – С. 383-408.
55. Бартольд, В.В. Иран. Исторический обзор / В.В. Бартольд // Сочинение. Т. VII. – М., ИВЛ, 1971. – С. 229-336

56. Бартольд, В.В. Персидское арк – «крепость, цитадель» / В.В. Бартольд // Соч. т. VII. – С. 413-416.
57. Бартольд, В.В. К истории крестьянских движений в Персии / В.В. Бартольд // Сочинение. Т. VII. – М.: Наука, 1971. – С. 438-449.
58. Бахор, Маликушшуаро. Сабкшиносй / М. Бащор. - Техрон, 1382. - Ҷ. 2. - 432 с.
59. Беляев, Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннем средневековье / Е.А. Беляев. – М., 1965. – 279 с.
60. Бертельс, А.Е. Насири Хосров и исмаилизм / А.Е. Бертельс. – М.: издательство восточной литературы, 1959. – 290 с.
61. Босворт, К.Э. Таърихи Систон (аз омадани тозиён то баромадани давлати Саффорӣён). Тарҷумаи Ҳасани Ануша. – Техрон: Амири Кабир, 1377. – 302 с.
62. Браун, Э. Тарих-и адабии Эрон / Тарҷумаи М. Солеҳ. – Техрон, 1358. – 1164 с.
63. Гордлевский, В. Государство Сельджукидов в Малой Азии. Избр. Соч. / В Гордлевский. – М., ИВЛ. - 1960. - Т.1. - 550 с.
64. Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз. – Душанбе: Дониш, 2006. – 906 с.
65. Ғубор, М. Афғонистон дар масири таърих / М. Ғубор. - Техрон, 1374. - 852 с.
66. Гришман, Р. Эрон: аз оғоз то ислом. Тарҷумаи М. Муин. – Техрон, Нигоҳ, 1399. - 471 с.
67. Гурконӣ, А. Таърихи Баромака / А. Гурконӣ. – Техрон: Дунёи китоб, 1362. – 354 с.
68. Гутшмидт, А. Таърихи Эрон ва мамолики ҳамчавори он аз замони Искандар то инқирози Ашкониён. Мутарҷим К. Ҷаҳондорӣ. - Техрон: Қақнус, 1388. - 218 с.
69. Ғафуров, Б.Ғ. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна / Б.Ғ. Ғафуров. - Душанбе, 2008. - 870 с.

70. Ғубор, М. Афғонистон дар масири таърих / М. Ғубор. -Техрон, 1374. -852 с.
71. Дафтари, Ф. Краткая история исма'илизма: Традиции мусульманской общины. Пер. с англ. Л.Р. Додихудовой, Л.Н. Додихудоевой. –М.: Ладомир, 2003. –274 с.
72. Дафтари, Ф. Традиции исмаилизма (Сборник статей). Пер. с англ. З.Оджиевой. М.: Ладомир, 2006. –319 с.
73. Дьяконов, И.М. История Мидии / И.М. Дьяконов. –М.-Л., 1956.
74. Зарринкӯб, А. Таърихи мардуми Эрон / А. Зарринкӯб. Аз поёни Сосониён то поёни Оли Буя. – Техрон, 1367. – 605 с.
75. Зарринкӯб, А. Ду қарни сукут (Саргузашти ҳаводис ва авзои таърихӣ дар ду қарни аввали ислом / А. Зарринкӯб. –Техрон: Сухан, 1381. – 372 с.
76. Зарринкӯб А. Суруди аҳли Бухоро // Маҷаллаи Яғмо. 1337. №7 (123). – С. 289-293.
77. Заходер, Б.Н. Хорасан и образование государства Сельджукидов / Б.Н. Заходер//Вопросы истории. - 1945. – № 5-6. – С. 18-32.
78. История таджикского народа. Эпоха формирования таджикского народа. Том II.- Душанбе: Алхудо, 1999. –790с.
79. Инсофпур, Ғуломризо. Соҳти давлат дар Эрон (аз давраи ислом то юриши муғул) / Ғ. Инсофпур. -Техрон, 1354. -680 с.
80. Исоматов, М. «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалии Балъамӣ. (пажӯҳише андар муносибатҳои Сосониён ва Хайтолиён) / М. Исоматов.-Душанбе: Сино, 1996. -130 с.
81. История таджикского народа. XI-XV вв. Т. III. –Душанбе, 2013. -580 с.
82. Кадырова, Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане в VIII – начале IXв. / Т. Кадырова. – Ташкент: Наука, 1965. – 238 с.
83. Казн, К. Кочевники и оседлые в средневековом мусульманском мире / К. Казн// Мусульманский мир. –М.: Наука, 1981. 950-1150 гг. – С. 111-123.

84. Кристенсен, А. Эрон дар аҳди Сосониён. Тарҷумаи Р. Ёсумӣ. – Техрон: Амири Кабир, 1370. – 712 с.
85. Колесников, А.И. Завоевание Ирана арабами / А.И. Колесников. – М.: Наука, 1982. – 111 с.
86. Колеч Малком А.Р. Ашкониён (Портиён). Тарҷумаи Масъуд Раҷабниё. – Техрон, Ҳирманд, 1380.
87. Қанавот, Абдурахим Чалунгар Муҳаммадалӣ, Нурой Муртазо. Оғози таърихнигории маҳаллии Эрон // Мутолеоти исломӣ. Таърих ва фарҳанг. 1389. – №84. – С. 9-38.
88. Ле Стренч Г. Ҷуғроғии таърихии сарзаминҳои хилофати шарқӣ / Тарҷумаи Маҳмуди Ирфон. – Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1367.
89. Луконин, В.Г. Культура Сасанидского Ирана в III-V вв. / В.Г. Луконин // Очерки по истории и культуры. – М., 1969. – С.34-37.
90. Лукук Пер. Катибаҳои ҳахоманишӣ. Тарҷумаи Ноизло Халхолӣ. – Техрон, «Фарзонрӯз», 1389. – 384 с.
91. Лэмбтон, Э.К. Аспекты расселения сульджуков-огузов в Иране / Э.К. Лэмбтон // Мусульманский мир 950-1150. – М.: Наука, 1981. – С. 123-144.
92. Лэмбтон, Э.К. Молик ва зореъ дар Эрон. Тарҷумаи М. Амири. – Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1339. – 213 с.
93. Лэмбтон, Э.К. Сайре дар таърихи Эрон баъд аз ислом. Тарҷумаи Я. Ожанд. – Техрон: Амири Кабир, 1363. – 336 с.
94. Лэмбтон, Э.К. Тадаввул ва таҳаввул дар таърихи миёнаи Эрон. – Техрон: Амири Кабир, 1370. – 470 с.
95. Массон, В.М. Ромодин В.А. История Афганистана / В.М. Массон. – М., Наука, 1964. – Т. 1. – 464 с.
96. Мирбобоев А. Муқаддимаи таърихи Хучанд. – Хучанд, “Ношир”, 2013. 520 с.

97. Мирзоев, Г.Д. Особенности формирования и трансформация исламского религиозного сознания таджиков / Г.Д. Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 2011. – 121 с.
98. Мец, А. Мусульманский ренессанс. Перевод с немец. и предисловия А.Е. Бертельса. – М.: Наука, 1966. – 458 с.
99. Модлунг, В. Фирқаҳои исломӣ. Тарҷумаи Абулқосим Сиррӣ / В. Модлунг. – Техрон: Асотир, 1377. – 202 с.
100. Муллоджонов, С. «Таърихи Систан» и духовная наследие иранских народов/ С. Муллоджонов// Культурное наследие – источник изучения истории, культурного и духовного возрождения мира. - Ашхабат, 2008. – С. 145-146.
101. Муллоҷонов, С. “Таърихи Систон” ва авзои сиёсиву мазҳабии асрҳои IX-XI милодӣ/ С. Муллоҷонов //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2010. (нашримахсус). – С. 197-201.
102. Муллоҷонов, С. Низоъи ҳанафиёну шофеиён дар шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр / С. Муллоҷонов //Мақом ва нақши ислом дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. –Душанбе, «Эр-граф», 2017. – С. 126-145.
103. Муллоҷонов С. «Таърихи Систон»/ С. Муллоҷонов //«Донишномаи Рӯдакӣ». - Душанбе, 2018. Ҷилди III. – С. 55-57;
104. Муллоҷонов, С., Садилов Ш. Ҷуғрофияи таърихии Систон дар асрҳои миёна / С. Муллоҷонов, Ш. Садилов. //Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2019. – №/10. - Қисми 1. – С. 117-122.
105. Муллоҷон, С. «Таърихи Масъудӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ. Муруре перомунӣ сохтори идорӣ ва русуми давлатдорӣ Ғазнавиён / С. Муллоҷонов. –Душанбе, 2013.– 248 с.
106. Муллоджонов, С. Религиозно-еретические движение в X в. / С. Муллоджонов, М. Давлатов //Вестник Таджикского университета право, бизнеса и политики. - 2013. - №2. -С.63-69.
107. Мутаҳҳарӣ, М. Хадамоти мутақобили ислом ва Эрон / М. Мутаҳҳарӣ. – Душанбе: Пайванд, 2007. –660 с.

108. Назаров, Х. Авомилисуудва сукутиСомониён / Х. Назаров. -Душанбе, 1999. – 140 с.
109. Нафисӣ, Саид. Муҳити зиндагӣ ва аҳволу ашъори Рӯдакӣ. – Техрон: Қалам, 1341. – 480 с.
110. Негматов, Н.Н. Таджикский феномен: история и теория/ Н.Н. Негматов. – Душанбе: Оли Сомон, 1997. – 406 с.
111. Неъматов, Н. Давлати Сомониён (Тоҷикон дар асрҳои IX-X). Тарҷумаи А.Валиев. –Душанбе, Ирфон, 1989. -304 с.
112. Ниқобӣ, Иффат, Ҷалол Муҳсини Васоқатии. Нақши забон дар боварпазирии ҳаркиодатҳои «Таърихи Систон». // Маҷаллаи илмии Мутолиоти забонӣ ва балогӣ. – 1399. – №22. – С. 497-520.
113. Ночӣ, Муҳаммадризо. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён / Таҳияи Л. Бойматов. Виростор С. Муллоҷонов. – Душанбе: Эр-Граф, 2011. – 1182 с.
114. Ожанд, Яъқуб. Таърихнигории Эрон / Я. Ожанд. –Техрон, Густара, 1388.
115. Рипка, Ян. История персидской и таджикской литературы. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И.С.Брагинский. –М., Прогресс, 1970. – 440 с.
116. Петрушевский, И.П. Ислом дар Эрон. Тарҷумаи Карими Кишоварз / И.П. Петрушевский. -Техрон, 1354. -384 с.
117. Пигулевский, Н.В., Якубовский А.Ю. и др. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века / Н.В. Пигулевский, А.Ю.Якубовский. - Л.: изд. Ленингр. ун-та, 1958. -390 с.
118. Пирумшоев Ҳ. Таърихи Дарвоз (аз қадим то замони муосир). – Душанбе, «Ирфон», 2008. – 703 с.
119. Поризӣ, Бостонӣ. Яъқуби Лайс / Б. Поризӣ. –Техрон, 1377. -458 с.
120. Прозоров, С.М. Ислам как идеологическая система / С.М. Прозоров. – М.: Восточная литература РАН, 2004. – 471 с.

121. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
122. Ровандӣ, Муртазо. Таърихи иҷтимоии Эрон. (Хукуматҳо ва силсилаҳои Эрон аз ҳамлаи ғарб то истиқрори машруъият) Т.2. – Техрон, 1356. – 682 с.
123. Саййид, С.М. Шаҳри сӯхта / С.М. Саййид. – Техрон, Дафтари пажӯҳишҳои фарҳангӣ, 1390. – 120 с.
124. Семенов, А.А. К вопросу о происхождении Саманидов/ А.А. Семенов //Избранные сочинения. Комментарии С. Муллоджанова. –Душанбе, 2013. – С. 37-52.
125. Саидбаев, Т.С. Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования / Т.С. Саидбаев. - М.: Наука, 1978. – 253 с.
126. Сафо, Забехулло. Таърихи адабиёт дар Эрон. Т. 1. – Техрон, 1332. – 718 с.
127. Систонӣ, Эраҷи Афшор. Систоннома. Техрон, 1369. -1523 с.
128. Строева, Л.Г. Государство исмаилитов в Иране в XI-XIII вв. / Л.Г. Строева. - М.: Наука, 1978. – 274 с.
129. Таърихи ислом. Пажӯҳиши Донишгоҳи Кембрич. Тарҷумаи Аҳмади Ором. – Техрон: Амири Кабир, 1386. – 950 с.
130. Тагирджанов, А.Г. Рудаки. Жизнь и творчество. История изучения. – Л.: издательство Ленинградского университета, 1968. – 337 с.
131. Умулбанин Ш., Сафарӣ Ф.Н. Раҳёфтҳои ҳувиати сарзаминӣ ва динӣ дар китоби «Таърихи Систон» // Маҷаллаи пажӯҳишҳои таърихи Эрон ва ислом., 1398. – № 24. -С. 131-158.
132. Фильштинский, И.М. История арабской литературы: V - начало X века / И.М. Фильштинский. - М., 1985.
133. Фильштинский, И.М. История арабов и Халифата (750-1517) / И.М. Фильштинский. –М.: Формика, 2001. – 352 с.

134. Ханиотис, Ангелос. Эпоха завоеваний. Греческий мир от Александра до Адриана (336 г. до н.э. — 138 г. н.э.). –М.,Альпина нон-фикшн, 2020.- 680 с.
135. Ҳақназаров, А. Таърихи боҳамойӣ ва ташаккули халқи тоҷик / А. Ҳақназаров. – Душанбе, 2013. – 376 с.
136. Ҳиравӣ, Начиб Моил. Таърихи нухапардозӣ ва тасхеҳи интиқодии нухаҳои хаттӣ / Н.М. Ҳиравӣ. –Техрон, 1379. -673 с.
137. Ҳиттӣ, Ф. Таърихи араб. Тарҷумаи Абулкасим Поянда / Ф. Ҳиттӣ. – Техрон: Огоҳ, 1380. – 1059 с.
138. Чаъфариён, Р. «Таърихи Бухоро»-и Ғунҷор ва нақлҳои барҷомонда аз он / Р. Чаъфариён // Таърихи ислом. 1393. № 2 (54). – С.31-74
139. Ҷуғрофиёи комили Эрон. Ҷилди 2. –Техрон, 1347. – 632 с.
140. Шаҳбози Рустамшо. Фарҳанги «Таърихи Систон». –Душанбе, «Матбаа», 2021. -90 с.
141. Шпулер, Б. Таърихи Эрон дар ду қарни нахустини исломӣ. Тарҷумаи Ҷаводи Фалотурӣ. - Техрон, 1386.
142. Юсуфӣ, Гуломхусайн. Фарруҳии Сиистонӣ. (баҳсе дар шарҳи аҳвол ва рӯзгору шеърӣ ӯ). – Машҳад: Тус, 1341. – 685 с.
143. Якубовский, А.Ю. Махмуд Газневи: к вопросу о происхождении и характере Газневидского государства / А.Ю. Якубовский // Фирдовси, 934-1934. – Л., 1934. – С.51-96.
144. Bosworth, C. E. The Chaznavids their empire in Afganistan and Esatern Iran 994-1040. - Edinbirgh, 1963.

Автореферат ва диссертатсияҳо

145. Смирнова, Л.П. Язык «Та’рих-и Систан» (грамматика, лексика):автореф. дисс. на соиск. уч. степ. канд. филол. наук / Л.П. Смирнова. –Л., 1965. – 21 с.
146. Муллоджонов, С.К. «Таърихи Масъуди» Абдулфазла Байхаки как источник по изучению государственного устройства Газневидов: автореф.

дисс. на соис. уч. ст. канд. истор. наук / С.К. Муллоджонов. –Душанбе, 2000.-20 с.

147. Муллоджонов, С.К. Влияние религиозного фактора на политическую и социально-экономическую жизнь Хорасана и Мавераннахра (IX – XI вв.): автореф. дисс. на соис. уч. ст. докт. истор. Наук / С.К. Муллоджонов. - Душанбе, 2015. -48 с.

II. ИНТИШОРОТ АЗ РЎЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ:

1.Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

- [1-М].** Муллоҷонов, С.К., Садиров Ш. Ҷуғрофияи таърихии Систон дар асрҳои миёна [Матн] / С.К. Муллоҷонов, **Ш.А. Садиров** // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. - Душанбе, 2019. – №10. С.117–122. ISSN 2074-1847
- [2-М].** Садиров, Ш.А. Таърихи Систон ва ҷойгоҳи он дар таърих, фарҳанг ва адаби тоҷик [Матн] / Ш.А. Садиров // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. - Душанбе, 2019. – № 5(82). – С.280–283. ISSN 2219-5408
- [3-М].** Садиров, Ш.А. Тарихи Систон как источник по древней истории Систана [Матн] / Ш.А. Садиров // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. - Душанбе, 2021. – № 6(95). – С.308–311. ISSN 2219-5408.
- [4-М].** Садиров, Ш.А. Инъикоси баъзе паҳлуҳои фаёолияти сиёсии Якуб ибни Лайс бар асоси ахбори «Таърихи Систон» [Матн] / Ш.А. Садиров // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С.Айнӣ. – Душанбе, 2022. – № 1(96) – С. 296-298. ISSN 2219-5408.

2. Мақолаҳое, ки дар нашрияҳои дигар ҷоп шудаанд:

- [5-М].** Садиров, Ш.А. Систон дар замони Сомониён [Матн] / Ш.А. Садиров // Суннатҳои Сомониён ва таъсиргузориҳои он дар фарҳангу тамаддуни мардумони Осиёи Марказӣ ва Шарқи Наздик. - Душанбе, 2020. – С. 172-182.
- [6-М].** Садиров, Ш.А. Муомилоти пулӣ дар замони Сомониён [Матн] / Ш.А. Садиров // Паёми Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. – 2021. №3(7). – С. 173-176.

- [7-М]. Садиров, Ш.А. Таърихи Бухоро»-и Абубакри Наршахӣ ҳамчун маъхази таърихӣ [Матн] / Ш.А. Садиров // Паёми Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар ноҳияи Рашт. – 2021. №4(8). – С. 143-145.
- [8-М]. Садиров, Ш.А. Муҳорибаи Дандонакон ва ташаккулёбии давлати Салҷуқиён / Ш.А. Садиров // Маҷмуаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ бахшида ба таҷлили 30-юмин солгарди истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар мавзӯи «Рушди илмҳои башардӯстӣ (гуманитарӣ) дар 30 соли истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон». – Рашт, 2021. -С. 28-33.
- [9-М]. Садиров, Ш.А. История завоевания арабами Систана по материалам «История Систана» и других исторических источников [Матн] / Ш.А. Садиров // Материалы Международных научно-практических мероприятий Общество науки и Творчество. Апрель 2022 г. Сборник научных трудов «Наука в интерпритации современного образовательного процесса». – Казан, 2022. – С. 135-140.